TÕDE
JA
ÕIGUS

III

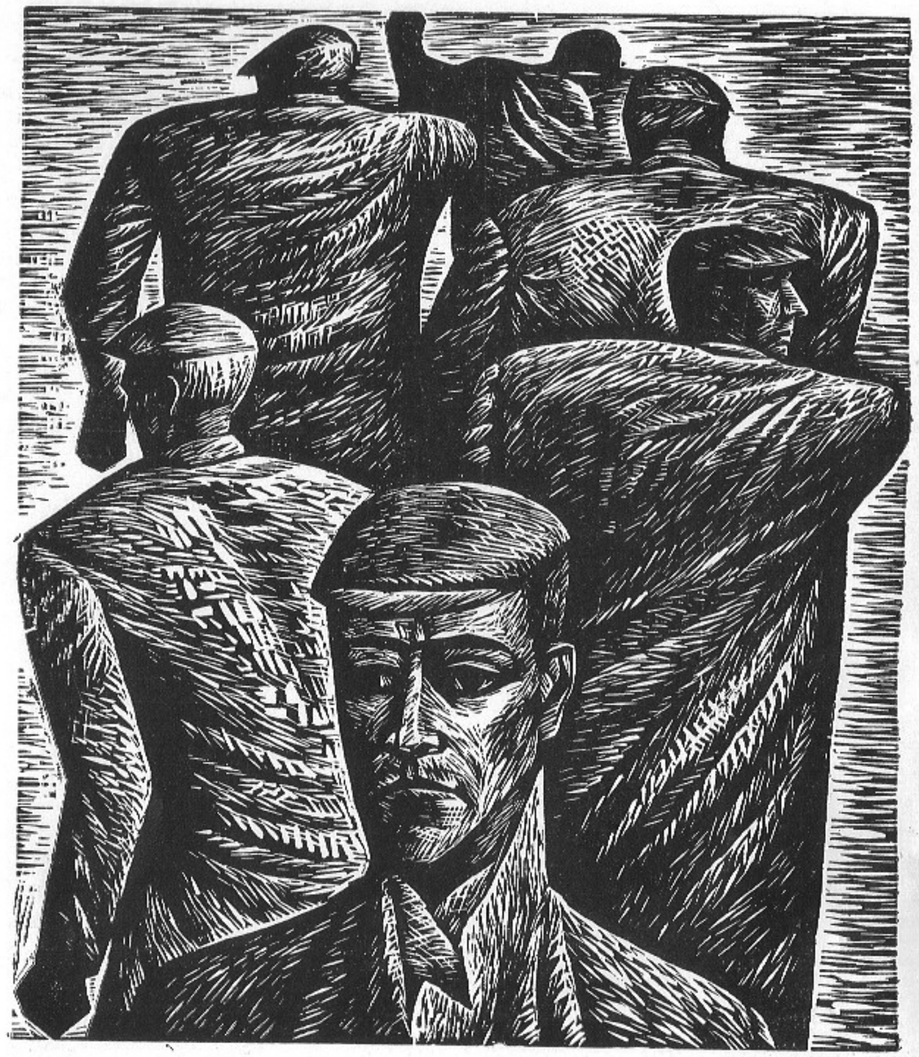

A. H. TAMMSAARE

TÕDE JA ÕIGUS

III

1968

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» : TALLINN

E
T 18

Illustreerinud ja
kunstiliselt kujundanud
Herald Eelma

I

Soe ja sume pilvealune juulikuu hommik. Öösel oli sadanud ja nüüd suikus ilm nagu mõttes, kas uuesti sadama hakata või päike lahti teha. Ajuti viskas kusagil tänavanurgal tuuleõhku nagu leitsakut näkku, kuid see vaibus juba järgmisel silmapilgul, olles aurust ja agulihaisudest liig raske kaugemale kandumiseks. Aga ülal pidi olema tuult, sest vabrikukorstnate pursatud suitsujoad sirutusid peletisliku eluka kahmavate kätena või ähvardavalt heidetud mustade lingudena üle ähmase linna, et haarata teda kogu tema rõõmude ja muredega.

Kusagil kiviprügituseta tänavate ristpunktil lohus oli sogane veeloik ja seal solistasid räpased lapsed palja jalu, poolest säärest saadik sees. Ise kilkasid ja vadistasid nad heledasti, nagu oleks aguli tänavapori täis puhast õnne ja rõõmu. Indrek ei saanud muidu, kui pidi tahes või tahtmata üürikeseks peatuma, et pisutki laste rõõmust ja õnnest osa saada. Aga vaevalt oli ta seisatanud, kui hakkas puhuma mingi vabrikutoru — undavalt, peaaegu kaebavalt.

«Kas kuulete!» hüüdis keegi seitsmene-kaheksane loigus lobistaja tähtsalt ja suurustavalt. «See on Dvigaatel. Isa ütles eile õhtul, et täna lasevad auru välja. Kindlasti! Nüüd töinabki teine. Küll varsti hakkavad teised ka, ega needki nüüd jäta.»

«Ei jäta jah, ega seda ole,» kinnitasid teised poisid kooris ja tütarlapsed lõid rõõmu pärast käsi kokku, nagu kuulutaks undav vabrikutoru mõnda suurt pidupäeva.

Indrek läks edasi. Siin-seal seisatasid inimesed kuulatades ja ümber vahtides, nagu otsiksid nad, kellega

paar sõna vahetada, või nagu kardaksid nad midagi. Aga kui esimesele torule seltsis varsti teine, nagu lapsed seda asjatundlikult ennustanud, teisele kolmas, neljas ja veel enamgi, siis tuli inimesi, esijoones ikka naisi, hooviväravaistki välja, nagu oleks tänaval vabrikutorude kaja paremini kuulda või nagu peaks ühes kuulmisega midagi ka näha olema. Aga mahajäetud tänavate vaikuses ei näinud ükski midagi muud kui aga oma naabrit, kes kuulatas ja vahtis nagu ta isegi, või mõnda vürtspoodnikku, kes ootas ukse ees ostjat.

Ühel hooviväraval jäi Indrek seisatama. Tuhmunud ja pragunenud värviga kaetud postil seisis sedel, millel oli muu seas lugeda: «Ontli meeste ehk naesterahvas võib saada odavalt ilusa toa.» Aga Indrek pidi neid sõnu mitu korda lugema, enne kui taipas nende mõtte, sest lugedes kuulas ta kahe naise juttu, kes sirutasid rääkides teise korra akendest oma pead välja.

«Jumal seda küll teab, mis sest kõigest lõpuks tuleb, aina muudkui treigivad aga teised, aina lasevad aga auru välja,» ütles noorem.

«Häda tuleb, mis muud,» vastas vanem. «Kui tööd ei tehta, kes siis palkagi maksab.»

«Aga näe talvel said treigi eestki makstud,» vaidles noorem vastu.

«Aga kui palju sai surma, kui palju haavata?» küsis vanem.

Indrek astus väravast sisse, sest tuba oli saada hoovipealses majas. Juba mitut oli ta täna vaatamas käinud, aga kaup polnud ikka sel või teisel põhjusel sobinud. Ta oli tänavail edasi-tagasi lonkimisest juba tüdinud ja otsustas sellepärast esimese pakutava ulualuse vastu võtta, kui tasku ja muud olud vähegi lubavad.

Korter 7 oli teisel korral ja uksel kohmakalt joonistatud saabas. Tähendab — kingsepp, aina taob, aina klopib, olgu hommiku vara või õhtu hilja. Aga ükskõik, Indrek koputas siiski uksele. Avama tuli suurekasvuline, tüse, pisut nagu käherduvate valgete juustega, aastat kolmkümmend viis, nelikümmend vana mees, kelles polnud midagi muud iseäralikku, kui et ta oli kingsepaks nagu liiga suur ja et ta silmad olid suure pea ja koguka keha tarvis liig väiksed, liig kulmude

alla varju pugenud, kus nad hiilgasid kilavalt, peaaegu vesiselt, nagu kipuksid neisse aina pisarad, mida peletavad laud sagedase ja kelmikalt kavala pilgutamisega. Need silmad Indrekule ei meeldinud. Aga kui tuba näitama ilmus naine, kes näolt haruldaselt puhas, nagu ei kuulukski ta siia majja, tegumoelt lahke ja jutukas, nii et Indrek sai varsti teada, perekonnas on koolieelne tütar, kes praegu maal sugulaste juures, siis unustas ta mehe silmad ja oli valmis siia asuma, sest millegipärast arvas ta, et tütar peab olema tingimata emasse, samasuguste siniste silmadega ja pruunikate juustega, niisama lahke ja jutukas, ainult hambad on tal suus terved, terved ja valged, kui ta naerab.

«Näete,» seletas naine, «selle kapi taga on uks, kust pääseb koridori, nii et meie toast pole ju tarvis läbi käiagi. Kui soovite, tõstame selle kapi vaheukse ette ja nõnda on teil täiesti omaette tuba eraldi sissekäiguga: tulete ja lähete, nagu süda kutsub. Ja teie juures võivad käia, kes iganes soovib, nemad ei sega meid ja meie ei sega neid, olgu nad meeste- või naisterahvad.»

«Mul ei ole siin tuttavaid, paar koolivenda ainult,» lausus Indrek.

«Peas noortel tuttavad tulevad,» vastas naine. «Ja seda ärge kartke, et meie teid segame. Meesterahvas kopsib vahel natukene, aga seda pole kuigi paljuke, sest ega ta päris kingsepp olegi. Tema käis enne vabrikus tööl, aga jaanuaris treigi ajal rikkusid, kurjad, teise käe ära, ei pea enam kirvest ega haamrit. Hea veel, et pahem, nüüd ikkagi teeb ja toimetab teine ja teenib mõne rubla, muidu jumal teab, kus me otsaga oleks olnd. Ja mind ja minu tööd ei kuulegi te, masina vurinat ehk vahel pisut. Aga kui paneme kapi tublisti ukse ette ja ukse lukku, siis pole sedagi kuulda. Ja kui tahate, siis panen ka teiselt poolt vastu ust kapi ning mujal on palksein. Kristil käivad vahel kooliõed, aga need kõik on vaiksed, kenad lapsed, naeravad ehk ainult mõnikord pisut.»

«Tähendab tütre nimi on Kristi,» mõtles Indrek.

Ta seisatas ja kuulatas, ilma et oleks lausunud sõnagi.

Perenaine pidas tema vaikimist kahtlemise märgiks ja küsis lõpuks:

«Aga kui küsida tohib, kus olete ametis?»

«Ei olegi,» vastas Indrek.

Nüüd oli naise käes kord kahelda, kas üldse maksab tuba anda inimesele, kel pole ametit ega teenistust. Sellepärast ta päris edasi: «Mõtlete kohta otsida?»

«Ei,» vastas Indrek sõnakehvalt, sest vabrikutorude lakkamatu undamine mõjus temasse millegipärast rusuvalt.

«Siis peate küll rikas olema,» arvas naine.

«Sugugi mitte,» naeratas Indrek ja vaatas naisele otsa. Ja see oleks nagu just seda oodanudki, sest ta hakkas südamlikult naerma ja ütles:

«Muidugi, sest mis otsiks rikas meie agulisse, temal on parematki paika küll.»

Aga äkki jäi ta mõttesse, vari lendas tal üle näo ja paar sammu Indrekule lähemale astudes küsis ta saladuslikult:

«Ega ometi mõni niisuke mässumees, kes kihutab treikima ja elab põranda all?»

«Ka mitte,» naeratas Indrek endiselt ja vaatas naisele uuesti otsa.

«Nojah, mitte,» oli ka naine nõus ja lisas juurde: «Ja kuigi olete, või te seda siis minule ütlete. Aga ma palun teid südamest, et kui teil tõesti on mässude ja treikidega tegemist seal põranda all, ärge siis tulge meie juurde. Mul on oma meesterahvaga juba küllalt sellepärast sõdimist, mis veel siis, kui mõni teine lisaks tuleb. Temal on oma mässupalk käes, olgu sellega rahul, las teised saavad ka oma jao. Iga kord, kui vabrikutorud huugama hakkavad, nagu täna, on mul otse tulemaik südames, sest siis, kui tema oma käega tuli, huugasid torud niisamuti.»

«Ka minule hakkavad nad imelikult kõrvu kinni,» lausus Indrek.

«Ei te siis küll mässumehi ole,» ütles naine rõõmsalt, «neil panevad vabrikutorud aina kõrvad kihelema. Aga mis inimene te siis õieti olete? Ametit ei ole, teenistust ei ole, rikas ei ole, mässumees ei ole, kohta ei otsi, aga millest te siis elate?»

«Elan nagu jumala linnuke oksal,» naljatas Indrek nukralt naeratades ja lisas tõsiselt juurde: «Aga kui teile üürnikuks tulen, maksan üüri korralikult, nagu kokku lepitud. Võlga ei jää, seda ärge kartke.»

«Nii et omastelt saate raha,» arvas naine nagu endamisi.

«Ei saa,» ütles Indrek.

«Aga tule jumal appi, kust te siis saate, mis maksate, kui te ei teeni ega ole ka rikas? Ah soo! Nüüd ma mõistan!» venitas naine äkki ja mõõtis Indrekut pilguga pealaest kuni jalatallani. «Nii, nii, nojah, muidugi. Aga meie tuba ja ümbrus teile hästi ei sobi, ehk vaatate kusagil mujal ringi.»

Nüüd oli Indreku käes kord uudishimulikuks muutuda ja ta küsis:

«Mis te siis nüüd minust õige mõtlete?»

«Teadagi mis,» vastas naine.

«Nimelt?»

«Seda ei tohi ju öelda.»

«Tohite küll, öelge aga.»

«Sala,» sosistas naine Indrekule ligi astudes.

«Nuuskur?» küsis Indrek vastu.

Naine nokutas jaatavalt pead. Indrek hakkas südamest naerma.

«Olen ma seda moodi?» küsis ta.

«Salad on kõiki moodi,» vastas naine. «Minu meesterahvas ütleb ikka, et ära usu tänapäev ühtki inimest, igaüks võib sala olla.»

«Olen ma mis ma olen, aga sala ma küll ei ole. Sandarmite ja politseiga pole ma kunagi tegemist teinud,» ütles Indrek tõsiselt.

«Aga mis te siis õieti olete, et jutt juba kord selle peale on läind?» ajas naine ikka endiselt oma uudishimu rada.

«Seda on raske öelda,» vastas Indrek. «Lühidalt: mina õpin ise ja õpetan teisi — annan tunda.»

«Aga mis te õpite, kui küsida tohib?» päris naine.

«Tahan üliõpilase-eksami teha, see on kõik,» seletas Indrek ja oleks peaaegu tahtnud juurde lisada, et ta juba kaks korda selle eksamiga õnne on katsunud, kuid ikka läbi kukkunud, üks kord vene keeles, teine

kord matemaatikas, sest tal pole olnud võimalik õieti ette valmistuda, ilmunud ju takistuseks kas rahapuudus või armastus — jah, armastus. Aga see kõik jäi õnneks ütlemata, sest kui naine kuulis üliõpilasest, siis hüüdis ta kohe:

«Siis ometi olete mässumeeste killast! Minu meesterahvas ütleb ikka, et kui üliõpilane, siis mässaja või mässule kihutaja.»

«Ega ma veel ju ole üliõpilane, tahan selleks alles saada, pealegi veel värvimütsimeheks, ja need juba ei mässa, need laulavad muidu,» seletas Indrek naljatades.

«Ega te ei joo?» küsis naine äkki pelglikult.

«Tänini pole joonud,» naeris Indrek.

«Nojah, muidugi, nii et olete päris ontli noorehärra. Meie niisukest otsimegi, sest kasvaja laps majas. Meil enestel, minul ja mu meesterahval, meil on muidugi ükskõik, meisse ei hakka enam midagi, tooge või preilisid sisse. Aga kui te õpite ja teisi õpetate, ega teil siis aega ole preilidega mässata,» arvas naine lõpuks.

«Olge üsna mureta, selleks mul ei jätku tõepoolest aega,» ütles Indrek ja vaatas naisele avameelselt silma. Pilk pidi olema usaldust äratav, sest naise näkku ilmus õnnelik naeratus, nagu oleks ta leidnud just selle, mida ta oli otsinud ja oodanud. Nõnda siis sobis kaup peagi ja Indrek lahkus, et pärast lõunat jäädavalt tagasi tulla.

II

Esimesed päevad uues asulas möödusid üksluiselt ja igavalt. Ei tahtnud õieti süüa ega magada. Uni tekitas ainult roidumust, aele või ööd ja päevad asemel. Silmalaud tursusid üles, näonahk koltus ja lõdvenes. Tundus mingisugune sõnulseletamatu tühjus ja rahuldamatus — eksamil läbikukkumise tagajärg ja kõik muu. «Ah, loll olin, loll olin,» kordas ta üksisõnu, mõeldes hiljutisist sündmusist. Et üldse kõik võis nõnda juhtuda! . . . Aga see hääl kõlas nii imeliselt ja need pisarad olid nii liigutavad. Alguses polnudki ju muud kui kaastundmus ja haletsus, vähemalt Indrek ise arvas nõnda.

Ainult pisinatukene ehk ka uudishimu, et kuis küll selline peaaegu lapsesilmadega noorukene võib nõnda laulda, kuis tal võib olla selline hääl? Nüüd Indrek teab, kuis see oli võimalik, varsti sai ta seda teada. Ja siis tuligi see, mis oleks nagu praegugi veel pisut mõistatuslik: tuli joobumus, tuli valusalt põletav kirg, tuli peaaegu nõdrameelne unustus, tuli mingisugune uus valgus selle ilma asjule, kuni ta äkki leidis, et tema on ainult üks paljudest, pealegi veel see ainuke rumal. Veel praegu on tal iseenda ees häbi, kui mõtleb sellele. Häbi ja tülgastav! Ja tagajärg — läbikukkumine. Rumal, rumal! Ja kes tagab, et ta pole tulevikus niisama rumal? Kes tagab, et ka tulevikus ei unustu ta mõne häälekõla, mõne sõna, mõne pilgu pärast? Jah, kes? See oligi, mis roiutas keha ja vaimu.

Peaks võima kogu jõu koondada ainsa eesmärgi saavutamiseks, vaatamata paremale või pahemale. Aga tänini polnud ta seda suutnud, juba Mauruse juureski mitte. Jah, kui poleks olnud seda kõike seal, siis oleks ehk muugi jäänud tulemata. Aga noilt päevilt saadud kõrvetav, tuikav valu hõõgus hinges, kehas, üdis, otsides nagu pääseteed kas või kõige meeletumas himude prahvakus. Nõnda laskub inimene mingist surematust kõrgusest surelikkude kilda.

Indrek tundiski end praegu palju surelikumana kui Mauruse juurest lahkudes. Ta uskus nimelt, et nüüd on ta rohkem teiste sarnane, neile lähedasem. Sellepärast läks ta oma koolivendi otsima, kes enne teda Mauruse müüride vahelt lahkunud, et teenida igapäevast leiba. Aga oma endiste kaaslastega ta ei sobinud kuigi hästi, nagu poleks ta neile ikkagi veel küllalt lähedane. Üks neist, kes temast paar aastat vanem, vabandus ajapuudusega, sest päeval on äris ja õhtul kuramaaž.

«Päris tõsine kohe, mõistad, sõprade vahel öeldud,» seletas ta. «Vanal üksik tütar, pärib maja ja äri. Äris igavesed hädad ja sekeldused, sest kõik mässavad, kõik. Nõutakse tööpäeva lühendust, viisakamat ümberkäimist, palgakõrgendust ja igasugu kremplit, nii et mõnikord olen ühes vanaga ihuüksi äris. Sest kes siis teeb, kui kõik uksest välja lähevad, ega äri ometi kannata, seda peaks iga inimene isegi mõistma.»

«Muidugi,» vastas Indrek nõus olles, sest ka tema mõistis, et kui üksik tütar ühes maja ning äriga ja kõik mässavad, siis pole parata.

«Aga Viidikul on mõni päev aega laialt,» ütles sõber lohutavalt. «Sa ju tead tema apteeki?»

Indrek teadis. Viidikul oli tõepoolest vahetevahel aega laialt, kuid juba teisel kohtamisel juhtus neil pisuke arusaamatus ning nõnda jäigi see sel puhul nende viimaseks kokkusaamiseks. Nad läksid nimelt õhtul puiestikku jalutama ja seal istus Viidik ilma pikema jututa pingile kahe daami kõrvale ning algas kõnelust. Sest polnud ühti, et daamid alguses ei vastanud, aitas sellestki, et nad jäid istuma. Sääskede peletuseks Viidik hakkas suitsetama ja puhus suitsu nõnda, et daamid pidid läkastama. Rohuks suitsu vastu pakkus ta neile šokolaadi, mis võeti pika nurumise peale vastu. Nõnda oli tutvus ilma igasuguse tutvustamiseta sobitatud. Pärast läksid nad neljakesi üheskoos kohvikusse, kus aga Indrek pidi maksma, sest Viidik oli «täiesti läbi põlenud», nagu ta sosistas sõbrale kõrva. Polnud parata, Indrek lunastas iseenda ja ka oma sõbra. Aga lunastusraha mõjus temasse nõnda, et ta lahkus viibimata niihästi vanast kui ka uuest tutvusest.

Jällegi pidi Indrek üksinda kodu poole lonkides iseendale tunnistama, et ta oli olnud rumal. Üksildased sammud kivisel kõnniteel kõlasid kaugele tänavate vaikuses ja kulunud kontsade raudnaelad sünnitasid paega kokku põrgates heleda, vinguva helina, mis kostis kõrvu nagu loll, loll, loll! Indrekule meeldis see helin. Ta värises nagu kandlekeel sumedas soojuses. Nõnda ta ei läinudki otseteed koju, vaid kõndis otstarbetult siia-sinna, nagu otsiks ta ikka veel endale ulualust, mida ei leia ega leiagi. Kuidagi sattus ta sinna risttänavale, kus lapsed olid mõned päevad tagasi porilombis soperdanud, kui hakkas undama esimene vabrikutoru. Millegipärast Indrek peatus just samal paigal kus tolgi korral, kui oli tahtnud saada pisutki osa laste porisest rõõmust ja õnnest.

Aga kui ta nõnda seal seisis, tuli keegi üle platsi tema poole, nagu tahaks ta järele vaadata, mis see mees küll nõnda siin seisab südaööl. Indrek ei teinud

tulijast väljagi, vahtis ainult platsile, mida kattis paks, pehme ja valendav tolm — jah, ööhämaruses paistis tolm peaaegu valgena, võrreldes majade ja tema üle kummuva taevaga. Siis kostsid imestavad sõnad: «Teie, sina, Paas», ja Indrek nägi enda kõrval lüheldast kõhnavõitu meest, kelle nägu varjas sügavasti pähe vajutatud sonimüts. «Kas sa mind enam ei tunne?» küsis hääl.

Ah jaa! Nüüd Indrek tundis. Tähendab köstripapa juures olid nad üheskoos, tuupisid vene keelt, Otstaavli Kustas, see vigurivänt ja naljahammas. Otstahvkuks hüüti teda. Ta on politseijaoskonnas kirjutajaks, jah, pristavi juures; palk mitte suur, kuid ühes kõrvalsissetulekutega pole viga, ei või nuriseda, võib isegi kenakesti ära elada, võib endale üht-teist lubadagi.

«Ainult nüüdne aeg, see on, sest kõik mässavad ja politsei on kõigil pinnuks silmas. Nagu oleks politsei iseenda loonud! Nende vana, s. t. pristav, ütleb alati — muidugi mõista eneste keskel —, et kuningas või keiser, president või kommunist, ärid jäävad, majaomanikud jäävad, lõbukohad jäävad, viinad ja õlled jäävad, tähendab — viisakalt võib politsei alati ära elada. Ja ilma politseita — noh, seda tahaks meie vana alles näha, kuidas ilma politseita. Politsei on riikluse alus — основа государственности —, ütleb meie vana, politsei on ka seltskonna alus — основа общественности —, nii et kuhu need mässajad tahavad siis selle riigi ja seltskonna õige panna? küsib meie vana. Iseasi sandarm ja nuhk. Aga kui põhjalikumalt mõelda, siis needki . . . sest politsei on riikluse alus, nuhk aga politsei alus, see aga ilma sandarmita, ütleb vana, see on nahkmuna, mõistad, lihtsalt nahkmuna, surnult sündinud vasikas. Nii et seda tuleb kõrva taha panna, sest siin pole see mis köstripapa juures.»

Nõnda õpetas Otstaavel Indrekule pristavi riigi- ja elutarkust, ja et see vaikides kuulas, siis oli õpetaja oma õpetusega üpris rahul: ta võis segamatult näidata, mil määral ta köstrikoolist saadik on arenenud.

«Elad sa siin?» küsis Otstaavel, kui Indrek oma hooviväravas peatus, ja saanud jaatava vastuse, ütles

ta: «Väga hea! Kas sa ei taha pühapäeval üheskoos välja minna?»

«Kuhu?» küsis Indrek umbusklikult.

«Kas või metsa. Pühapäeval on metsas suur koosolek. Võiksime sinna minna, saab nalja. Ja karta pole midagi, mind ei tunne ju keegi. Kasakad sinna ei tule, ma tean, kõnelgu ja karjugu, niipalju kui süda kutsub. Ja tead, huvitav on, üldse on väga huvitav. Tule, lähme! Sul jalgratast ei ole? Noh, siis tulen mina ka jala. Nõus?»

Indrek oli nõus. Aga pühapäeva hommikul, kui perenaine tõi kohvi, küsis ta Indrekult:

«Kas lähete täna ka rohelisse?»

«Mõtlesin minna,» vastas Indrek.

«Aga ärge te metsa minge, seal on aina need mässukoosolekud. Minu meesterahvas käib ikka seal kandis. Ma olen talle küll öelnud, et mine oma vigase käega kuhugi mujale, viska end mättale või männijuurele, puhka rahulikult ja tule õhtul ilusti koju tagasi, aga ikka sinnapoole, kus on politsei ja kasakad, nagu ei saaks ilma nendeta läbi.»

Indrek ei vastanud midagi, aga endamisi lausus ta: «Peab tingimata vaatama, mis seal õige on.» Nõnda ta läkski ühes Otstaavliga. Aga niisama hästi oleks võinud ta minna üksinda, sest niipea kui nad jõudsid linnaservale, paistsid igalt poolt inimesed, kes liikusid teatud suunas — üksi, kaksi, aga ka tropikaupa. Kõik tõttasid kuhugi, nagu oleks õhus helisenud salajane kutse. Heinategu oli paiguti pooleli, loog krõbises tasakesi päikese ja tuule käes kuivades ning heitis möödujaile uimastavaid lõhnu ninna, aga ükski ei pannud seda tähele, ükski ei peatunud silmapilgukski, nagu oleksid kõik muutunud pimedaks ja kurdiks ning kaotanud tänaseks haistevõime.

«Näed sa, kuis trügivad kõik ühte külge,» ütles Otstaavel inimesi tähendades. «Katsuks politseiga neid kaugele metsa kokku ajada, miski hinna eest ei saaks, aga nüüd lähevad — mehed ja naised, poisid ja plikad. Seal eemal see triibulise seelikuga on tingimata mõni vana eit, aga ka tema poeb, nagu palvetundi. Ja õieti palvetund see ongi. Uus usk, ütleb meie vana, et

kui politsei ära kaotada, siis tuleb õnn ja rahu maa peale. Aga mis on politsei?» targutas Otstaavel värske heina lõhnas. «Munder, muud midagi. Tähendab munder maha ja asi korras eks? See on niisama lihtne, kui täkust ruun, sõnnist kabu teha. Ainult et mundri võib uuesti selga panna, kas või uue mundri, ja politsei on jällegi valmis, aga ruunast täkku juba enam ei saa; oinas on igavene seisus. Nii et munder on peaasi. Meil oli mees, kes tahtis naist võtta, majaperemehe tütart. Tüdruk polnudki suur asi midagi, aga punnis vastu, ei läind. Miks? Pole mundrit! Hakka või kalotiks, aga munder peab olema, ütleb ta mehele. Aga kalotil on ju väike palk, ajab mees vastu. Olgu, vastab tüdruk, raha pärast ära muretse, ainult munder peab olema. Nõnda mees läkski kalotiks ja siis olid pulmad. Niisuke lugu on mundriga. Ja tead, mis meie vana kord öelnud, muidugi purjus peaga? Öelnud, et kui tema oleks keiser, kas või Nikolai ise, siis tema kutsuks mässujuhid oma juurde ja ütleks neile, et nad võivad enestele punased lipud muretseda ja kas või tulipunased mundrid, nagu timukad, ainult kui nad ei mässa enam oma keisri vastu. Ja tema on kindel, et punaste mundritega oleks kogu mäss terves riigis kauaks ajaks lämmatatud, sest inimene ei tegevatki muud, kui vahetavat ainult lippu ja mundrit. Lase see vabalt sündida, siis võid tema kas või oinasarveks väänata. Nii ütleb meie vana.»

III

Sellise targa jutuga jõudsid nad metsa. Kogunemispaigal istusid ja seisid inimesed tõepoolest nagu kirikus või palvemajas, oodates hingekosutavat jutlust. Ei valju kõnet, naeru, mängu ega suurt käimist. Peaaegu pühalik vaikus mändide all, mille latvu õõtsutab aegajalt tuul. Ainukene vahe, et palvemajas kõnutavad enamasti vanad naised, siin aga ootavad peaaegu ainult mehed, noored ja keskealised. Siin-seal helgib kirevuseks mõni pluus, rätik või kübar, isegi värviküllane päevavari, aga sedagi hoiab pahkne peo. Igal pool päikese ja tuule pargitud või umbsetes töökodades

koltunud näod, kanged ja nurgelised liigutused, käsnas käed, vimmas pihad, kulunud küüned.

Indrek ja Otstaavel ei läinud viimase nõuandel kõige tihedamasse rahvasumma, vaid istusid kõrvale kuhugi männijuurikale. Alles siis, kui algas kõne ja kõik surusid kobarasse kokku, liikusid ka nemad lähemale. Nad mõtlesid üsna kõneleja ligi pugeda, kuid see osutus võimatuks, sest teda piiras mitmerealine meestemüür, millest pääsesid läbi nähtavasti ainult valitud. Sellisena torkas Indrekule silma tema korteri peremees Lohk, kes seisis oma tugeva pihaga nagu kilbiks just kõneleja ees. Tähendab tema on oma inimene, mõtles Indrek ja tal tuli meelde see vastikuse ja usaldamatuse tunne, mis valdas teda, kui ta nägi esimest korda selle mehe väikseid, pilgutavaid ja nagu kelmikaid silmi. Jällegi eksitus, lausus Indrek endamisi.

Esimene kõne oli asjalik tööliste olukorra valgustamine meil ja välismail; räägiti parteidest, koalitsioonist, ametiühinguist, streikidest, miitinguist, propagandast, ajalehist, trükikodadest, raamatuist.

«See pole midagi, las tuleb teine või kolmas, vaat siis läheb alles lahti,» seletas Otstaavel ja lisas juurde: «Sina seisa selle männi all siin, nii et ma su pärast leian, ma pean natukeseks ära minema.» Ja Indrekult vastust ootamata sammus ta oma teed.

Varsti ilmus Indreku juurde kaks noormeest, teine neist nähtavasti pisut joobnud.

«Tulge natuke kõrvale,» ütles see ja hingas Indrekule viinahaisu näkku.

«Kuhu? Milleks?» vastas Indrek nõutult.

«Seal kuulete,» ütles noormees ja tahtis Indrekul käsivarrest kinni haarata, aga teine astus vahele ja sõitles: «Lase olla! Ära puudu! Peab ilusti.» Ja Indreku poole pöördudes ütles ta: «Me ei taha ju midagi muud, kui ainult paar sõna rääkida, kus keegi ei kuule. Tulge ainult pisut eemale.»

Indrek mõtles natuke, mõõtis silmadega ümbrust ja ütles siis: «Ükskõik,» seadides sammud selles suunas, kus puudusid inimesed. Natukese kõndimise järel jäi ta mändide vahel seisma ja ütles:

«Kaugemale ma ei lähe, siin ei kuule meid keegi.»

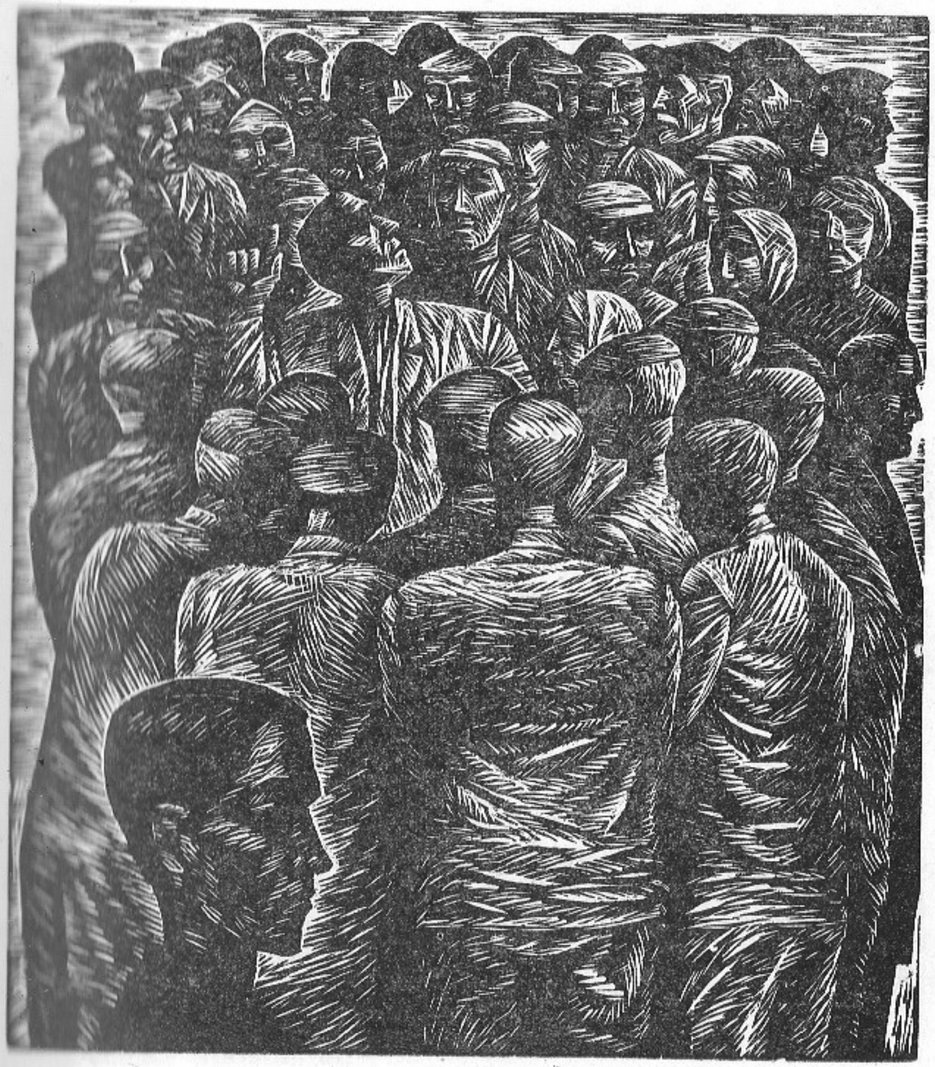

«Milleks teie olete siin?» küsis temalt viinahaisuga noormees.

«Milleks kõik — kuulan kõnet,» vastas Indrek. «Aga mis teie sellest tahate?»

«See on meie asi,» vastas noormees. «Sest teie nuhite.»

«Mitte nõnda,» segas teine noormees vahele, aga see oli ainult nagu õli kallamiseks tulle, sest viinahaisuline purskas: «Mis kurat seal veel kõmmeldada, teine on ju nuhk! Kuhu ta putkas?» pöördus ta Indreku poole. «Läks sõna viima? Teie jäite peale passima? Tunneme!»

«Teie eksite,» ütles Indrek nüüd, sest ta hakkas taipama, milles asi.

«Soo! Või mina eksin? Vastake mulle: kas see teine teenib politseis?»

«Teenib küll,» ütles Indrek.

«No näete!» hüüdsid mõlemad noormehed võidurõõmsalt. «Politseihingi pole meil täna vaja ja sellepärast, kui teil luud-kondid kallid, käduge,» lisas viinahaisuline juurde. «Oelge seda ka selle teisele, kui ta tagasi tuleb, teist korda me suud kulutama ei hakka, vaid paneme käed käima.»

Sellega kadusid nad rahva hulka, kust nad ilmusidki.

Indrek seisis natukene aega sealsamas, kuhu teised ta jätsid. Aga siis tuli tal hea mõte. Ainult kahju, et see hea mõte tuli nii hilja. Miks ei öelnud ta noormeestele, et tunneb vigase käega Lohku ja on selle juures korteris! Oleks ometi näinud, mis näo nad oleksid teinud. Ja Indrek läks oma endisele paigale tagasi, et Otstaavlit oodata või noormehi nähes neile öelda, mis ta esteks unustanud.

Teine kõneleja rääkis õigusest, töölise õigusest, kelle higi ja vaev peab kogu ilma ülal. Aga seda õigust ei taheta tunnustada; sandarmi-hüäänid, politseikoerad, kapitalistid-vereimejad, mõisnikud-kurnajad, kodanlased-higikaanid ei taha seda tunnustada. Sellepärast võtab tööline ise endale oma õiguse, võtab endale õige õiguse ja jagab seda ka teistele — vanadele ja noortele, kel rakkus käed, vimmas seljad . . .

«Noh, seda maksab juba kuulata,» ütles Otstaavel

äkki Indrekule, sest ta oli tähelepanematult tagasi tulnud, ja küsis siis tasakesi: «Mis need mehed tahtsid?»

Indrek oli otsustanud neist mitte rääkida, aga nüüd polnud parata ja ta ütles kõik.

«Ma arvasin kohe,» ütles Otstaavel. «Lollakad! Mina ja nuhk! Mina, kes istun jaoskonnas kogu ilma silma all! Mis nuhk niisuke on. Nuhid on nende eneste keskel, otse kõnelejate nina all, nende oma kaitsemüüri sees, seal on nad.»

«Arvad?» küsis Indrek üllatatult.

«Aga kuis siis muidu,» vastas Otstaavel, «nuhk on ikka oma inimene, kes pääseb igale poole, kes teab ja tunneb kõik.»

«Nii et meie jääme?» küsis Indrek.

«Muidugi,» vastas Otstaavel.

Nad läksid lähemale, et paremini kuulda.

Kolmas kõneleja rääkis juba praegusest silmapilgust ja selle ülesannetest, teadliku töölise pühast kohusest, eneseohverdusest parema tuleviku lootuses. Ta rääkis otseteed tänasest päevast siin mändide all, kus ausate inimeste seas kuulavad kõnesid tulevasest õiglasest põlvest ka sandarmite verekoerad, kelle ninad haistavad töölise punast elumahla, mis peab voolama vabadusealtarile. Sest ärgu mõeldagu, et politsei revolver oleks laadimata, et kasaka käerandmel ei ripuks nuut või et sandarmitel puuduksid rauad. Need on valmis praeguse koosolekugi ründamiseks, ainult käed on lühikesed, jõud ei ulatu, sest jõud on töölise pool, jõud on töölise rakkus kätes. «Sellepärast, vennad-seltsimehed, meie ei karda, meie viime varsti oma punase lipu kivitänavaile, nagu ta lehvib meile praegu männiladvas. Selle tähega sa võidad, vend-seltsimees. Miski ega keegi ei suuda meid takistada, ainult kui hoiame kokku. Ühenduses on jõud, üksmeeles tugevus . . .»

Kõnede lõpul oldi vähemate ringide kaupa koos, kuhu ei pääsenud keegi peale oma lähedaste inimeste. Indrek ja Otstaavel läksid eemale ja istusid maha, viimane viskas enda varsti ristseliti, nii pikk kui ta oli, ja vahtis taeva. «Mulle meeldivad niisukesed kõned,» ütles ta. «Ma käin neid alati kuulamas. Öeldakse sulle lageda taeva all, et oled nuhk ja verekoer ning tead,

judinad jooksevad üle keha. Ega ei karda, seda mitte, sest mis peaks siin kartma, kui üks kõneleb ja teised kuulavad, aga lihtsalt on mõnus, pisut õudnegi teada, et oled veidi verejanuline. Nii kui kuulen sihukesi kangeid sõnu ja näen kõneleja meeleheitlikku kätega vehkimist, kohe tundub, nagu hakkaksid mul hambad suus kasvama. Tõsi jutt! See pole nali. See on justkui elus viirastus. Olen mitu korda iseeneses arutanud, kust see küll tuleb, aga pole muud leidnud, kui et kõneleja peab midagi sellesarnast nägema ja tundma ning temast hakkab see minusse. Sest mitte iga kõnelejat kuulates ei hakka mu hambad suus kasvama. Ei, seda mitte! Aga näiteks see viimane, see oli hea. Seda olen varemaltki kuulnud, tunnen ta häälest. Tema paneb kohe mu hambad pakatama. Ah, miski pole toredam, kui olla kõneleja, keda kõik usuksid nagu igavest tõde, nii et võid rääkida neile kas või verised hambad suhu ja kõverad sarved pähe!»

«Juba lähevad minema,» segas Indrek seltsimehe targutust.

«Siis lähme silmnäos järele,» vastas Otstaavel tõustes. «Väga ligi pole hea, sest kes teab . . .»

Nõnda siis läksid nad. Meestesumm katsus paar korda laulu alustada, aga millegipärast vaikis see mõlemal korral peagi. Lagedale jõudnud, ütles Otstaavel tähelepanu juhtivalt:

«Näed sa, punane lippki üles tõmmatud. Kui nad nõnda mõtlevad linna minna, siis läheb tingimata löömaks. Ilmtingimata! Ennem ükskõik mis, seda mitte! Lõhu või tosin monopolipoode, sest pole kuigi suurt häda, aga punast värvi ära näita, seda politsei härg ei kannata.»

Juteldes ununes ettevaatus ja nõnda jõudsid nad lipumeestele pikkamisi lähemale. Nad ulatusid juba nägema, et enamasti kõigil olid kätte tekkinud tugevad tümikad, mida mõned kõigutasid kõrgel pea kohal, nagu katsudes nende raskust ja löögijõudu, kuna teised kandsid neid püssidena õlal, nagu oleksid nad alles poisijõmpsikad mängumurul. Ometi tuli sellele kõigele üsna lühike lõpp, sest kui meestesumm jõudis kohale, kus teed palistab ühelt poolt noor tihe männik, teiselt

poolt künklik liivalagendik harvade pajupõõsaste ja vanade pedakajändrikkudega, ilmus männiku varjult äkki salk kasakaid teele ette, sammu viiskümmend meestest linna pool. «Laiali minna!» karjus politseinik, kes kasakatega kaasas, aga kuna ta nähtavasti alles samal silmapilgul märkas meestesumma keskel punast lehvivat lipukest, siis pöördus ta ohvitseri poole ning nüüd kõlas käsklus ja kogu ratsanikkude-salk tormas tuhatnelja meestesumma sihis, vististi et punast lippu asitõendusena kätte saada. «Hakkame vastu, kurat võtku! Anname neile, saadanatele!» kostis meestesummast läbisegi ja siis kõlasid paugud ning muutus kõik ühiseks ürgseguks lendavas tolmupilves: hobused, inimesed, sajatused, valukarjatused, langevad hoobid, ratsanikuta hobu künklikul liival pajupõõsaste vahel, teine samasugune teel, kihutades umbnelja linna poole.

Kui kaua see õieti nõnda kestis, seda Indrek ei tea, aga äkki ta leidis, et seisab maanteekraavi kaldal ja temast kihutab mööda tuline ratsanik, kes katsub teda millegagi lüüa, ei ulatu aga hästi, ainult kantsiku otsakene rabab tema käela allapoole kõrva. See ei olegi nagu liig valus, aga ta ajab hirmsale vihale ja Indrek kargab maanteekraavi, kahmab sealt parajaid kive, jookseb ja virutab, isegi õieti ei tea, kellele, aga ikka hobustele ja neile, kes hobuste seljas. Kui kivid otsas, kahmab ta maast uusi ja mõtleb ratsanikele järele joosta, aga siis peatab keegi teda hüüdega: «Jäta, seltsimees, nad juba said oma jao.» Indrek viskab nüüd kivid maha — ühest on tal kahju, see on nii hea nurgeline, punane raudkivi — ja pöördub ümber, et vaadata, kes oli nimetanud teda seltsimeheks, ning ta seisab silm silma vastu sama noormehega, kellega tal oli tegemist männikus koosolekul. Praegu on ta täiesti kaine, vahib selgeil silmil Indrekule otsa, ja kui see midagi ei lausu, ütleb ta lõpuks:

«Teil on kael verine, kas olete haavatud või?»

Nüüd tunneb ka Indrek ise, et kaelal on midagi valusat ja et särk on rinna pealt kleepuvalt märg. Ta tõstab käe kaelale ja sõrmedele jääb veri.

«Lähme metsa,» ütleb noormees, «lähme eemale, sest ega see sellega jää, nad tulevad tingimata tagasi.»

Ja nõnda nad kaovadki üle maanteekraavi noorde männikusse, kuna Indrek samal ajal võtab taskust rätiku, et kaelalt verd pühkida. Lõpuks pistab ta rätiku krae vahele, nii et haavast nõrguv veri ei saaks enam mööda keha allapoole valguda. Nõnda lähevad nad mändide vahelt, tehes siiraviira-käike vabama ja lagedama tee valimiseks. Jõudnud järvekaldale, võtab Indrek rätiku ja kastab selle märjaks, aga kui ta parajasti temast suuremat vett välja väänab, tuleb tal meelde, et kus on siis tema kaaslane Otstaavel ja miks seisab selle asemel tema ees keegi võõras noormees? Ja kuhu sai üldse see meestesumm, kes kõndis tema ja Otstaavli ees? Ning äkki Indrek taipab, et tema tähelepanust oli vaheajal kustunud hulk kõige lihtsamaid ja silmatorkavamaid tõsiasju. Selle asemel olid tähtsuse ja reljeefsuse omandanud teised, näiteks see punane nurgeline raudkivi.

«Tehke särk eest lahti, võtke krae kaelast ära,» andis võõras noormees nõu, katkestades Indreku unistava arutluse. Ja kui Indrek seda teinud, kastis võõras noormees oma rätiku järves märjaks ja ütles: «Lubage, et mina. Omal on raskem, silm ei näe.» Ja Indrek lubaski, et teine pühkis teda oma jaheda rätikuga kaelalt ja rinnalt.

«Õnneks, et mitte silma ega kõrva,» ütles noormees pühkides. «Neil ju kuraditel pagan teab mis seal kantsiku otsas.»

«Ots see puutuski vist,» arvas Indrek.

«Seda minagi,» oli noormees nõus. «Ma sain selga, aga märga pole tunda. Selle eest aga läigitasin politseimeistrile, nii et käis kui kapsas sadulast hobuste jalge alla. Mis tast seal järele jäi, seda ei tea, igatahes oma jalaga ta koju ei saand — hobune lidus tal ees, mehe enda kandsid ära kasakad.»

Kui Indrekul haavast enam verd ei immitsenud, hakkasid nad mööda järve äärt edasi minema, tehes teatud määral ringi ümber linna. Sama teed tarvitasid ka paljud teised, nagu pärast selgus. Kõrgelt liivakallakult lõpuks alla laskudes rohelisele tasandikule, ütles võõras noormees Indrekule:

«Ja mina pidasin teid esteks nuhiks.»

«Ma ei saanud maast ega taevast aru,» lausus Indrek vastuseks.

«Aga te ei peaks selle teisega, muidu . . .» ei lõpetanud noormees oma ütlust.

«Mõni teab, milleks see hea on,» naljatas Indrek ilma mingi erilise mõtteta. Aga teine vaatas talle äkki paljutähendavalt otsa ja vastas veenduvalt:

«Õige, väga õige! Mõni teab, milleks see võib hea olla. Ka politseitutvust võib kasulikult tarvitada.»

Indrek mõistis, et mees eeldab palju rohkem, kui tõelikult olemas, aga ta jättis asja selleks ja ei öelnud enam midagi.

IV

Linna jõudes oli Indrekul kaks häda: kael paistetas ja kõht oli tühi. Mõtles minna eelkõige apteeki, aga jalad viisid vanaaegsesse kivimajja, mille madalal uksel oli millalgi seisnud plekksilt pealkirjaga: «Speisebude — Söma pood», kuid praegu oli kiri sildil sedavõrd kustunud, et ükski ei pannud teda enam tähele, isegi politsei mitte, kes oleks pidanud selle järele valvama, et ärisiltidel ilutseks esikohal riigikeel, mitte aga ei puuduks hoopis tükkis, nagu siin. Söögimaja uks, lävepakk ja koja põrand olid armetult kulunud. Siin oli nähtavasti palju jalgu sisse ja välja käinud.

Söögimaja pidas ema oma kahe tütre ja ühe koeraga. Tütreid polnud Indrek veel kordagi näinud, küll aga ema ja koera. Need kaks teenisid truilt oma külalisi. Ilma naljata! Sest kunagi ei juhtunud, et kui söögimaja perenaine tuli toiduga, et siis teda poleks saatnud koer — väike mops, kuid paks, nii et käies aina lõõtsutas, olgu suvel või talvel. Samuti paks oli ka perenaine, aga tema ei lõõtsutanud. Tema veeres nagu kummipall üle põranda. Pani perenaine külalisele toidu ette, siis vahtis koer lõõtsutades, keel ripakil suust väljas, sellele otsa, nagu tahaks ta küsida, kas toit meeldib või mitte. Silmapilgu pärast tõmbus ta rahuldunult ühes perenaisega tagasi. Koputas aga keegi taldrikule perenaise kutsumiseks, siis ilmus avatud uksele ikka kõigepealt kähisevalt haugatav koer oma rippuva keelega ja alles pärast seda perenaine ise. Selle koera tõttu oli hakatud söögimaja hüüdma koera söögimajaks. Öeldi, et: koeramamma söödab ikka kõige paremini, või lihtsalt: koer söödab kõige paremini, nagu oleneks toitude headus mitte nii palju perenaisest ja tema kahest igavesti nägematust tütrest, kui just ripakil keelega haugatavast ja lõõtsutavast koerast.

Oli hiljavõitu ja sellepärast söögimaja peaaegu tühi. Koer võis puhata ja laskis ka perenaisel hinge tagasi tõmmata. Akna all istus ainult halli habemetüügastikuga, üle viiekümne väike vimmas mehike, prillid ees, kulunud, kuid punnil täis portfell aknalaual tema kõrval. Seda vanameest ja tema portfelli Indrek tundis, sest mõlemad olid temast järve ääres mööda tulnud, kui võõras noormees puhastas teda verest. Sellepärast Indrek asus taha toanurka nõnda, et haige kaelakülg seisaks pimeda pool.

Kui perenaine ja koer olid toidud lauale kandnud, istusid nad mõlemad vanamehe juurde juttu vestma, see tähendab — vestsid perenaine ja vanahärra, kuulas aga koer, ise ühtsoodu lõõtsutades, nagu oleks nii hirmus raske kuulata kahe vanainimese saksakeelset kõnet.

«Olete hilinenud, härra Bõstrõi,» ütles perenaine.

«Vanaks hakkan jääma,» vastas vanamees. «Vanadus teeb korratuks.»

«Minge ikka, mis te ometi räägite!» hüüdis perenaine. «Noored armastavad korratust, mitte vanad.»

«Minu juures on see vastupidi,» ütles vanahärra.

«Ei ole tõsi,» arvas perenaine. «Ega siis teie ometi mõni streikija ole, mõni punase lipu kandja?»

«Seda nüüd küll mitte, sest olen ju selleks vana, aga . . .»

«No näete!» hüüdis perenaine vahele.

«Pidage, pidage,» lausus vanahärra. «Teie kuulake enne, siis. Muidugi, mis streikija või punase lipu kandja mina olen, aga kas te usute või mitte, armas proua Kuusik, ma kahetsen hirmsasti, et olen nii vana. Kui olin noor, siis uskusin, et siinilmas maksab ainult korralikkus, truu kohuste täitmine, usinus — veel

keskealiselt uskusin seda, isegi veel paar aastat tagasi, aga nüüd enam ei usu. Teen küll endiselt tööd, kuid ise enam oma tööd ei usu. Saate teie sellest aru?»

«Ei, härra Bõstrõi,» vastas perenaine.

«Mina ise ka mitte,» jätkas vanamees. «Aga äkki lihtsalt pole enam usku. Millal see lõppes, ei tea. Ühel ilusal päeval leidsin, et arutan nõnda: juba oma paarkümmend aastat kirjutan numbreid suurtesse raamatuisse, aga kas on lõpuks mingit märki, et just mina, Joosep Pauli poeg Bõstrõi, seda olen teinud? Eks ei oleks võinud iga teine seda niisama hästi teha? Kui keegi tahaks hiljem teada, kes neid raamatuid pidanud, siis peaks seda mõnest teisest raamatust järele vaatama. Tähendab: mis siis olen mina? Ei midagi. Mis on minu töö? Ka ei midagi, sest seda võib iga teine samuti teha. Ja keda olen ma sellega rõõmustanud? Ei kedagi. Sest vabrikandil on lõpuks üsna ükskõik, kes neid raamatuid peab, tema silmas pole mul mingit teist väärtust kui igal masinal, mis lõikab või hööveldab määratud viisil puud.»

«Teie räägite hirmsaid asju, härra Bõstrõi,» ütles perenaine ja lisas elutargalt juurde: «Näete nüüd, mis sellest tuleb, kui inimene üksi elab.»

«See pole see,» vastas vanahärra, «vaid et elad ja ei tee kellelegi õiget rõõmu ega aja ka hirmu peale. Tõsi jutt! Varblasedki ei karda mind õieti, jumala eest. Kui kontori aken on lahti, tulevad nad minu lauaotsale, peaaegu ülemisele raamatuservale, kui ma allservale midagi kirjutan. Aga teiste juurde minna ei julge. Mitte kordagi. Ainult minu juurde. Ja siis mõtlen ma mõnikord — need mõtted tulid mul alles hiljuti —, et mis oleks, kui võiksin teistele hirmu nahka ajada? Kui saaksin nõnda teha, et äkki varblased hakkavad mind tõelikult pelgama ja ühes varblastega ka kassid, koerad ja lõpuks isegi inimesed, näiteks meie pearaamatupidaja, insenerid, kas või direktor ise. Mina istun kõveras oma puldi otsas, aga nemad kardavad, nemad värisevad.»

«Teie ajate tõepoolest mulle täna hirmu peale,» ütles perenaine tuntava õudusega ja heitis pilgu Indreku poole, nagu tahaks ta otsusele jõuda, kas see

mõistab, mis nad räägivad, või kas ta üldse katsub neid üle toa kuulata. Aga vanamees tegi, nagu poleks Indrekut olemaski, ja jätkas suurima südamerahuga:

«No vaadake, see ongi ilmas peaasi, et saaks teise värisema panna ka siis, kui ise tema ees värised, — see on õige inimese viis. Ja mina pole seda kunagi suutnud, sest ma olen olnud selleks liig korralik. Mäletate, proua Kuusik, kaheksateistkümmend aastat tagasi istusime kahekesi just siinsamas akna all . . .»

«Kas tõesti on sellest nii palju aastaid ära?» imestas perenaine.

«Paari päeva pärast just kaheksateist,» kinnitas vanahärra.

«Õige, õige, minu noorem tütar oli siis kolmene ja nüüd on ta kakskümmend üks.»

«Noh, ja vaadake, kui mina siis, tol õhtul — mäletate, kassid karjusid akna all aias —, kui mina oleksin osanud teile sel korral pisutki kananaha ihule tõmmata, kas te oleksite mulle siis seda vastanud, mis te vastasite? Ja kui mina poleks olnud siis nii korralik, et ma ei arvanud sündsaks ei teid ega ka kedagi teist elavat hinge värisema panna, kas oleksin mina siis leppinud selle vastusega, mis mulle andsite? Ei! Mina kui ebakorralik inimene oleksin tulnud ja rääkinud uuesti, oleksin rääkinud seni, kuni oleksite mulle teisiti vastanud.»

«Arvate teie tõesti seda?» küsis perenaine nagu kahetsedes, et talle pole kaheksateistkümmend aastat tagasi siin akna all aetud hirmu nahka, kui kassid karjusid aias.

«Iseenesestki mõista,» vastas vanamees. «Selles pole vähematki kahtlust. Vanad juudid teadsid seda, sest muidu poleks nad õelnud: sina pead kartma ja armastama. Nii et enne hirm, alles siis arm. Ja kui mõelda, et oled pisikese põngerjana seda tuupinud, aga aru saad sellest alles haua äärel, kui näed streikijaid tööliisi, kes lasevad vabrikuis auru välja, siis, teate, läheb vanajumala maailm silme ees pisut nagu kirjuks. Tähendab, kui poleks olnud streiki ega mässu, siis oleksin surnud, ilma et oleksin taibanud kõige tähtsamat siin elus. Nüüd vähemalt tean, et olen elanud mõtteta,

jumalamuidu, olen olnud ainult korralik inimene, nagu peab olema korralik iga masingi. Olengi olnud masin ja nüüd olen kulunud, nagu kell mu taskus, mille keeran iga õhtu üles, juba üle kahekümne aasta. Aga teate, mis ma nüüd teen? Ma ei keera teda enam iga õhtu üles, vaid üks päev õhtul, teine päev lõunal, kolmas päev hommikul, nii et ta pisutki tunneks, et mina pole samasugune masin kui tema. Et vähemalt mu kellgi tunneks!»

«Armas härra Bõstrõi,» ütles perenaine vaikselt ja kaastundlikult, «teiega pole asjad päris korras; teie mõtlete liig palju, loete liig palju igasuguseid suuri raamatuid.»

«Teie eksite, proua Kuusik. Otse ümberpöördult: tänini polnud minuga asjad korras, aga nüüd katsun nad korda ajada. Tänini arvasin, et kui lugeda, ütleme majandusteadust, siis juba lugedagi ainult seda. Kas või eluotsani. Noh, ja siis? Arvate, et saate väga targaks? Teate, mis on ja mis tuleb? Teate õieti sedagi, mis oli? Võta näpust! Tulevad ühel ilusal päeval streikijad töölised, ajavad sul hirmu nahka, paiskavad kogu su majandusteaduse uperkuuti — paiskad ise ta hirmuga uperkuuti ja siis on sul käes su korralik majandusteadus. Aga mis teen mina nüüd? Nüüd, kui lähen pühapäeval rohelisse, võtan kaasa, ütleme, majandusteaduse, täieliku unenägude seletaja, numismaatika — on selline teadus, vanad rahad sees —, astroloogia ja kas või õpetuse temperamentidest ning loen, näiteks, alguses masinate mõjust tööstusse. Aga mitte väga kaua, ütleme, nii pool tundi, mitte üle tunni. Siis võtan unenägude seletaja ning vaatan, mis tähendab masinat unes näha. Kui sõna «masin» puudub täielikus unenägude seletuses, kuigi ta seal puududa ei tohiks, siis otsin sealt aparaati, margapuud või üldse mõnda riistapuud, millel oleks pisutki tegemist masinaga ja masinlikkusega. Nõnda otsides ma täna sattusin mõttele, et kas ehk ka inimene ei kuulu pisutki riistapuude hulka, nii et masina otsimise asemel võiks unenägude seletajast otsida lihtsalt inimest. Ühe sõnaga — otsi iseennast, nagu ütleb vana kreeka mõttetark. Aga kas usute või ei, unenägude seletajas ei leidu inimest.

Jumala eest ei leidu! Seda sõna seal ei ole. Ja ometi on minul täielik unenägude seletaja. Kõige täielikum! Nii et tuleks veel täielikum kirjutada. Aga lutikas, näiteks, on sees. Lutikas on! No mis te ütlete selle kohta, proua Kuusik, et lutikas, raibe, on, aga inimest ei ole?»

Aga proua Kuusik ei öelnud selle kohta midagi, ta naeris ainult, nii et lõõtsutav koer oma tolkneva keelega enda esimesile jalgele üles ajas ja kordamööda vestjaile otsa vaatas.

«Kodukäija on ka sees,» jätkas vanamees natukese aja pärast, nagu polekski ta perenaiselt mingit vastust oodanud, ning koer laskus jällegi kõhuli. «Isegi surnu on sees, tähendab surnud inimene, aga elavat ei ole, nii et on elav lutikas ja surnud inimene. Mõtlesin kaua-kaua, miks see küll nõnda on, mõtlesin selle üle kogu tänase päeva.»

«Ja nüüd teate, miks?» küsis perenaine heasüdamlikult naeratades.

«Nüüd tean,» vastas vanamees. «Põhjuseks on hirm. Sest võtame, näiteks, lutika. Kuis tema on? Teadagi, kuis: armastab pimedust, põlgab valgust ja läbitõmbavat tuult; tahab süüa, aga nälga ei sure; soojus on talle rahkamööda, aga suurt kuumust ei kannata, kuivab ära, nagu sammal väljal kivi otsas. Kuid sammal tõuseb niiskust saades uuesti ellu, lutikas mitte, nii et sammal ta ei ole. Aga võtke inimene, elav inimene muidugi. See armastab ka pimedust ja põlgab valgust ning läbitõmbavat tuult, just nagu oleks teine tõepoolest mõni lutikatõug; tahab hirmsasti süüa, aga võib sõna otseses mõttes nälgida terved põlved, sajandid, ilma et sureks nälga, teeb tööd veel pealegi, orjab teisi inimesi, nii et üks lutikas peaks ka teisi lutikaid orjama, ja harjub isegi läbitõmbavat tuult kannatama. Harjub üldse kõigega, nii et mõned tulevad otsusele, inimene võib ja suudab kõik, tema on kõige vastupidavam, kõige kannatlikum koduloom härrastemajas ja selle ümbruses. Aga siis sünnib äkki, mis ei sünni ühegi lutikaga, sest lutikas on järjekindel, inimene aga ei ole. Sellepärast sünnibki see nii äkki. Korraga lastakse aur välja ja masinad pannakse seisma — kõik pannakse seisma.

See ongi, mis ajab hirmu peale. Inimese tujukus. Kannatab sajandid, ja siis korraga enam ei kannata. Majandusteaduse järele peaks veel pisut kannatama, aga ei, äkki, ootamata ja uskumata kombel laseb auru välja. Oelge nüüd ise, kallis proua Kuusik, kuidas sa paned sellise riistapuu unenägude seletajasse, kas või kõige täielikumassegi? Sest unenägude seletaja on ettevaatlikum kui majandusteadus.' See märgib lihtsalt: eluta ja elav inventar või kapital, ja vabrikudirektor arvab, et ta teab, mis see on. Aga pärast selgub, et ei tea, selgub nimelt siis, kui aur välja lastakse. Sellepärast peaks direktoril käsiraamatuks olema täielik unenägude seletaja ja sealt ta siis näeks, et inimest ei tohi arvestada, vaid teda peab kartma ning armastama.»

«Kartma peab teda küll, selles on teil täiesti õigus, aga kas ka armastama . . .»

«Armastus tuleb iseendast, kui on juba kord kartus,» ütles vanamees.

«Kuis sa niisukseid armastad, nagu töölised on praegu,» ütles perenaine. «Täna olla nad politseimeistri maha löönud, räägitakse, ja kasakaid lasknud ning kividega pildunud, nii et need käinud linnast omale abi viimas, pole muidu hakkama saand.»

«Nii, nii,» kordas vanamees, «see tuleb ette inimesega. Laseb end nüpeldada, aina laseb nüpeldada, aga siis hakkab äkki ise teisi nüpeldama, et poleks nii järjekindel.»

«Teie siis ei olnud täna seal kandis, ei kuulnud sellest midagi?» küsis perenaine.

«Kuulsin, laskmist kuulsin,» vastas vanamees.

Sel silmapilgul palus Indrek endale klaasi teed ja koer ning perenaine läksid tema soovi täitma. Klaasi lauale pannes küsis perenaine oma uudishimu vaigistuseks Indrekult, kas ehk tema ei tea kasakate ja tööliste löömingust midagi lähemat. Oh jaa! Indrek muidugi teadis, sest tema olnud juhuliselt sündmuse pealtvaatajaks.

«Kas ka mitte kaasalööjaks?» küsis vanamees. «Ma nägin teid ennist vististi järve ääres, kui ma sealt läbi tulin.»

«Ei, mina kaasa ei löönud,» vaidles Indrek vastu, «kuid ma seisin tee ääres, sest ma ei pääsenud edasi. Ja nõnda keegi kasakas pidas nähtavasti ka mind löömameheks ja andis mulle korra nuudiga.»

«Soo, soo,» lausus vanamees, «seda te siis seal järve ääres selle teisega toimetasitegi.»

«Millega siis asi lõppes?» päris perenaine.

Aga seda Indrek ei teadnud. Olnud rüselemine, pärast kihutanud kasakad minema ja inimesed kadunud ka kuhugi.

«Jajah,» oli vanamees nõus, «inimesed kaovad ikka kuhugi, aga millega asi lõpeb, seda ei tea, või kui tead, siis ei saa aru.»

«Nii et pole kindel, kas politseimeister elab või on surnud?» päris perenaine.

«Miks ta siis peaks surnud olema,» ütles Indrek. «Mina ei näinud midagi muud, kui et kasakad kihutasid tööliste hulka, ajasid neid laiali.»

Indrek maksis arve ja lahkus. Kui ta head õhtut soovis, vaatas vanamees talle läbi prilliklaaside tähelepanelikult otsa, nagu tahaks ta tema näojooned alatiseks meelde panna.

«Kena noormees, mis? See on ehk ka üks niisuke, kes ei aja kellelegi hirmu peale,» ütles ta, kui Indrek oli juba välisukse kräääksudes kinni pannud.

«Teie näete tonte, härra Bõstrõi,» vastas perenaine.

«Kuis nii?» küsis vanamees. «Ma otsin ainult iseennast. Nii kena on näha noort inimest, kellest võiks arvata, et tema elab ehk oma elu samuti, nagu oled elanud ise. Te mõelge ometi, mis see tähendab, et käid kaheksateistkümmend aastat peaaegu vahetpidamata ühes ja samas paigas lõunat söömas, vahel ka õhtust.»

«Kõik perekonnainimesed teevad nõnda,» ütles perenaine.

«Isegi perekonnaisad ei tee seda nii korralikult, nagu olen teinud mina. Perekonnaisadelgi on oma kõrvalehüpped, aga minul pole olnud. Mina olen käinud ainult siin.»

«Ja kas võite nuriseda, et teid on halvasti toidetud?» küsis perenaine.

«Mina pole üldse kunagi millegi üle nurisenud, pole

kunagi streikinud ega auru välja lasknud. Nõnda on kadunud mu elu. Ja ükski pole tundnud minu vastu vähematki huvi. Korralik inimene ei huvita kedagi, tema ei ärata hirmu ega armu. Te mõelge ometi, mis huvi võib pakkuda inimene, kes puudub temale määratud lõunalauast kaheksateistkümne aasta jooksul ainult kolmkümmend seitse päeva. Mõistate — kolmkümmend seitse! Lugesin päevaraamatust järele. Lihtsalt hirmus! Ja mõelda, et inimene peab vastu, kannatab välja. Tõbras niisugune!»

Viimased sõnad ütles ta südame põhjast ja rüüpas siis kanget teed peale.

«Härra Bõstrõi, mis teiega ometi on juhtunud?» küsis perenaine kaastundlikult.

«Minuga pole kogu eluaeg midagi juhtunud. Ma ei tahagi enam, et minuga midagi juhtuks. Aga teistega juhtub küll: juhtub hirmsaid asju, sest inimesed on hakanud üksteist kartma. Minul pole hirmu, aga meie direktoril on hirm, inseneridel on hirm ja meistritel on. Enne ajasid teistele hirmu peale, aga nüüd värisevad ise. Ja kas te arvate, et need inimesed kingivad teistele oma värina? Oodake! Nemad katsuvad omakorda teistele hirmu peale ajada ja nõnda vastamisi ikka kõvemini ja hullemini, kuni viimaks plahvatab.»

«Mis siis viimaks plahvatab?» küsis perenaine õudusega.

«Aga kust mina seda tean, mis plahvatab,» vastas vanamees üsna rahulikult. «See'p see ongi, et keegi midagi ei tea, sest tegemist on inimesega. Inimene ei tea iseenesestki, mis ta järgmisel silmapilgul teeb, veel vähem siis teisest. Hakkab ainult korraga tegema, hakkab streikima, hakkab nõudma. Miks? On tal praegu halvem kui mineval aastal või veel varem? On tal vähem vabadust või õigust? Ei ole. Ta lihtsalt hakkab kord peale, hakkab üle ajama, nagu oleks ta piimakatel, millel nägematu tuli all. Näiteks mina: olen käinud siin kaheksateistkümmend aastat, aga nüüd enam korraga tulla ei taha. Lihtsalt ei taha, muud ei midagi. Ja kuigi käin harjumuse sunnil edasi, siis vastu tahtmist. Lähen iseenesele vastikuks, kui astun üle teie läve. Läilaks lähen.»

«Teiega on tõepoolest midagi juhtunud, härra Bõstrõi,» lausus perenaine nukralt.

«Juhtunud, juhtunud,» kordas vanamees. «Mis saab inimesega juhtuda, kui teda ei karda keegi ja kui tema ise ei karda kedagi? Ja mina ei karda, ei karda. Direktor kardab, mina mitte. Ja teate, mis ma arvan: ma pole teidki õieti kunagi kartnud, kogu see kaheksateistkümmend aastat mitte.»

«Miks te oleksite pidanud siis mind kartma?» naeris perenaine heasüdamlikult.

«Oo, ärge naerge! On naisi, keš 'ajavad judinad kehale. Juba palja juuresolekuga, vähemagi puutumisega, sest mõõdad ennast temaga kui mees, lihtsalt kui isane, et kas saad vastu, kas kõlbad temale?»

«Nüüd lähete nilbeks, härra Bõstrõi,» sõitles perenaine.

«Kuis nii?» küsis vanamees. «Ma räägin ju ainult hirmust. Et mul pole kunagi teie ees õiget mehe hirmu olnud, seda ütlen ainult. Ja sellepärast olengi võinud kaheksateistkümmend aastat nõnda siin käia. Lihtsalt käid, ilma et midagi on, ise aga usud, nagu oleks. See ongi see kõige hirmsam. Elad teiste inimestega külg külje ääres ja sul pole neist sooja ega külma. Aga elad siiski. Usud, et elad. Aga mis siis, kui see polegi elu? Kui see pole lutikagi elu? Ma küsin: mis siis?»

Ta tõusis püsti, võttis aknalt punnil täis portfelli, seisis pisut perenaise ees, nagu ootaks ta vastust, ja kui see talle ainult nukralt otsa vaatas, pöördus ta ümber ja läks ilma arvet õiendamata ning sõna lausumata uksest välja, milleni koer saatis ta lõõtsutades oma punase, suust tolkneva keelega.

V

Järgmisel hommikul, kui perenaine tõi Indrekule kohvi, märkas ta, et selle kaelaga on midagi juhtunud, ja küsis:

«Sattusite ka kasakate kätte või?»

«Kuidagi sattusin,» vastas Indrek. «Olin küll meeste-

summast eemal, aga äkki kihutas keegi ligi ja andis ühe ära, miks, ei mina tea.»

Seda nende juttu oli läbi ukse ka peremees kuulnud ja tuli asja vaatama.

«Nagaika ots,» ütles ta kaela nähes asjatundlikult. «Kas apteegis eile käisite?»

«Ei,» vastas Indrek.

«Tegite väga targasti,» ütles ta kavalalt oma väikseid virvendavaid silmi pilgutades. «Keda kasakas kord löönud, see on mässaja, sellepärast. Sest milleks kasakas muidu lööma tuli, kui sa polnud mässaja,» seletas ta.

«Aga ma seisin ju eemal maanteekraavi kaldal,» püüdis Indrek end kaitsta.

«Ükski inimene ei tohi kusagil seista, kui ta näeb kasakat,» vastas peremees.

«Aga mis ta peab siis tegema?» küsis Indrek.

«Liikuma, aina liikuma,» seletas peremees. «Jooksma, põgenema, sest selleks ju kasakas ongi, et kõik peavad põgenema. Võim peab nägema, et sa kardad, ja kui keegi muidu ei karda, siis antakse, nii et kartma hakkad.» Peremees astus otse Indreku juurde ja ütles vaikselt ning saladuslikult: «Aga politseimeistri jalg on kuradile. Nagu kapsajuurikas! Mehed oma tümikatega ja hobused oma rautatud kapjadega, nii või nii, aga löma. Kasakad kandsid teise ära. Need ise said ka oma jao, kes kiviga, kes malakaga, tegid säärad. Nüüd otsitakse ninamehi ja küll nad juba leitakse, sest ega nuhidki puudunud. Need ei puudu kusagilt, nemad on ikka hulgas. Tingimata.»

Lohk rääkis seda nagu tigedalt ja põlastavalt, aga endal sädelesid väiksed silmad virvendavalt peas, nagu oleks kõik ainult tühine vigurivântlik nali, mida ei maksa võtta kuigi tõsiselt. Ja nagu tahaks ta oma silmade ilmet seletada, liigutas ta oma pooljõuetut kätt ja ütles:

«Näete! See on sama politseimeistri käsul. Nüüd tunneb ise jalaga, kas on küll hea. Aga muidugi, tema saab oma köntide eest lindi rinda, ja kui vaja, tubli paiuki, kuid mis sain mina? Kerjakoti kaela. Küsib keegi mu naisest ja lapsest? Sellepärast kuulake va-

nema inimese nõu: hoidke kõrvale, hoidke õigel ajal kõrvale, sest mis tähendab kasakale mõni südametäiega visatud kivi. See on lastemäng, purjus poiste mood küla vahel või kõrtsi ees. Nõnda märkab teid lõpuks mõni nuhk.»

Indrek tundis, kuidas tal äkki veri tõusis näkku, tõusis veel siiski, kui peremees oli toast juba läinud ja ta seisis ihuüksi keset põrandat. Ja ometi ei võinud ta sinna midagi parata, et ta ka veel täna sattus vihamarru, kui mõtles eilsest sündmusest. Tänini oli ta sellistest juhtumustest ainult lugenud ja ta oli ikka oletanud, et küllap ehk kantsikumeestel oli kuidagi õigus ja kannatanuil kuidagi süüd, aga nüüd tundus talle äkki otse vastupidi: kannatajal pole kunagi süüd ja vägivallal pole kunagi õigust. Seda mõeldes ja läbi akna teise maja aeda vahtides, kus lapsed nosisid marjapõõsaste kallal, kuulis ta ukse poolt kerget krõbinat: keegi toppis kulunud lävepaku ja ukseserva vahelt kokkupandud valget paberit tuppa. Seda võtma minnes kuulis ta ukse taga kiireid kaugenevaid samme, ja kui ta ukse avas, nägi ta allaviival trepil tütarlapse pead kaduvat. Indrek sulges ukse ja võttis paberi. Sellele oli oskamatu käega ja vigases keeles kirjutatud mingisugune palve «Krestuse Meje Issanta kanadusse perasd». Palves oli öeldud, et «Jerussalemas kulti ääld, kes üdles, et ges sele etasi anap kolme pävaga ühesale Inemeselle, sele peasdap issant ärra sesd kuriasd ia ühheksatõisdgümdal bäval saap Temale Sur Röm osas». Kes aga seda mitte ei tee, sellega sünnib, nagu «mehhega sial gaukel Ergudski linnas, kele suku on ärra netud tänapävani». Lõpuks veel Kristuse sõnad: Laske lapsukesed minu juurde tulla ja ärge keelake neid mitte, sest «Kurrivaim on gui Meuraia Leugoer Inemesde sies».

Indrek pidi alguses paberilipaka tükkideks käristama, aga siis tuli tal teine mõte: ta andis selle perenaisele, kes peitis ta põue. Õhtul, kui mees oli välja läinud, tuli ta Indrekult sulge, tinti ja paberit paluma, aga kui ta need oli saanud, kõhkles ta paigal tammudes ja ütles viimaks, et Indrek kirjutagu õige see palve üheksas eksemplaris ümber ja tema, perenaine, annab

ta siis edasi. Sest edasi andmata ei või teda jätta, muidu peab meie issand Jeesus Kristus uuesti ristisambas surema, nõnda kinnitavad vagad inimesed. Ja edasiandmine sündigu salaja, nagu oleksid nägematud issanda inglid teel, ainult siis pääseb Kristus uuest ristisurmast.

Kui perenaine oli selgeks teinud, millise tähtsa toiminguga siin tegemist, oli Indrek nõus: tema kirjutab palved valmis ja perenaine annab nad nägematult nagu issanda ingel edasi. Võib ehk palved panna ümbrikusse? Oh jaa! Seda parem! Seda saladuslikum. Kui saaks veel pitserid peale! Indrek lubas ka pitserid muretseda, ainult mitte täna, vaid homme. Kaubapealisena lubas perenaine Indrekul nõeluda sokke ja lappida pesu.

Palvet ümber kirjutades sündis Indrekuga imeline lugu: tal tuli vaim peale. See sündis nõnda, et alguses ta püüdis palvet ainult parandada, siis juba täiendada, lõpuks lihtsalt omast peast luua, sisendades palvele kõik need suured voorused, millest temale oli rääkinud perenaine. Uues palves oli jutustatud Kristuse kannatusest ja Jehoova julmast meelest ning manitsetud inimesi halastama Kristuse peale Jehoova sõna kuulmisega, et ta ei saadaks Lunastajat uuesti piinavasse surma. Üheksa palvet, igaüks ümberkirjutusest omasugune, pani Indrek ümbrikuisse ja pitseeris need kinni kolmekordselt, sest kolme armastab jumal, ja nõnda läksid nad laiali. Aga Indreku hämmastus oli suur, kui ta leidis mõne päeva pärast oma ühe täiuslikumaid palveid «Rahva Sõbrast» ühes lisamärkusega, et vagad inimesed muutuvad sagedasti oma sügavamas palvehärduses jumalateotajaiks.

Palvet luges lehest korteriperemees Lohkki ja kohe kutsus ta naise ning näitas seda ka temale, tähendades, et Kristus organiseerib inimesi Jehoova vastu, valmistab ka taevas revolutsiooni ette. Emand Lohk kannatas mehe jumalavallatud sõnad vaikse meelega, kuid esimesel parajal silmapilgul küsis ta Indrekult, kas ka see lehest palvet on lugenud ja mis tema sellest arvab. Ja muidugi, Indrek oli lugenud, aga tema arvavat, et palved ei käi üldse ilmaliku mõistuse ja tarkuse teed,

sest neis on tallele pandud jumala ja inimeste südamete salajased ja seletamatud asjad.

Sellega oli ka emand Lohk nõus ja kaebas, et temal oma meesterahvaga ei ole mingit vastastikust arusaamist, sest nagu tema armastab palvemaja, nõnda mees salakoosolekuid. Seal käib ta ikka, seda ta ei jäta.

«Olen talle küll öelnud,» rääkis emand, «et kas tahad, et ka teine käsi otsast ära võetakse, aga tema vastab: võtku või pea, lähen ikkagi. Tütrest tahtsime teha koolipreili, mis läheb Peeterburi suure koha peale, aga või nüüd sest midagi tuleb, kus meesterahval tehti teine käsi sandiks. Tüdruk ise ütleb, et tema läheks parema meelega Ameerika, tal ju seal onu Lossi linnas — teist nime ma ei mäleta, sest sel linnal on kaks nime. Nii et nüüd hakkas teine inglise keelt õppima. Ja las õpib ning läheb, seal ehk vähem mässu kui siin. Rohkem ehk ka vabadust, sest noored tahavad ju kangesti vabadust. Vanal inimesel, temal ükskõik. Nagu mina siin, mis teen ma vabadusega? Ei kedagi, istun ainult masina taha ja vuristan või lähen palvele.»

«Aga kui sinna ka ei lubataks?» küsis Indrek.

«Kes siis sinna hakkab keelama,» vastas perenaine lihtsameelselt ja lisas: «Ja kuigi keelataks, mis sest, õhtul magama minnes võin ma ikkagi öelda: Jeesuke, tule minuga, seda ei saa mulle keegi keelda. Meesterahvas ei taha, et ma nõnda ütlen, kui poen tema kõrvale, sellepärast ütlen salaja, ütlen mõttes, liigutan ainult pisut suud, see on kõik. Ja kes võib mulle seda keelda?»

Ja muidugi, seda ei võinud emand Lohule keegi keelata, et ta liigutas pisut oma kipras suud, sest seda ei teadnudki keegi. Indrekki kuulis sellest ainult sellepärast, et ta oli salapalve kirjutanud üheksakordseks, mille tõttu ta muutus emand Lohu silmis nagu oma inimeseks, keda võib usaldada. Aga salapalve mõju ulatus nagu kaugemalegi. Sündis nimelt nõnda, et kui Indrek nägi oma palvet «Rahva Sõbras», siis ta tundis korraga end selle mõjuva lehe kaastöölisena. Ja et asi oleks täielik, saatis ta palvele lisaks õma «Orava», mis küll lehes ei ilmunud, aga tõi kutse toimetusse

sisseastumiseks. Seda ei lasknud Indrek endale kahte korda öelda. Juba järgmisel päeval oli ta kohal — mööda kitsast treppi kolmandal korral. Toimetuses võttis teda vastu aasta kolmekümnene noormees, kel kollakad vuntsid ja lokkis, õigem salkus juuksed, mis tikkusid alatasa silmile, nii et neid pidi aina üle pea tagasi pilduma. Ja seda tegi noormees suure ägedusega, nagu oleks ta mõni muusikakunstnik, kes «mässab» vaimustushoos. Nägu kõhn, nurgeline, silmad sinised, sügaval pealuus, kuid teravad, puurivad. Õlad kitsad, ripakil, rind peaaegu aukus. Kogu keha hoidus ettepoole kõverasse, nagu oleks kõht liig tühi või nagu teeks ta sirgeks ajades haiget.

«Teie oletegi «Orava» autor?» küsis toimetaja, kes ta jutule võttis.

«Mina,» vastas Indrek ja ei võinud kuidagi lisandamata jätta, et tema on ka kirjutanud selle palve, mille «Rahva Sõber» avaldas mõne päeva eest. Toimetaja tegi kahtlase ja uskumatu näo, aga kui Indrek oli mõne sõna seletuseks öelnud, raputas toimetaja oma lokke, tammus muheleval näol jalalt jalale ja ütles:

«Ilus! Väga ilus! Mõistan! Siis on tal ju siht sees. Aga «Oravat» ei saa me avaldada, tsensor ei luba.»

«Kuis nii?» küsis Indrek imestanult ja kõditatult.

«No vaadake,» seletas toimetaja ja viskas juuksesalgu silme eest ära, «teie orav närib ikka oma puuri pulgad läbi, ühe sõnaga murrab tee vabadusse. See ei meeldi tsensorile. Ta ütleb: on selge, et orav pole siin keegi muu kui vene rahvas. Mõistate? Poliitiline siht. Karjapoiss, see on tsaar, sandarmid ja balti mõisnikud; puur, see on riiklik kord Venemaal, kogu suur Venemaa ise oma õigeusu, kullatud kirikute ja absolutismiga; tali, see on poliitiline surve, tsarism, ning kevad tähendab revolutsiooni, kus rahvas murrab oma ahelad ja vangirauad. Peatoimetaja käis, katsus küll seletada, et tule jumal appi, mis tsaar ja sandarmid või balti mõisnikud on karjapoiss või mis vene rahvas on väike orav, aga ei aidanud. Tsensor ütleb, et, muidugi, karjapoiss poleks miski tsaar ega mõisnikust sandarm, kui ta ei pistaks oravat puuri, ja orav poleks iseenesest miski vene rahvas, kui ta ei näriks puuripulki läbi,

liiatigi just kevadel, ega jookseks vabadusse. Laske orav jääda ilusasti puuri, ütleb ta, või kui tahate, las ta siis närib talvel pakasega puuripulgad läbi, jookseb isegi välja, aga tuleb sealt sooja puuri tagasi. Jah, tehke nõnda, et orav tuleb ise puuri tagasi, siis luban läbi, ühe sõnaga разрешаю, muidu ei saa. Ja miks ei või orav ise tulla puuri tagasi? küsib ta peatoimetajalt. See vastab, et nõnda poleks loomulik, nõnda ei käiks orava hingeteadusega kokku, aga need sõnad ajavad tsensori hoopis marru. Mis?! hüüab ta. Orava hingeteadus? Teie arvates on oraval hing? Noh, nüüd näete isegi, et oravaga mõtlete vene rahvast, sest vene rahval on hing, mitte oraval. Ja nõnda tõmbaski punasega üle — за явно крамольное направление. Nii et nüüd kuulute juba nende hulka, kes katsuvad sõnaga õõnestada riigi aluseid — основы государства.»

Viimastele sõnadele Indrek naeratas poolkohtlaselt, sest ta ei mõistnud hästi, olid nad öeldud naljaks või tõsiselt. Aga tal oli üpris väga kahju, et tema «Orav» ei pääsenud «Rahva Sõpra», ja sellepärast avaldas ta arvamist, et ehk võiks ometi pisut teda muuta, kas või, ütleme, lasta puurile panna raudpulgad, nii et orava hammas ei hakkaks neile enam peale.

«Nii et orav jääkski puuri?» küsis toimetaja oma juuksesalke raputades.

«Mitte just seda,» arvas Indrek, «aga karjapoiss las unustab puuriukse lahti. Seda ometi tsensor lubab.»

«Kui ta unustab talvel, siis ehk küll, aga kui kevadel, siis vist mitte,» arvas toimetaja ja lisas juurde: «Kuid siis ei jää ju enam mingit sihti. Mitte mingit! Mis mõte on siis veel teie oraval? Mis mõte on üldse oraval, kui ta on pistetud puuri ja ei saa puurist enam muidu välja, kui keegi peab midagi unustama. Unustamine tähendab juhust, kuid juhusel pole põhimõttes ruumi. Juhustega «Rahva Sõber» ei tegele, see on lihtsalt ajaviide, ajaraisk ja meil siin pole võimalik ajaraiskamisega aega raisata. Siin maksab ainult kindel radikaalne siht ja põhimõte. Pealegi pole see kuigi loomulik, et karjapoiss unustab. Sest milleks peab karjapoiss korraga unustama, kui sandarmid ja balti mõisnikud ei unusta. Orav pääseb puurist sihi ja põhi-

mõttega või ta ei pääse üldse, sest põhimõtted ja sihid valitsevad maailma.» Seega kogu küsimus seisis selles, kuis teha orav niisuguseks imeloomaks, et ta tsensori silmis enam ei õõnestaks Vene riigi aluseid, ise ometi ei kaotaks oma radikaalset põhimõttelist sihti. Radikaalsus oli peaasi, nagu toonitas täna ja ka hiljem «Rahva Sõbra» toimetaja. Siin olid üldse kõik väga radikaalsed, nii et ei Indrek ega ka nemad isegi õieti ei teadnud, kui radikaalsed nad kõik olid. Peatoimetaja ehk teadis, aga sellega Indrek ei rääkinud ja see ei rääkinud ka temaga ning nõnda ei saanudki ta teada, kui radikaalne see kõik siin oli.

Ainult siis ta nagu jahmatas, kui tutvus siin inimestega, kes vaidlesid valjult ainuõige ja ainuteadusliku ilmavaate pärast ja nimetasid radikalismi kodanliseks mõttesogaks. Need inimesed vaatasid mitte ainult Indrekule, vaid ka «Rahva Sõbra» toimetajaile kõrgi üleolemisega alla ja Indrekul hakkas pisut õudne nendega mõtteid vahetades, kuigi nad olid enamasti kõik noorukesed, mõned isegi nooremad kui Indrek. Nemad kõik liikusid ja rääkisid ilmavõitjatena, isegi politsei ja sandarmite nimetus kutsus neile näkku ainult trotslik-põlgliku naeratuse.

Muidugi, politsei ja sandarmid võisid neid kinni võtta, nad vanglasse heita, neid maalt välja saata, aga nad ei suutnud neilt võtta nende ainuõiget ilmavaadet, nende ainuteaduslikku ideaali, mis pidi tooma inimestele lunastuse mitte taevas, vaid juba siin maa peal.

Nii mõnelegi, kui mitte kõigile, oli see omataoline uus usk, mille tõenduseks ja kinnituseks ei teatud midagi muud kui mõni lause kusagilt raamatust või mõni maagilise mõjuga nimi. Seda märkas Indrek siis, kui sobis tutvus Attilaga, kellegi kõhna, helevalge noormehega, kel lapselik naeratus huulil ja mingisugune äraseletatud pilk silmis. Tema juhatas Indreku neile allikaile, kust tema ise ammutas oma kõikumatu veendumuse, oma kaljukindla usu, et tema ja ta seltsimehed kuuluvad inimsoo valitute hulka, kelle päralt peab olema tulevik ajaloo igavese loogika põhjal.

Ka Indrek tundis endas kutset olla valitu. Sellepärast hakkas ta neelama neid raamatuid ja raamatukesi,

mis liikusid valitute seas käest kätte või mida ta hankis kõrvalt omapead. Ta neelas sotsialismi ja kommunismi, sotsialismi ja anarhismi, sotsialismi ja marksismi, sotsialismi ja revisionismi, sotsialismi ja bolševismi, sotsialismi ja tšartismi, sotsialismi ja tradeunionismi, sotsialismi ja utopismi, sotsialismi ja materialismi, sotsialismi ja darvinismi, sotsialismi ja humanismi, sotsialismi ja feodalismi, sotsialismi ja katolitsismi nne. nne. Ikka sotsialismi alla ja midagi teist peale, kuid mõnikord ka vastupidi — teist alla ja sotsialismi peale. Õgis selle kõrval Erfurdi programmi, kaheksatunnilist tööpäeva, lisaväärtust, õigust kogu töösaadusele, inglise tööliste seisukorda, mis pani vere hanguma oma õudusega, naisküsimust, ajaloolist materialismi jne., kõike ikka võimalikult väikestes portsjonites, sest elu ähvardas mööda minna, ähvardas kätte jõuda mingisugune tundmatu, kuid ammu unistatud ja ihaldatud suur pidupäev, enne kui jõuad kõik alla neelata, mis sel päeval ilmtingimata hädavajalik.

Aga ei saabunud kunagi see suurpäev, mil Indrek oleks võinud ühes valitutega minna läbi kõrgete väravate — põranda alla, sest sinna viisidki need tema imetletud kõrged väravad. Tema ei saanud selleks kunagi küllalt valmis, sest ikka leidus veel mõni raamat — mõni endisest suurem raamat, mille ta tahtis enne läbi lugeda, kui võtta omaks see ainuõige, hüljates kõike muud.

Temale ei saanud need uued ja suured asjad kunagi nii selgeks, et ta oleks võinud neid nii-öelda uskuda kui kaljukindlat tõde ja nende eest panna kas või oma pea panti. Teistega oli see kuidagi teisiti. Ka nemad kahtlesid, sest miks muidu vaidlesid nad igavesti suure kisa ja õhinaga. Aga oma kahtluses nad ometi kuidagi uskusid ja läksid põranda alla, kus kannatasid puudust, et ükskord teistel oleks kõike küll; kus tundsid nälga, et teistel saaksid kord kõhud täis; kus magasid kivil või puul, et teistel oleks millalgi pehme ase; kus veetsid uneta öid, et teised võiksid kord väsimusest puhata; kus värisesid sagedasti mitte ainult homse päeva, vaid ka järgmise silmapilgu pärast, et teiste tulevik oleks kord kindlustatud; kus elu kippus sult

röövima inimese nägu, et aga teised võiksid tulevikus elada inimlikult. Sinna läksid nad, need valitud.

Ja seal pidid olema aina pommid ja püssid, mis hakkavad kord plahvatama ja paukuma. See oli saladuslik ja kohutav, see ajas hirmu peale. Ehk oli härra Bõstrõil ometi õigus, et inimesel pole suuremat lõbu, kui et panna teisi kartma, sest mida rohkem sind kardetakse, seda rohkem tunned end tõelikult inimesena. Ja ehk ei saanud Indrek oma raamatutega ja suurte asjadega kunagi lõplikult selgusele just sellepärast, et tema ei tahtnud kellelegi hirmu peale ajada.

VI

Indrek sattus kuidagi elukeerdu, leidis korraga rohkem tähelepanu, kui ta ise oleks teadnud või julgenud loota, leidis isegi rohkem, kui see talle meeltmööda. Millal või millest see just algas, seda ta ei teadnud, aga äkki ta märkas, et kui avas oma ukse, siis avanes ka üle koridori vastas-uks, millel seisis vaskplaat nimega Passelmann, ja kellegi uudishimulikud silmad jälgisid teda ukseprao vahelt. Mõnikord avanes uks sel määral, et tema vahel tuli nähtavale kogu kastanpruun pea, aga see kadus sealt silmapilkselt, niipea kui Indrek juhtus tagasi vaatama või ümber pöörduma. Sama mäng kordus ka alumise korra ustel, kui ta jõudis mööda nagisevat puutreppi nende nähtavusse. Indrek teadis juba, kes asusid nende uste taga, sest selle eest oli hoolitsenud emand Lohk. Ülal nende vastas asus noor abielupaar. Mees käis sadamas laevu «lossimas», nagu emand Lohk ütles, ja naine istus kodu — ootas meest, kuni see tuli, enese puhtaks pesi, puhtad «vatid» ümber pani ja naise jalutama viis. Päeval aga see peenike proua Passelmann pistab nina ukseprao vahele, sest emand Lohul on korteris inimene, kes õpetab teistele raha eest kas või ei tea mis. Kõik võivad näha, kuidas õpilased tulevad ja lähevad ning aina puhta raha eest. Ja raamatuid, raamatuid! Kui see Passelmanni proua võiks kordki näha, kui palju on nende noorehärral — ja muidugi noorehärral, just, seda hõõ-

rub emand Lohk kõigile nina alla —, kui palju tal on raamatuid ning aina võõras keeles. Vaat niisuke on õige härra, aga mitte see, kui keegi käib «upsijaks», nagu Passelmann. Sellele kõigele ei võinud emand Lohk kuidagi jätta juurde lisamata, et pealegi on nende härra veel niisukene härra, et läheb, kui vaja, ka kasakatega kokku. Kes ei usu, vaadaku armi tema kaelal, parema kõrva all — see on kasaka nuudi jälg.

See juhuslik kaela-arm polnud omataoliseks trumbiks mitte ainult emand Lohu suurustelus, vaid ka valitute ringkonnas. Tema oli nagu mingisugune usalduse salamärk. Juba tol korral seal teel ja järve ääres oli ta oma mõju avaldanud. Sellest siis see enam kui ootamatu tähelepanu, heatahtlikkus ja usaldus Indreku vastu. Kaela-armi tõttu julgeti tema juuresolekul nii mõndagi rääkida, tema mõjul pääses ta nii mõnelegi salakoosolekule.

Kaela-arm mängis teatud osa ka siis, kui pererahva tütar Kristi tuli maalt linna. See oli aasta kuue-seitsmeteistkümnene plika, kahe ilusa patsiga, mida ta aga maksku mis maksab tahtis maha lõigata, sest nad olla tal hirmsasti tüliks. Läbi ukse kuulis Indrek tütre mangumist ja ema sõitlemist, kes väitis, et naisterahval on teisigi jumala loodud asju, mis ehk on tüliks, aga või siis kõigest sellisest siinilmas lahti saab. Lõpuks ütles ta:

«Juuksed on ju iluks, juuksed teevad ilusaks.»

«Ma ei tahagi ilus olla,» vastas tütar, «poisid on siis nagu kajakad kallal, ei anna ööl ega päeval rahu.»

«Sellepärast tulidki nii vara maalt ära või?» küsis ema.

«Ära päri parem,» vastas tütar puiklevalt, aga jutt kestis neil veel tükk aega ja aina juustest, ilust ja poistest, kuni viimaks isa tuli, ja kuuldes, milles asi, ütles:

«Õpi inglise keel selgeks ja sõida Ameerika, seal võid pea kas või number nulliga kaalikaks koorida, aga siin ei tohi patse puutuda. Need on sul alles ema kasvatatud, ja kui ema ütleb, et jäävad, siis jäävad ka.»

«Aga kui inglise keel selge, siis võin?» küsis tütar.

«Inglise keel selge ja üle mere Ameerikas, siis võid. Ja juuksed saada üle mere tagasi, et oleks veel niigi palju oma lapsest,» vastas isa, ning Indrekule tundus, nagu ei sobiks tema praegune häälekõla ei tema suure ja tüseda koguga ega ka tema väikeste kilavate silmadega.

«Juba sa, ema, nutad jällegi,» hüüdis tütar imestanult, «mis sa veel siis teed, kui ma tõepoolest sõitma hakkan.»

«Siis ma ehk enam ei nutagi, siis on mu nutud juba nutetud,» vastas ema.

«Aga kui tahate, ma ei sõidagi,» ütles tütar nagu lohutavalt.

«Mis sa siis siin tegema hakkad?» küsis isa. «On parem, kui saad siit mässupesast välja.»

«Ma ei tahagi mässupesast välja,» vaidles tütar vastu.

«Tahad ka mässata, mis?» küsis isa, ja kui tütar ei vastanud, lisas: «See on viimne leib, see mässuleib.»

Nõnda siis pidi tütar tahes või tahtmata oma ilusate patsidega üle ookeani Los Angelesse[1] sõitma, et neid seal onule ja ka teistele näidata, kas peab nad maha lõikama või kõlbavad nad edasi kanda iseendale iluks ja teistele rõõmuks. Ühes pruunikate patsidega pidid minema sinised, nagu emalgi, avameelsed ja rahulikud, peaaegu mõtlikud silmad, vajalikust pisut laiemad õlad, kitsad, noorusest alles nurgelised puusad, juba esiletükkivad rinnad ja kuidagi pikad ja kohatud käed, nagu oleksid nad kusagilt mujalt võetud ja selle keha külge pandud või nagu oleks keha kasvus kängu jäänud, käed aga algelise lopsakusega edasi arenenud. Aga neis kohatuis kätes tundus palju südamlikkust, palju rohkem kui silmis, ehk olgu siis, et viimaseis lõi surtsatama mingisugune imeline helk, mis tegi nad usaldavaks ja soojaks. Seda käte südamlikkust Indrek tundis juba esimesel teretamisel ja nii mõnigi kord hiljem. Kogu kehas ja näos oli ehk ainult suurevõitu lopsakahuuline suu, mis harmoneeris kätega, nii et loodus polnud oma tujukuses neid just päris üksi jätnud.

[1] Lugeda: *Los Ändželesse.* — *Toim.*

Indrekut kohtles Kristi kohe nõnda, nagu oleksid nad millegipärast juba vanad tuttavad. Ema oli ju talle Indrekust maale kirjutanud ning nüüd veel pealekauba rääkinud. Kõik, kõik! Kasakad ja kõik, kaelast ja kõik! Nõnda siis esines ta ühel päeval salajase ettepanekuga, kas Indrek ei tahaks tulla koosolekule, sest ka tema, Kristi, seisab mingisuguses põrandaaluses ringis, kus käivad väljastpoolt kõnelejad, need päris propagandistid kohe, kes valmistavad mässu ja vabadust. Ainult isa ja ema ei tohi sellest midagi teada, muidu saadavad nad ta kohe Ameerikasse. Isa käib küll ise mööda tööliste koosolekuid, aga teda, Kristit, ei luba ta kuhugi, ja kuigi, siis ennem emaga palvemajja, kus on «ulgumine ja hammaste kiristamine», aga mitte põranda alla. Nemad, Indrek ja Kristi, saavad kusagil väljas teatud kohal ja ajal kokku ning siis kaovad kui tina tuhka. Koju tulevad jällegi igaüks omal ajal ja teel, nii et keegi ei saa midagi teada.

Selle saladuslikkuse juures peatus Kristi just kõige kauem ja kõige suurema andumusega.

Ta oli juba pool aastat hiilinud keelatud koosolekuile ja raske oleks olnud tal ehk endalgi öelda, mis tõmbas teda tõelikult rohkem, kas keeld, need koosolekud või see hiilimine. Igatahes viimasele pani ta erilist rõhku juba esimesel korral, kui nad läksid Indrekuga kahekesi. Nad tegid mingisuguseid asjatuid ringe, läksid kusagilt hooviväravast sisse, üle hoovi ja teisest väravast välja, kust pääsesid uuele tänavale. Siis läksid nad veel kuhugi majja, ronisid seal teisele korrale, vahtisid petrooleumilambikese hämarikus uksesilte, tulid sealt alla, nagu poleks nad otsitavat leidnud, läksid uuesti edasi, kuni lõpuks jõudsid pärale, kus nad oleksid võinud olla juba ammugi.

«See on sabade pärast,» seletas Kristi.

«On siis meil saba taga?» küsis Indrek.

«Ei,» vastas Kristi. «Ennem on saba siis, kui lähed üksinda. Sellepärast öeldakse meile ikka: tulge alati kahekesi, tulge kavaleriga, siis ei ole kahtlane. Kuramaaž, mõistate. Kurameerijad ei mässa, ei õõnesta riigialuseid, ei nõua vabadust,» seletas ta elutargalt.

«Nii et meie tänased haagid olid ilmaasjata,» järeldas Indrek.

«See oli nalja pärast, et teile näidata, kuis ma teen, kui lähen üksinda,» rääkis Kristi. «Aga see polnud veel ühtigi, mis täna. Üksinda lähen mõnikord kuhugi kaugele-kaugele, kus pime ja hirmus, nii et paneb südame värisema, katsun kusagilt maja uksest, mis krägiseb, tasakesi sisse minna, tõmman ta järsku ja julgelt lahti, nagu oleksin oma inimene. Aga trepp ja koridor on pime. Koban käsikaudu teisele korrale või jään kusagil keset treppi seisma ning kuulan — kuulan ja seisan nõnda tüki aega, mõnikord lihtsalt selleks, et näha, kui kaua võib nõnda võõral trepil seista ja kuulata, enne kui mõni tuleb. Mõnikord lähen kuhugi pimedale hoovile, poen seal kuhugi müüri- või seinanurka ja seisan. Aga siiski, seda ma enam ei tee, see on liig hirmus.»

«Miks nii?» küsis Indrek huvitatult.

«Võib jälle mõni koer tulla,» vastas Kristi. «Viimane kord oli: mina poen kuhugi pimedasse nurka, seisan, ootan. Aga äkki tunnen, et keegi puutub minu riideid, nii põlvede kohalt, keegi hingab. Kahman käega — koera pea, koera nina. Pidin lihtsalt sinnasamasse surema puhtpalja hirmu ja ehmatuse pärast. Mis siis, kui on teine tige, kui nuusutab esteks, ja nii kui end liigutan, ainult katsun liigutada — krauhh kinni. Aga ei, hea koer oli, tahtis, et ma teda silitaksin, nühkis end minu vastu ja liputas saba suurest rõõmust, nagu poleks teda keegi juba ammu silitanud, ainult mina, ise värisen. Veel värava vahel sagisin teist pahema käega, siis sain tulema.»

«Ja nüüd enam ei lähe?» küsis Indrek.

«Enam ei lähe pimedale hoovile seisma,» kinnitas Kristi.

«Aga kui nuhk juhtub tõepoolest kannul olema?» kiusas Indrek.

«Siis lähen trepile, lähen kas või võõrasse korterisse ja küsin ükskõik keda või ütlen lihtsalt: spikk on väljas, ootab mind, sellepärast tehke minuga mis tahes, aga laske mul siin natukene aega istuda, seni kui see uulitsalt ära aurab.»

«Aga see võib ju spiki enda korter ollagi, kust teie seda teate,» ajas Indrek jonnakalt oma sihis endiselt.

«Issand halasta, kui hirmsaid asju te räägite!» hüüdis Kristi. «Tähendab teie arvate, et mina lähen sisse, mulle antakse tool, minuga aetakse juttu ja seda kõik teeb spiki perekond — naine, lapsed, sugulased. Nii et spikil on naine ja lapsed ning kõik?»

«Aga miks siis mitte?» küsis Indrek.

«Ja need teavad, et isa on ... Ei, ei, see on liig hirmus! Niisuguseid asju ei pea rääkima. Lihtsalt kole! Kuidas teil üldse tulevad niisukesed mõtted?» küsis Kristi õudusega.

«Mis seal siis tulla,» vastas Indrek. «Igasugused mõtted võivad tulla, sest mõtted on vabad.»

«Õige, mõtted on vabad, mõtted on täiesti vabad,» kordas Kristi endamisi. «Nii et kui ma tahaksin, siis võiksin mõelda, et, ütleme, minu ... aga ei, ma lihtsalt ei saa seda mõelda. Minu mõtted ei ole vabad, ei ole nii vabad. Ma ei saaks isegi seda mõelda, et teie isa on ... lihtsalt ei saa, jääb luksti! kurku kinni. Kui teil poleks seda armi kaelal, siis ehk saaks, aga nüüd ei saa. Nii kui hakkan mõtlema, kohe tuleb arm meelde ja ei saagi enam mõelda, või kuigi mõtlen, siis midagi muud. Aga kas teie tõesti saate kõike mõelda?» küsis Kristi Indrekult täiesti uskumatul häälevärvingul.

«Saan küll,» vastas see lihtsalt.

«Ja võite ka oma isast ja emast kõike mõelda?» päris tüdruk.

«Miks siis just neist?»

«Ahaa!» hüüdis Kristi võidurõõmsalt. «Teie ju ka ei saa kõike mõelda.»

«Saan,» vastas Indrek. «Mina võin, näiteks, mõelda, et minu isa on spikk.»

«Kristus halasta!» hüüdis Kristi ja tal kostsid otseteed pisarad kurgus. «Teie olete hirmus! Teie olete kole! Ma hakkan teid kartma.»

«Teie saate minust valesti aru,» püüdis Indrek seletada. «Ma võin ju seda küll mõelda, aga mitte uskuda.»

«Ei, ei,» vaidles Kristi vastu. «Kes võib nõnda mõelda, see võib ka seda uskuda. Kui mina midagi

kauemat aega mõtlen, siis hakkan ka uskuma, et see ongi nõnda, sest miks ma muidu nõnda mõtlen.»

Kui Indrek sellele midagi ei vastanud, sest ta mõistis, et oli niikuinii liiale läinud, jätkas Kristi:

«Küll on teil hea, te olete mõteteski vaba, aga mina pole kusagil. Kui saan Ameerikasse, siis olen ka mina vaba, pole enam isa ega ema, kes keelavad ja valvavad. Siis hakkan ka oma mõtteid vabaks harjutama, nii vabaks kohe, et ei teagi, kui vabaks. Sealt kirjutan teile, nii et te oma silmaga näete, kuis mu mõtted on täiesti vabad. Ning teie kirjutate mulle vastu — samuti, täiesti vabalt. Ah, vabadus, vabadus, vabadus!»

«Teid võidakse kuulda,» lausus Indrek, et katkestada Kristi vaimustatud sõnadevoolu. Aga see ei aidanud, ta rääkis mingis imelises ekstaasis edasi, nagu tahaks ta ummisjalu ja avasilmi astuda vabaduse paradiisi.

VII

Nad olid «haakide» tegemisega ja vestlusega pisut hilinenud. Keegi noormees üliõpilase tužurkas ja vene särgis kõneles juba. Tal olid süsimustad lokkis juuksed, prillitatud silmad, ilus, pisut kühmus nina ja helepunased, nagu värvitud huuled, mis läikisid kõnelemisel niiskelt ja nagu soojalt. Oli veel teine samasugune mustapealine härra, esimesest kümmekond aastat vanem, ja mustaverd daam, kes istusid kõneleja selja taga. Nende läheduses asus paar valgeverelist, kelle riietusest ja ükskõiksest ning hoolimatust seisangust võis järeldada, et kõne pole määratud neile, vaid paarikümnele korralikumalt ja harilikumalt riietatud noorele, poistele ja tütarlastele, kes olid aset võtnud kõneleja ees. Nende viimaste sekka jäid peatuma ka Indrek ja Kristi.

Tuba polnud suur, kus need inimesed asusid, aga kuidagi mahutati nad sinna ära, kiiluti kokku. Seda suurem oli varsti kuumus. Ei aidanud ka see, et praotati teise toa uks — päris lahti teda ei tehtud, sest vististi pidi sealtkaudu kuhugi kostma. Kõige enne hakkas higi pühkima vene särgis kõneleja, siis vanem

härra ja daam, lõpuks ka paarkümmend noort. Ainult need mõned ükskõiksed valgeverelised, kes kuulusid arvatavasti juba valitute hulka, ei higistanud mitte, nagu oleks temperatuuril nende kohta niisama vähe tähendust kui kõneleja sõnadelgi.

Millega kõne algas, seda Indrek ja Kristi ei teadnud, aga praegu oldi sotsiaaldemokraatide, sotsialistide-revolutsionääride ja anarhistide juures ning materdati kaht viimast. Iga paari lause tagant kordas kõneleja toonitavalt, nagu nõidudes: «meie sotsiaaldemokraadid» ja rabas sotsialiste-revolutsionääre ning anarhiste kord Marxiga, kord Leniniga, kord Plehhanovi või Kautskyga. Ja seda kõike tegi ta puht-ideoloogiliselt, puht-loogiliselt, puht mõtte arengu ja selle sügavamate aluste seisukohalt. «Sotsialistid-revolutsionäärid — see pole üldse mõni põhimõttelik mõttevool, see pole üldse teaduslikult põhjendatud loogiline ehitis,» kinnitas kõneleja ja tõestas seda siinsamas mõne tsitaadiga. «Anarhism, kui talle vaadata lähedalt näkku, koorub väikekodanlise tõuguna, buržuilise sentimentalismina!» hüüdis ta natukese aja pärast ja juhtis tähelepanu Plehhanovile. Selles suunas läks edasi ka siis veel, kui ei kõneleja ise ega ükski teine enam ei kahelnud, et niihästi sotsialistid-revolutsionäärid kui ka anarhistid on praktiliselt totrus ja loogiliselt mõttetus — vanaduse nõtrusse sureva kodanliku ideoloogia vastukajad, selle kodukäijad.

Kõne oleks ehk veelgi kestnud, sest kõnelejal oli nähtavasti sõnu küllalt, kuid kuumus tegi kõigele lõpu — ka läbirääkimistele, mis pidid järgnema kõnele. Muidugi oleks võidud ju avada aknad ja lasta sealt värskemat õhku, aga see polnud soovitav, sest aknad vaatasid otseteed tänavale, olid alumisel korral ja oleksid võinud toasisemusest rohkem paljastada, kui koosviibijaile meeltmööda. Nõnda pidigi kõik jääma seks.

Muidu oleks võidud näha, milline kirg tappa istub inimeses, olgu see kirg sihitud inimese enda või tema mõtte vastu. Nõnda on see kestnud juba aastatuhandeid ja ikka kõneleb ajalugu ülistavalt rahvastest ja inimestest, kes on tapnud mõne teise rahva, mõne

teise inimese või kes on hävitanud ja naeruvääristanud mõne teise rahva elumõtte, teise inimese mõtte.

Aga kergem on olnud tappa rahvaid ja inimesi, kui saada mõttemõrtsukaks, sest mõte on visam ja elupriskem kui ükski rahvas või inimene. Mõte võib ärgata surnuist tuhandete aastate pärast. Sellepärast oldigi salakoosolekuil nii hirmus valvel mõtte pärast, tappes teda ideoloogiliselt ja loogiliselt.

Noored, lahkudes koosolekult aurava nahaga, olid väga rahul: nad olid kuulnud hulk uusi nimesid, hulk uusi sõnu, ja kui nad mõtteliselt kõike hästi ei taibanud, siis oli neil lohutuseks, et järgmisel koosolekul nad kuulevad umbes sedasama, küllap nad siis mõistavad juba paremini.

«Kuulsite, kuis ta kordas: meie sotsiaaldemokraadid, meie sotsiaaldemokraadid?» ütles Kristi. «See oli julge, see oli ilus, see oli vaba!»

Teine kord käis Indrek ühes Kristiga koosolekul kusagil jõukas perekonnas. Siia võis sisse minna kas või karjakaupa, sest siin ei kardetud politseid: kõik võõrad olid kuue-seitsmeteistkümne-aastase noorema peretütre külalised, keda see oli kutsunud vanemate loaga mingile tähtpäevale. Ühes noortega olid siin ka mõned vanemad härrad ja daamid ja nende seas perevanemad ise auväärsete, lahkete ja soliidsete juudipatriarhidena. Kõne ajaks istuti lauda ja ümmardajad valgeis põlledes ning rätikuis kallasid külalistele kohvi, kuna igasugused maiustused ja puuvili seisis laual vaagnail ja vaasides. Ümmardajad olid eestlased ja need mõistsid sellest vähe või mitte sugugi, millest rääkisid härrased oma külalistega vene keeles.

Ka siin rääkis kõneleja kõvu sõnu, aga siin nad kõlasid imelikult pehmelt, peaaegu paitavalt, sest vaibad, pehme mööbel, portjäärid ja aknariided imesid igasuguse teravuse ja kareduse endasse. Oleks võinud peaaegu öelda, et tasside ja lusikate, nugade ja vaagnate kokkupuutumises tundus palju rohkem revolutsioonilist lõikavust kui kõneleja toonis ja sõnades. Siin ei tekitanud kõne ka mingit erilist kuumust: isegi kohvi kuumus suri maiustusisse ja puuvilja jahedusse või tõusis kõrgele üles hoolikalt värvitud lae alla. Näis,

nagu ei võiks revolutsiooni teostamine sünnitada siin majas mingeid erilisi pingutusi, erilisi ohvreid, mõni mahe sõna, mõni käeviibe, ja kõik on sündinud, nagu kantaks mõni uus, seni maitsmata roog lauale.

Ka siin rääkis kõneleja lauas-istujaist kui sotsiaaldemokraatidest, aga seda ei pandud nagu tähelegi, sest siin oli suuremale hulgale nii paljugi muud tähele panna, mis oli samasugune uudis nagu sotsiaaldemokraatki. Pealegi seisid siin kuldkirjadega raamatud reas lihvitud klaaside taga ja need näisid kinnitavat: meis on see kõik juba olemas. Samal ajal, kui kõneleja ütles: «meie sotsiaaldemokraadid» ja vaatas ise nagu Kristile üle laua otseteed silma, puudutas teda tema kõrval istuv mustasilmne mahedalt naeratav peretütar küünarnukist ja pakkus talle kristallvaasist õunu, öeldes:

«Maitske neid, need on Krimmist, me tõime nad ise sealt kaasa, mina oma käega võtsin nad puu otsast.»

Kristi tänas, võttis ja sõi, aga pärast pidi ta Indrekule tunnistama, et nende omad õunad maitsevad talle rohkem, kuigi nad pole nii ilusad — isegi kui nad on ussitanud. Hiljem pidi ta veel muudki Indrekule tunnistama, sest kui ta mõni aeg peale seda sinna majja uuesti sisse astus, et noorema peretütrega kokku saada, kajasid kogu need ilusad ja suured ruumid lõikavast, südantlõhestavast kisast. Kristi jäi ehmunult seisma ja tahtis hirmunult uuesti välja, aga juurde rutanud, nutetud silmadega peretütar seletas, et neil on lein majas — ema surnud. Seda leinakisa ei suutnud miski pehmendada, ei vaibad, mööbel, portjäärid ega kuldkirjadega raamatuteread lihvitud klaaside taga, Kristi tundis, et ei suutnud. Ja kui ta oli uuesti tänaval, pidi ta tahes või tahtmata leinajate häält võrdlema kõneleja omaga, kui nad olid istunud hiljutisel koosolekul. Tal tekkisid nagu mõnesugused kahtlused ja arusaamatused, mõnesugused küsimused, mida ei osanud kuidagi väljendada, sest ütle, kuis iganes tahad, ikka pole see, mis olema peab. Lõpuks jõudis ometi sinnamaale, et küsis Indrekult:

«Kas sotsiaaldemokraat võib jumalasse uskuda?»

«See tähendab — kas ta tohib?» küsis Indrek vastu.

«Mitte, vaid ütleme, kas ta saab, kui ta on õige, tõsine sotsiaaldemokraat?» seletas Kristi.

«Seda ma ei tea, sest mina pole veel sotsiaaldemokraat olnud. Aga ma arvan, et kui ma oleks, siis võiks ma küll uskuda . . .»

«Isegi jumalasse!?» hüüdis Kristi imestanult.

«Jah, isegi jumalasse,» kinnitas Indrek.

«Ja läheksite ka kirikusse?»

«Milleks kirikusse?» imestas Indrek. «Ei, mina arvan, et kui juba kirikusse, siis pole enam sotsiaaldemokraat. Meie praegune jumal segab end maapealseisse asjusse ja sotsiaaldemokraat ei või niisukest jumalat kannatada. Aga mis siis, kui oletada, et jumalal pole maapealsete asjadega midagi tegemist? Kas siis sotsiaaldemokraat võib tema sisse uskuda? küsin mina. Võib, vastan ma, sest niisuke jumal on minu isiklik asi ja omandus ning seda ei või mulle keegi keelda.»

«Soo, nüüd mul on siis kõik selge,» ütles Kristi natukese mõtlemise järel. «Nemad usuvad.»

«Kes?» küsis Indrek.

«Juudid, kes muud,» seletas Kristi, «sest miks nad muidu vanal kombel leinavad, aga ise on sotsiaaldemokraadid. Ainult meie sotsiaaldemokraadid ei usu, aga juudi omad usuvad. Ja teate, kui mina kuulsin nende leinakisa, siis tulid mul hirmuvärinad peale. Ükski kõne pole minusse nõnda mõjunud kui nende lein. Tähendab usk, sellepärast, eks?»

«Võib-olla sellepärast,» vastas Indrek. «Nemad oskavad paremini leinata kui meie kõnelda, sest nemad leinasid nõnda juba Paabeli vangipõlves ning Jeruusalemma varemetel, aga kauake on meie sotsiaaldemokraadid kõnelnud. Isegi meie õpetajad kantslis ei oska veel mõjuvalt kõnelda, ja ometi on nad harjutanud oma paar tuhat aastat.»

«Nad ei usu, sellepärast,» kinnitas Kristi tõsiselt ja elutargalt, «aga juudid usuvad, muidu ei saa nõnda leinata.»

Usult sattusid nad peagi teadusele ning murdsid nende kallal oma noori päid, nagu ei võiks nad muidu elada või nagu poleks elul muidu mingit mõtet. Üldse

olid nad sedavõrd noored, et arvasid — elus on väärtus ainult sellel, millest saad aru. Nemad olid oma aja lapsed ja uskusid — kuigi nad ise arvasid, et nad teavad —, et mõistus ja selle saadus, teadus, päästavad inimsoo siit hädaorust, teevad ta õnnelikuks. Sellepärast ahmida raamatuid, kuhu oli kuhjatud inimsoo vaimuvara, paistis ülima õnnena, ülima eluülesandena, seda enam, et nende raamatute üle ja najal võis nii lõpmatult rääkida. Eriti hea oli seda teha seal, kus polnud kuulajaid, sest peamiseks kireks olid ju need raamatud, mis olid keelatud. Just neis pidi olema see, mis teeb inimese targaks ja õnnelikuks.

VIII

Elu muutus päev-päevalt aina huvitavamaks ja pinevamaks. Kõik näisid pikisilmi ootavat, mis toob homne päev. Isegi vanad ja hallid, kes vajunud aastate raskuse all juba küüru ja kes polnud juba ammugi elult peale surma midagi oodanud — jah, elu võlgnes neile ainult veel surma —, isegi need hakkasid ühes noorematega ootama ja seadsid õhtul prillid ninale, et ise oma silmaga lehest lugeda, kas ja mis on tulemas. Sest polnud midagi, et kõik teadsid ja kinnitasid: «Lehed valetavad, tsensor ei lase tõtt läbi,» ikkagi ahmiti neid lugeda ja katsuti tõtt leida vale ridade vahelt. Kõik uskusid, et lehed armastavad tõtt ja kuulutaksid seda rahvale, ainult valitsus, jah, valitsus ainuüksi seisab tõe vastu. Kui tema lubaks, siis oleks varsti kogu maailma tõde rahva omanduseks ning seega algaks uus ajajärk, algaks uus elu.

Peeti endastmõistetavaks, et kui valitsus midagi kinnitab, siis peab otse vastupidist uskuma, ja et kui valitsus ajab midagi valeks, siis on see kaljukindel tõde. Valitsust usuti ainult siis, kui ta kinnitas enda lüüasaamist, sest see valmistas rõõmu ja seda taheti uskuda, ning kui ta teatas, et see või teine tema käsilastest, mõne suurvürstiga alates ja pisimagi politseinikuga lõpetades, on revolutsionääride poolt tapetud — pommiga purustatud või revolvriga maha lastud. Jah, seda

usuti ning kellelgi ei tulnud mõttesse, et siingi on tegemist inimeluga, inimese vere valamisega.

Sellest kõigest hakkas Indrek siin agulimajas elades otse loomusunniliselt aru saama, sest see hõljus nagu õhus, kandus tuulehoos, helkis igas pilgus, helises igas sõnas ja häälekõlas. Alles nüüd taipas ta õieti Otstaavli sõnu, mis see talle oli rääkinud tol korral metsas, et politsei olla see viimane jätis, see jätiste jätis. Mitte politsei kui niisugune, vaid valitsus oli jätiste jätis, ja et politsei kui valitsuse käsilane seisis rahvale kõige lähemal, siis suunduski kogu rahva viha ja põlgus tema vastu. Indrek ei võinud sinna midagi parata, et tal tõusis politsei vastu teatud sümpaatia ja kaastundmus, nagu oleks see mõni vaga kannataja, kes peab lunastama kellegi teise patud. Sellepärast ta ehk otsiski kaua aja tagant jälle kord oma koolivenna üles, astus selleks politseijaoskonda, sest Otstaavli elukohta ta ei teadnud.

«On sul palju raha?» küsis Otstaavel Indrekult esimesel parajal silmapilgul, kus keegi polnud kuulamas.

«Ei,» vastas Indrek.

«Noh, siis ma talitasin õieti,» ütles Otstaavel.

«Kuis nii? Ma ei saa aru,» imestas Indrek.

«Muidugi mitte,» naeris Otstaavel. «Vallavalitsus nõudis sinult vallamaksu, saatsin vastuse, et sinu elukoht on meile teadmata ning sellepärast pole võimalik sinult vallamaksu sisse nõuda.»

«Aga sa ju teadsid, kus ma elan,» ütles Indrek.

«Mina kui sinu koolivend muidugi, aga kui ametnik, see on hoopis teine asi. Совсем другое дело.».

«Sisse kirjutatud olen ma ju ka,» ajas Indrek oma mõtet edasi.

«Mitte meie jaoskonnas, palun,» vastas Otstaavel naerdes ning lisas siis seletuseks juurde: «ja kuigi meie jaoskonnas, siis võib ometi mingisugune segadus või eksitus juhtuda. Võib ju, eks? Kõik võivad eksida, miks siis mitte politsei.»

«Aga nad peavad ju vallast uuesti kirjutama,» püüdis Indrek jätkata.

«Selleks nad ju seal ongi, et kirjutada,» vastas Otstaavel. «Kuulsin, vanamees olevat seal praegu üksi,

ilma abita — sa ju mäletad teda veel? Las istub ja pingutab. Mind oskas ta ropul kombel taga ajada — mina olin ju pärast sind tema juures —, aga nüüd annan mina temale tööd, et ta teaks, kes on Otstaavel. Nüüd on tema minu abi.» Ta naeris heal meelel oma võimu maitsedes.

«Aga ma pean ju ikkagi maksma,» ütles Indrek.

«Nii? Sa tahaksid maksta? Hea küll! Me võtame raha vastu ja saadame valda ühes seletusega, et kirjas sellest ja sellest kuupäevast on juhtunud eksitus, kuna Indrek Paas elab seal ja seal ning tasus nõutud summa,» rääkis Otstaavel.

«Just praegusel silmapilgul ma ei saa maksta,» ütles Indrek.

«Noh näed, et minul oli õigus,» naeris Otstaavel. «Kui tuleb järgmine kiri, eks me siis vaata, mis teha saab. Seni aga vallal leiba, kirjutajal tööd ja sinul aega raha koguda.»

Oh jaa! Otstaavlil oli muidugi õigus, aga Indrekule oli see vastik ja ta ei osanud muud paremat teha, kui katsus, et minema sai, nagu olekski ta ainult selleks tulnud, et võimalikult ruttu minna.

Aga kui Indrek oli uuesti tänaval, tundis ta äkki suurt nälga, nagu oleks kätte jõudnud silmapilk, mil ta harilikult lõunastab. Tõelikult ei olnud temal sellist silmapilku olemaski, sest korralikku lõunat sõi ta väga harva. Millest siis täna see haruldane nälg? Mis oli muutunud? Tema majandussüsteem? Ei, see oli endine. See oli selline, et kõige kohasem oleks olnud üldse mitte süüa. Tema oli andunud avalikule ja ühiskondlikule tegevusele ja see õõnestas tema majandusliku seisukorra hoopis. Ta luges raamatuid, aga sellega ta ei teeninud krossigi. Ta käis koosolekuil, aga ka seda ta pidi tegema tasuta, olid koosolekud salajased või avalikud. Mõnikord tuli nende eest isegi maksta, kui juhtus olema mõni korjandus või oli määratud sisseastumisraha. Kord oli ta läinud «Rahva Sõbra» toimetusse lootusega seda majanduslikult kasutada, aga ta ei suutnud kuidagi õppida ridade vahele kirjutamise kõrget kunsti, nii et lugeja võiks sealt veel midagi leida, kust tsensor otsib asjata. Nõnda siis arvas toi-

metus, et Indreku ridu võiks tarvitada ainult ilma tasuta, nii-öelda ruumi täiteks, kui noor inimene tahab kuulsaks saada.

Selline oli tema majandusliku seisukorra tagasein, kui ta tundis äkki suurt nälga ja otsis selle lähemat põhjust. Söögimajas võttis perenaine Indreku nagu vana hea tuttava vastu, sest ta armastas temaga vesta härra Bõstrõist. Ta kinnitas alati, et Indrek olevat härra Bõstrõi «sümpatii», sest see tegevat temast alati juttu. Ja kuna tema teeb alati juttu Indrekust, siis proua Kuusik teeb juttu Indrekuga. Ta jutustab, milline mees see vanahärra Bõstrõi on, mis toite ta eelistab ja kui kaua ta juba siin söömas käinud.

«Ja kas saate sellest aru,» räägib perenaine, «et inimene käib korralikult aastate kaupa ja siis äkki enam ei tule. Ei tule täna, ei tule homme ega ka ülehomme, nii et hakkad otsima lehest surmakuulutust. Need on vist ikka need ärevad ajad, et inimesed on niisukesed.»

Perenaine käis ja toimetas, ja kui leidis vaba silmapilgu, siis tuli Indreku juurde tagasi, et oma juttu jätkata. Koer sörkis temaga vahetpidamata kaasa, aga kui sai aega, siis laskus lauaserva all kõhuli ja pani oma lõõtsutava lõua Indreku jalale. See pidi olema suureks sõpruse tunnuseks, nagu perenaine seletas.

«Lihtsalt naljakas, nii et mine kas või ebausklikuks,» jutustas perenaine edasi, naeratades oma ümariku pondunud näoga ja peaaegu nooruslikult säravate siniste silmadega, «sest niipea kui hakkan otsima lehest surmakuulutust, kohe ilmub ta uuesti, nagu tõukaks keegi ta uksest sisse. Eks ole kentsakas, et surmakuulutustega võib ajada inimese lõunale.»

Ja et Indrekule tõendada, milline on mõju surmakuulutuste lugemisel Bõstrõisse, asus perenaine siinsamas neid lugema.

«Küll näete, ta on varsti uksest sees,» rääkis perenaine ja jätkas hoolega oma lugemist. See imelik toiming võis kesta minutit viisteist-kakskümmend, siis tõstis koer äkki Indreku jalalt oma lõõtsutava lõua, kuulatas, haugatas rõõmsalt oma kähiseva häälega ja vänderdas välisukse juurde, nagu tõttaks ta kedagi vana tuttavat vastu võtma.

«Tuleb!» hüüdis perenaine võidurõõmsalt naeratades. «Ei Riki muidu. Tema teab.»

Aga kui koer oli natukene aega ukse all seisnud, tuli ta niuksudes perenaise juurde tagasi.

«Läks mööda,» seletas perenaine. «Viimasel ajal teeb ta sagedasti neid tempe: tuleb, aga ukse all jääb äkki seisma, mõtleb ja läheb mööda. Täna muidugi niisama. Küsisin teiselt kord, et miks nõnda, ja tema vastab: katsun, kas saan mööda, kui tahan; kas saan tahta, kui tahan tahta; kas olen vaba, sellepärast. Inimene peab oma vabadust alati proovima, ütleb ta.»

Perenaine rääkis alles, kui koer haugatas uuesti ja vänderdas ruttu-ruttu välisukse poole, mis avanes samal silmapilgul, et härra Bõstrõid tema nääpsukeste ihuliikmetega sisse lasta — põlved ettepoole kõnksus, piht vimmas, pikavõitu käed ripakil, kael peenike ja nagu liig lõtv suurevõitu pea kandmiseks, mida aitab rinnale suruda tume kaabu. Näos välgatavad mitte niipalju silmad kui prillid, aga hallikas habemes punavad huuled nagu nooruse värskuses.

«Jällegi läksite esiteks mööda,» naeris perenaine teretamise asemel härra Bõstrõile vastu ja tõttas lõunasööki tooma. See ei teinud öeldud sõnadest väljagi, võttis prillid eest ja puhastas neid, astus siis Indreku juurde, andis kätt ja ütles:

«Et ma ei unustaks, siis kõigepealt asi: minu sõber Viljasoo tahaks teiega tutvust teha. Tema annab raamatuid välja ja tahaks teilt kaastööd. Astuge tema poole sisse kas või veel täna.»

See oli Indrekule selline rõõmusõnum, et ta hakkas lõunasöögiga uuesti otsast peale, et oleks põhjust Bõstrõiga ühes lauas istuda ja temaga juttu vesta.

«Naistel on ilmas kerge elada,» rääkis vanahärra, kui oli õiendanud selle, mida ta nimetas asjaks, «sest nemad ei saa õieti millestki aru, või kuigi saavad, siis hoopis omal viisil. See proua siin on haritud ja elutark inimene, on paarkümmend aastat teisi inimesi toitnud, ilma et ükski neist oleks sellepärast enneaegu surnud. Ainult koerad ei pea vastu, lähevad rasva ja siis tuleb enneaegne surm. Praegune on tal kaheksateistkümne aastaga juba kolmas ja sellegi päevad on loetud. Tema

õnnis mees — proua on ju lesk — suri ehk ka rasva, nagu koeradki, sest naistel on ju koer ja mees üks kama kõik.»

«Mis te siin räägite noore inimesele naistest ja koertest,» ütles perenaine suppi serveerides naljatavalt.

«Härra Bõstrõi räägib meestest ja koertest, mitte naistest ja koertest,» õiendas Indrek.

«Mina räägin seda,» seletas vanamees, «et teie olete haritud ja elutark naisterahvas, kes pole oma toiduga veel kedagi tapnud, aga ometi ei saa teie inimesest põrmugi aru. Sest . . .»

«Kuis ei saa aru, kui oskan teda toita,» küsis perenaine vahele. «Saan ju.»

«Ei saa,» vaidles vanahärra vastu. «Mina lähen uksest mööda, lähen tõsiselt mööda, aga teie naerate, arvate, et ma teen nalja.»

«Muidugi nalja,» vastas perenaine, «sunnite ainult vaese koera kaks korda ukse alla jooksma, see on kõik, sest tagasi tulete niikuinii ja sisse astute ka.»

«Siin ongi punkt, millest te aru ei saa,» seletas Bõstrõi. «Ma tulen ju tagasi ja astun sisse ainult sellepärast, et mul oli jõudu mööda minna. Kui see päev kätte tuleks, et ma seda enam ei suuda, küll siis näete, et mina oma jalga üle teie läve ei tõsta. Lihtsalt ei tule, muud midagi. Mina ei taha enam midagi teha, mida olen sunnitud tegema. Vähemalt vanas easki tahan olla vaba ja iseseisev, nii-öelda isevalitseja. Teised võitlevad isevalitsuse vastu, mina võitlen tema poolt.»

«Teie vabadusel ja isevalitsusel on kohe lõpp, kui mina hakkan surmakuulutusi lugema,» naeris perenaine vastuseks.

Aga nüüd sündis midagi hoopis ootamatut, vähemalt perenaise silmis. Nimelt: härra Bõstrõi pani lusika, mille ta just praegu mõtles suhu pista, ühes supiga lauale, tõusis toolilt, võttis varnast palitu, viskas selle selga, pani kübara pähe ja läks. Uksel pöördus ta korraks ümber ja ütles perenaisele:

«Nüüd lugege oma surmakuulutusi ja oodake, kuni ma tagasi tulen. Seda ütlen teile tunnistajate juuresolekul.» Kergitas kübarat ja oli läinud — pea rinnal, käed ripakil, põlved kõnksus.

«No mis te ütlete selle kohta?» küsis perenaine Indrekult lausa pisarsilmil. «Inimene käib kaheksateistkümmend aastat järjepannu, iseoma suuga kinnitab mulle seda, ja nüüd korraga nõnda, pealegi veel võõraste ees. Nagu arust ära!»

«Jah, tõepoolest,» lausus Indrek nõus olles.

«Teie muidugi ei tea seda, aga me oleme kõik need aastad peaaegu nagu abielurahvas elanud, ainult et polnud ühist korterit ega maganud ühel asemel,» rääkis perenaine edasi. «Seda mitte, sest me pole ju laulatatud. Ja mina sihukest asja ilma sellèta ei salli, pole niisukese verega. Ja nüüd tema viskab lusika ühes supiga lauale, nagu oleksime tõesti maha kuulutud ja laulatud. Tema tahab näidata, et tema on vaba. Aga armuline jumal! Ta on ju vaba, tulgu ainult õigel ajal lõunale, ainult seda. Tulgu ja mingu, et ma teda korraks näen, siis tean, et ilmaasjad on alles korras. Kui härra Bõstrõi astub uksest sisse, mõtlen ma: tänu jumalale, katki pole veel midagi, tema elab, on terve, tahab süüa. Ja öelge nüüd isegi, mis teeb vanainimene vabadusega, kuhu ta temaga läheb? Minu tütred kinnitavad mulle iga päev, et — ah, mamma, sulle pole ju vabadust vaja, oled juba vana, ainult meile, sest meie oleme noored. Aga härra Bõstrõi on ju minust veel vanem ning tema tahab korraga niisukest vabadust, et poleks enam vaja lõunatki süüa.»

Perenaine pidi minema, sest teises toas kolistati armuheitmatult taldrikutega. Aga ta pöördus veel kord teel ümber ning ütles ähvardavalt:

«Aga oodaku, seda ma talle ei kingi, seda supilusikat nimelt. Pole laulatud ja viskab lusika nõnda ühes supiga lauale. Loen iga päev surmakuulutusi, küll ta siis teab. Tuleb tingimata tagasi.»

Perenaine püüdis teha vihast nägu, aga ometi oli endal peaaegu nutt varaks.

«Tuleb tingimata,» kordas Indrek lohutavalt ja läks palitut selga ajama, et minna otseteed kirjastaja Viljasoo poole.

Viljasoo kontor asus vanaaegses kivimajas teisel korral. Sinna pääses läbi rõskust hõõgava koja, kitsa hämara trepi ja südapäevalgi videvikulise koridori. Kui Indrek koputas uksele, hüüti seestpoolt talle vastu:

«Sisse, sisse! Uks on ju lahti!»

Indrek katsus ust avada, aga see andis ainult praokile.

«Lükake kõvemini,» käskis hääl toast ja Indrek lükkaski, nii et mahtus lõpuks ukse vahelt tuppa, kus nägi, et ukse liikumise takistuseks olid raamatud, mis seisid igal pool virnas — riiulitel, laual, toolidel, aknal, varjates valgust, diivanil, mis täitis nähtavasti ka aseme ülesannet, sest tema teises otsas seisis kokkukeeratud triibuline vaip ja võidunud püüriga padi, ja põrandal, nii et Indrek jäi nõutult seisma, sest ta ei teadnud, kuhu tõsta jalga.

«Mis seal veel koputada, kui uks lahti,» rääkis kirjastaja, kes luges laual raamatuvirnade vahel korrektuuri. «Ega siin pole mõni saksa maja, et koputad või kõlistad, kuni toatüdruk tuleb. Sisse, sisse, muud midagi ... Istuge, silmapilk olen valmis, siis, trükikoda ei kannata.»

Indrek otsis paika, kuhu toetuda. Tool seisis teisel pool raamatuvirna ja oli pealegi veel ise raamatutega koormatud.

«Lükake raamatud kusagilt eest ära, küütige nad lihtsalt põrandale, neil ju ükskõik, kus nad on,» õpetas korrektor Indrekut, kes katsus valida kuldse kesktee — muretses endale ruumi diivanil, kus raamatuvirn langes ümber ja mattis enda alla triibulise teki ja padja.

«Teil on raamatute ees hirmus suur aukartus,» muigas korrektor, nähes Indreku kimbatust jalgele kohta muretsedes, sest ka neile olid raamatud tüliks. Seda öeldes kirtsutas ta ise imelikult nina, nagu tahaks ta avaldada põlgust või nagu tunneks ta mingisugust halba raamatute haisu. Ninakirtsutamist tegi kaasa kogu punane põskhabe, mis ühines kõrvade ääres kohevil juustega ja muutis haruldaselt suure pea üldiseks sasikooks. Ülestõstetud kraega ebamäärast karva kuub paistis piha ja käte ümber laiana ja lotendavana,

nagu polekski ta kohane katma seda keha; pärast selgus, et tema pikkus oli niisama ohter nagu laiuski. Aga ometi oli kõik otstarbekohane: ülestõstetud krae pidi aitama habemel katta paljast kaela ja kurgualust, kus särgil puudus nööp, ning kuue avarus pidi võimaldama talvel külmaga tema all kanda midagi paksemat ja soojemat, et poleks vaja üleriiet.

«Teie olete Paas,» ütles kirjastaja, kui oli lõpetanud korrektuuri. «Mina olen teid näinud «Rahva Sõbra» toimetuses. Jätsin sinna sõna ...»

«Mulle ütles härra Bõstrõi,» tähendas Indrek vahele.

«Seda parem,» vastas kirjastaja. «Tema on minu sõber. Mina olen Viljasoo, varjunimega Maarjamaa, Muremaa, Mõrumaa jne. Kuulsin, tsensor ei laskvat teid «Rahva Sõbras» läbi. Ehk annate selle mulle, minu raamatu jaoks, katsun õnne.»

«Kas ta siis raamatus lubab, kui tõmbab lehes maha?» imestas Indrek.

«Ei luba,» vastas Viljasoo nina kirtsutades, nii et habe tudises, «aga katsuma peab ikka. Mina kirjastan ainult seda, mis teistel maha tõmmatud või mis teistele ei kõlba, minule on see just paras. Sest maksta ma ju suurt ei saa, võin anda ainult oma kirjandust. Seda võite ise siit põrandalt omale valida, nagu süda kutsub. Kaastöölistele kõrged protsendid. Ja mis puutub tsensorisse, siis temaga on nõnda, et täna ei luba, aga homme lubab. Aga ka vastuoksa: täna lubab, homme ei luba. Nagu tuju, eeskiri või olukord. See on mul selge, sest ka mina kirjutan: Kirjastan ja kirjutan. Selleks nii palju nimesid, sest lugeja ei armasta alati sama inimese kirjutisi, lugeja armastab vaheldust. Nõnda siis Maarjamaa, Muremaa, Mõrumaa jne. Kirjanikul on nimi peaasi, iseäranis algajal. Nimi ongi, mis lugejat tõmbab, nimi kirjanikul ja kirjutisel, tähendab — pealkiri. See on kõik. Mis te võtate omale nimeks? Paas ei kõlba, on küll kõva, aga pole kibe ja mõru,» naeris Viljasoo, näidates habemesasist laiu kollakaid hambaid. «Minugi oma,» jätkas ta, «on see mõni nimi? Viljasoo! Mis see ütleb meie aja inimesele? Mis ta ütleb vabrikutöölisele? Lugeja tahab, et nimi oleks nagu malakas, nagu kange sinep, mis paneb hinge

kinni ja ajab silmad kipitama. Vänget nime nähes ütleb lugeja kohe: see on see õige, ainult tsensor, võllanägu, ei luba läbi. Ja nõnda loeb ta pahnagi ainult hästi kange nime pärast.»

Viljasoo naeris ja kirtsutas nina, enne kui jätkas:

«Nii et mis nime te omale võtate . . .? Siiski, sellega on aega, võime aru pidada. Millal võiksite käsikirjad tuua? Mul oleks kohe tarvis. Pealkirjad paneme muidugi uued, ajakohased. Ja tasuga jääb, nagu ütlesin: valige ise siit põrandalt. Ning kõrged protsendid! Ah jaa! Kas teil ei ole tuttavaid, kellele võiks raamatuid müüa, siis oleks teil honorar kindlustatud, võiksite ette saada. Hea honorar, sest protsent, nagu öeldud, on kõrge. Mis? Ei ole?»

«Paar inimest ja needki pole kirjandusesõbrad,» vastas Indrek.

«Kes nad on? Nende amet? Kui suur palk?» päris Viljasoo.

«Üks teenib äris, teine apteegis, kolmas politseis . . .»

«Tore!» hüüdis Viljasoo vahele. «Politsei on tore asi, aga äri ja apteegiga pole midagi peale hakata. Surnud vaev! Politsei on meist huvitatud, armastab meid lugeda, minultki on käinud teine paar korda proove võtmas. Võtab ja otsib kramoolat, riigialuste õõnestamist, aga õõnestab ise nõnda riigialuseid. Sest mõelge ometi, mis sünnib, kui politsei loeb nõnda aastast aastasse suure hoolega revolutsioonilist kirjandust, muidugi maksuta, sest politseil on kõik maksuta — teater, kirjandus, isegi lõbumajad. Mis te arvate, kas politseile jääb revolutsioonilisest kirjandusest midagi külge? Jääb, ütlen mina. Inglased tegid palja lugemisega buuri sõja, meie teeme revolutsiooni. Nii et tänini politsei on lugenud revolutsioonilist kirjandust maksuta, aga nüüd katsume ta panna ka maksma, sest ega siis revolutsiooniline kirjandus pole ometi mõni avalik lõbumaja, et peab olema politseile maksuta. Võtke lihtsalt siit kas või juba täna raamatuid kaasa ja viige nad oma politseihinge kätte. Seega oleks siis honorariküsimus lahendatud. Ainult käsikirjad! Ja küllap mina juba tsensoriga hakkama saan, seda ärge kartke. Temale peab rääkima noortest tüdrukutest, kui tahad, et ta laseks midagi krõbedamat läbi, sest ka tema on ju politsei, vaimline politsei. Aga vaimlisel ei ole lõbumaja prii, temal mitte. Sest mis on vaimul tegemist tüdrukutega? Sellepärast on siis vaimlisel politseil hea meel, kui ta võib noortest tüdrukutest maksuta rääkidagi. Ja mina olen selleks just paras — punane habe ja ise vanapoiss. Mind ta usub, mind ta võtab tõsiselt, mind ja mu noori tüdrukuid. Ja pange tähele, teie «Oravgi» lipsab noorte tüdrukute vahelt läbi. Ainult nimi, pealkiri, selle peab muutma, sest see on peaasi. Nimi on kirjanduse tärn ja õlalapp, lint ja aumärk, mõõk ja revolver . . .»

Kui Indrek lahkus Viljasoo juurest, oli tal kaenla all suur pakk raamatuid, mis ta pidi ümber vahetama honorariks. Aga Otstaavel, kelle poole ta osimeseks pöördus, vastas talle ilma pikema jututa:

«Selle pahnaga ära tule, meil teda terve jaoskond täis, kõik jumalamuidu, milleks siis raha eest.»

See vastus peletas Indreku nõnda, et ta neid raamatuid enam kellelegi ei söandanud pakkuda. Seega sai tema rõõmumäest väike pettumushiireke ja tema kahekordne lõunasöök muutus suureks majandusaluste õõnestamiseks.

IX

Kristi tuli Indreku juurde tähtsa ja salajase ülesandega: Indrek pidi sepitsema üleskutse, mis oli määratud proletariaadile ja kõigile, kõigile, kõigile. Seda üleskutset pidi siis paljundatama ja levitatama, kas või tänavanurkadele üles kleebitama, kui õnnestub, peaasi aga — töölistele vabrikuis pihku pistetama.

Indrek polnud ainuke, kes sepitses seda üleskutset, vaid seda tegid ka teised. Oli võistlus, kes kirjutab kõige parema.

«Ja mõelge ometi, kui meil oleks kõige parem!» rõõmutses Kristi juba ette.

Aga nagu pärast selgus, kõige paremat polnudki. Lõplik üleskutse, mis paljundati ja levitati, oli nii-öelda kokku lapitud — tükk ühest, teine teisest algtekstist,

et ta oleks tõsine evangeelium, kõigi tema pahede ja voorustega.

Kristile valmistas see suure pettumuse, oli ta ju rippunud selle üleskutse küljes, nagu oleks ta tema hingeõnnistus. Ta oli mugavamaks asjaajamiseks ja lähemaks tööst osavõtmiseks isegi väikse kavaluse välja mõelnud ja see oligi ja jäigi selle üleskutse tõsiseks ning väärtuslikumaks tulemuseks tema isiklikus elus. Nimelt: koridoriukse kaudu Indreku tuppa minna või seal sagedasti käia oleks torganud varsti teistele majaelanikele silma, eriti proua Passelmannile, kelle pea oli pahatihti oma ukse vahel, niipea kui keegi liigutas teiste uksi. Valitses ju püha kord, et kõik pidid kõigi järele valvama.

Kristi tundis seda korda lapsest saadik. Ta oli oma vanematega sagedasti korterit vahetanud, aga valitsev kord polnud muutunud. Sellepärast ta leiutaski oma väikse kavaluse. Kogu majarahvas teadis, et Lohu naisterahvas üürinud küll oma teise toa kellelegi noorhärrale, aga vaheukse keeranud lukku ja ukse ette pannud mõlemalt poolt kõrged riidekapid. Selle kohta polnud kellelgi midagi laitvat öelda, sest see oli korralikult tehtud.

Neist kappidest algaski Kristi kavalus. Tema tegi nimelt eelkõige katset, kas ta jõuab oma toas kapiserva uksest eemale nihutada, nii et võimalik oleks ust lukust lahti keerata. Kui see tal õnnestus, siis koputas ta tasakesi uksele — üsna tasakesi, et seda kuuleks ainult Indrek, mitte aga teised majaelanikud, kes asuvad nende all või kõnnivad ja piiluvad koridoris. Ja kui siis Indrek nina lõpuks kapi vahele pistis, irvakil ust nägi, ning kitsast riba Kristi silmi ning helendavaid hambaid, siis taipas ta kohe, milles asi, ja nihutas ka oma kapiserva seinast eemale, nii et uks andis laiemalt lahti ja Kristi võis külgepidi tema tuppa pugeda, öeldes ise selle juures: «Näete, kui hea, et olen nii õhuke, nagu nahkhiir?» Ka Indrekule meeldis, et Kristi tuli läbi prao nagu nahkhiir, ja nõnda võisid nad üheskoos oma salajast üleskutset sepitseda, niipea kui vanemad juhtusid mõlemad välja minema. Ilmus aga keegi pererahva ukse taha, siis oli Kristi

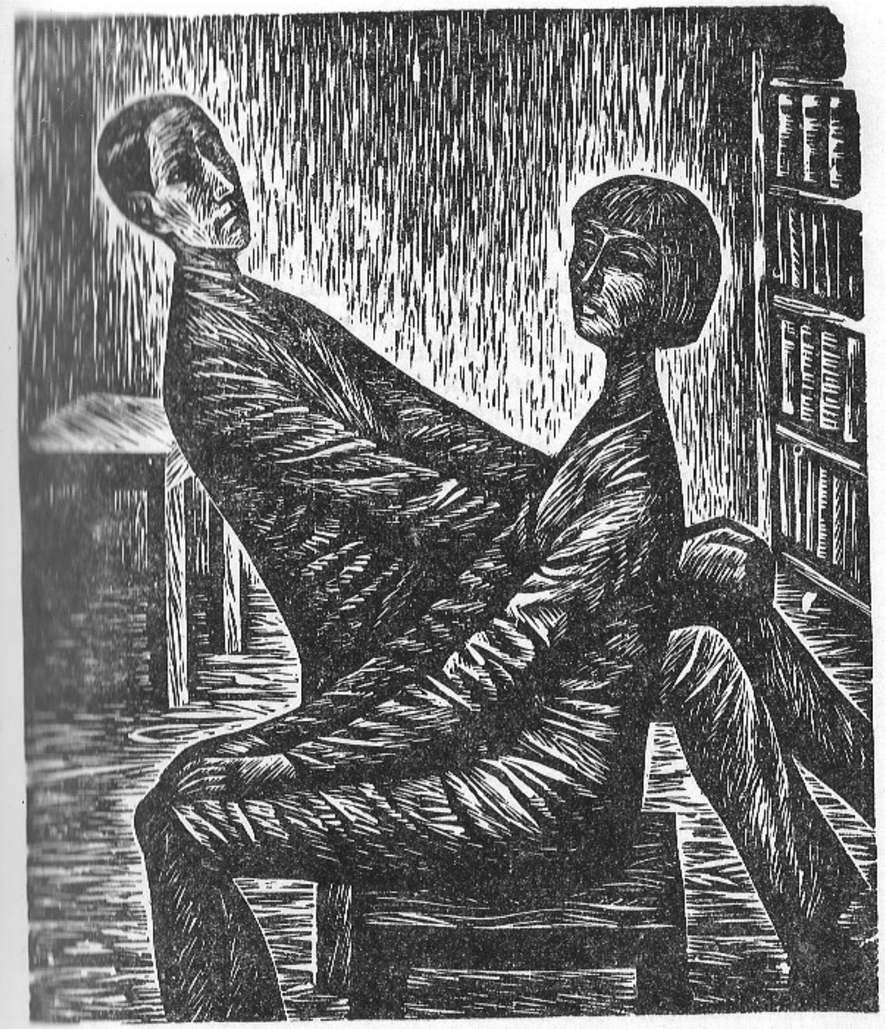

tuldud teed silmapilk oma toas, nihutas kapi paigale ning võis avada välisukse, ilma et oleks olnud midagi karta, sest Indrek muretses selle eest, et vaheuks oleks õigeks ajaks suletud ja ka tema kapp paigale nihutatud. Väikse viivituse vabandamiseks oskas Kristi alati kas või sada ettekäänet leida.

Ja ometi polnud see midagi aidanud, nende mitmekordne töö polnud leidnud üldist heakskiitmist, vaid oli lapitud kokku teistega. Indrek ja Kristi olid sulgenud üleskutsesse nii-öelda kogu oma hinge, revolutsiooni vaimustuse ning vabadustungi, aga sellest polnud küllalt. Mitmel-setmel korral oli Indrek oma töö lõpetanud, arvates, et nüüd peab ta olema valmis, aga iga kord, kui ta luges selle Kristile ette, ütles see ekstaatiliselt: «See on nii hirmus ilus ja vägev, et võiks veel ilusamalt ja vägevamalt. Katsuge veel!» Ja Indrek katsus ikka veel, et öelda aina ilusamalt ja vägevamalt. Kui alguses seisis üleskutses: «Töölised, vabadusvõitlejad istuvad ikka veel rikaste rõõmuks ja sandarmite ning nuhkide meeleheaks niiskes vangikojas,» siis võis lõpuks lugeda: «Seltsimehed rakkuskäed, vennad terasmusklid, süütud vabadusmärtrid kopitavad ikka veel teie higist ja verest rasvunud nuumikute jälgiks rõõmuks ja tsaari värisevate verekoerte nilbeks naeruks surnukambreis, mida nemad nimetavad vangikodadeks.» Esteks: «Mitte lootust kaotada, mitte pead norgu lasta, mitte hädaldada, vaid koguda jõudu, et nõuda oma õigust,» lõpuks: «Pea püsti, rind ette, revolutsiooniline laul huulil, vend rakkuskäsi, sest meie kütame viha ja kuumutame tasumisiha, et võiks õige palga maksta lottlõugadele ja rasvamagudele, terrori turukupjadele ja teistele orjastatud rahva timukaile ning vabastada oma seltsimehed, kes vaevlevad süütult inimsoo parema tuleviku pärast.»

Nõnda muutsid nad oma üleskutset, kuni väsisid ja tülpisid, eriti Kristi. Aga kui ta sai lõpuks üleskutse paljundatult kätte, lõi ta süda värisema ja ta otse põles kannatamatusest, et ühes Indrekuga teda lugeda ja uurida, mis on selles nende omast. Oo! «Verekoerad» olid, «lottlõuad» olid, «rasvamaod» olid, «rakkuskäed» olid ja veel nii mõndagi muud. Aga «terrori turukupje»

ei leidunud, selle asemel seisid «satrapismi timukad». Lõpuks olid nad ometi mõlemad, Indrek kui ka Kristi, üsna rahul, sest nad nägid ise oma silmadega, kuidas ka nemad aitavad revolutsiooni süvendada, üldist vabadust kätte võita. Nende rahulolek muutus otse salajaseks rõõmuks, kui Kristi isa ühel õhtul koju tulles sama üleskutse kaasa tõi ja teda omaette luges. Kristil kiheles see nii hirmus südamel, et kuidagi muidu ei saanud, kui pidi isalt küsima, mis ta küll seal nii hoolega loeb, millele isa vastas:

«Tulge ja kuulake. Tule sa, eit, ka, ega see sinugi vagale hingele halba tee, kui saab midagi krõbedamat.»

Ja nõnda asusid nad kolmekesi laua ümber peadpidi kokku ja vana Lohk ise luges üleskutse kõigile tasakesi ette. Kristi pidi kõige oma jõu kokku võtma, et rõõmust mitte särama lüüa ega midagi äraandlikku öelda.

«Aga kui see puutub politsei näppu, mis siis?» küsis emand Lohk otse hirmul.

«Kaelakiike, mis muud,» irvitas mees.

«Kust politsei selle kätte saab,» ütles Kristi.

«Ära muretse, politsei saab kõik kätte, saab üleskutse, saab selle kirjutaja, saab ka selle paljundaja ja levitaja,» seletas mees kindlusega. «Sest niipea kui tabab ühe, siis tulevad riburadamisi ka teised. Üks on käes, sellel kuklast kinni, kas tunnistad või saad. Ja hakkavadki andma.»

«Ära räägi nii hirmsaid asju, ma ei saa öösel magada,» ütles emand.

«Aga näe sellestki ei hoolita,» ütles mees külmalt ja ükskõikselt, «kirjutatakse üleskutseid edasi ja kantakse laiali — peost peosse, taskust taskusse. Või kas sinu vagad palvevennad hoolivad? Jätavad nad põrguvalu pärast patuhimu?»

«Neil on aega enne surma patust pöörda,» vastas naine.

«Aga meie võime vangis meelt pöördà,» ütles mees.

«Nojah, pöörda meelt ja hakata nuhiks,» pistis Kristi isa ja ema jutu vahele.

«Aga mis siis peab tegema, kui muidu elu ei ole?» küsis isa tütrelt. «Pane nöör kaela või . . .»

«Ennem siis juba nöör kaela,» ütles Kristi otse südame põhjast.

«Vaata nüüd, missugust koledat juttu te räägite,» ütles ema, «ja seda kõik selle hirmsa paberi pärast.»

«Sinul on omad palveraamatud, minul omad,» püüdis mees kõik naljaks pöörata ja läks ühes oma paberiga uksest välja.

«Läheb muidugi teist edasi viima, nagu oleks ta tõesti mõni püha armukuulutus,» rääkis ema tütrele üleskutset tähendades.

«Ehk ongi ka,» arvas tütar.

«On see sõim siis ka mõni uus usk või?» küsis ema vastuvaidlevalt.

«Võib olla, et on. Näe, palveraamatut ei loe, aga seda loeb, palveraamatut tasku ei pane, aga selle paneb,» rääkis Kristi.

«Sulle ka meeldib see, mis? Tead, tüdruk, kui sina ka hakkad nende asjadega minu seljataga mängima, siis küüdin su lihtsalt Ameerikasse onu kätte. Vanamees tehku mis tahes, see tema asi. Teise käe sai endal otsast ära, pangu ka teine jalg mehele, küllap siis ehk aitab, nii et aru pähe tuleb.»

Nõnda rääkis ema tütrele tõsiselt ja isegi rahulikult, mis tõendas, et tema asja üle põhjalikult järele oli mõelnud. Kristi ei pidanud alguses midagi vastama, aga kartes, et see võiks emas veel suuremat kahtlust äratada, ütles ta:

«Sa võtad ikka kõik nii tõsiselt.»

«Kuis siis muidu,» ütles ema. «Arvad, et on naljaasi, see isa vigane käsi.»

«Aga isa tahtis ju lühemat tööpäeva,» arvas Kristi.

«Noh, eks tal siis nüüd ole see lühem tööpäev käes,» vastas ema ja lisas mõnitavalt juurde: «Aina kõik tahavad lühemat tööpäeva, muudkui lühemat, poepoisidki tahavad, aga kui saavad lühema tööpäeva, kas lähevad siis ka vaeste inimeste vastu lahkemaks? Ei ju lähe, tõmbavad veel enam ninad selga. Aga mis siis minul, vaesel inimesel, sellest, on ta tööpäev lühem või pikem. Siin on Käba meesterahvas all, sai teine lühema

tööpäeva, kas tuleb nüüd varem koju? Ei, hiljem tuleb! Aina koosolekud ja käimised ning omal viinahais taga, kui liigub. See on see lühem tööpäev. Saab naisterahvas kodu sellest midagi? Saavad lapsed?»

«Kuule, ema, nii see asi just ei ole,» vaidles Kristi vastu, «muidu võiks ka sinule öelda, et mis isal ja minul sellest, et sa käid oma koosolekuil.»

«See on hoopis teine asi, armas laps,» seletas ema. «Meie koosolekud teevad inimese rahulikumaks ja leplikumaks, need teised koosolekud aga aina rahutumaks ja nõudlikumaks. Meid ei õpetata inimestelt nõudma, vaid jumalalt paluma. Sellepärast lähen mina oma koosolekutel paremaks, aga isa aina kurjemaks, nii et kargaks kas või igale inimesele ninasse.»

«Isal on ju õigus oma käe pärast vihane olla,» arvas Kristi.

«Isal on muidugi õigus,» oli ema nõus, «aga või siis kõik on oma käest ilma jäänd.»

Järgmisel hommikul oli ka poes uuest üleskutsest räägitud ja kaupmees oli muu seas tähendanud, et nüüd on politseil ja nuhkidel jälle jooksmist ning haisuajamist, kes ja kus, kuni õiged tegijad käes. See ajas Kristi ärevile. Kas pole võimalik, et ka Indreku ja tema kaasatöötamine selgub? Seda Indrekult küsides sai ta rahustava vastuse. Aga Kristi oleks tahtnud, et ka Indrek oleks ärevusse sattunud.

«Muidu ei usu hästi oma hirmu, aga kui näed, et ka teine väriseb, siis tead, et pole enam kahtlust. Kui vend alles elas, siis oli meil kahekesi ikka nõnda,» seletas Kristi.

Pisut näis olevat hirmu poodnikulgi, kes oli mustaverd tüse mees. Kui Indrek tema juurde sisse astus endale midagi eineks ostma, viis ta jutu kohe mässule ja lendlehtedele. Esimene, mis ta hukka mõistis, oli, et: «Miks levitatakse valeteateid? Miks sõimatakse mind rasvamaoks? Miks? küsin ma. Lehes seisab ju: kõigile, kõigile, kõigile, nii et ka minule. Kuidas võidakse süüta inimest nõnda teotada ja rahvast tema vastu üles ässitada. Sest see on ässitus, kui süüta inimesele öeldakse: rasvamagu. Eile astub siia keegi vana tuttav sisse ja ütleb minule: «No, kuramus, kui soolikate puistamine

lahti läheb, siis oled sina üks esimestest, va rasvamagu.» Mõistate? Hea küll, ütleme, ta naljatas, aga ega see päris nali ka ei olnud, sest varemalt võttis ta minu käest raamatu peale, ei maksnud ja mina andsin teise miravoisse, nüüd ta siis tuleb ja tahab hakata mu soolikaid laskma. Ja mispärast? Sellepärast, et lendlehes seisab lottlõug ja rasvamagu. Need peavad olema noored inimesed, kes seda on kirjutanud, sest nad pole teadnud, et kõik maod pole sugugi rasvamaod, vaid looduse karistus, mis on süüta inimesele peale pandud. Minu isa oli juba täis storoova mees ja mina olen niisamuti, ega siis sellepärast või revoluutsioniga hakata minu soolikaid puistama.»

«Ega see siis vist ka nõnda polegi mõeldud,» püüdis Indrek kaupmeest rahustada.

«Aga kuidas siis, kui seal seisab «rasvamagu» ja minul on ka magu karistuseks ees? Seletage, ma võtan targema inimese õpetust.»

«Seal on mõeldud nähtavasti neid, kes on saanud oma rasvamao teiste inimeste higist ja vaevast,» püüdis Indrek seletada. Aga see ei pidanud kaupmehe loogilise mõistuse ees põrmugi paika, sest ta ütles:

«Sellest ei seisa seal sõnagi. Lugesin mitmel korral hoolega läbi. Seal seisab lihtsalt «lottlõug» ja «rasvamagu», nagu oleks iga lottlõug ja rasvamagu teiste inimeste töö ja teenistus, mitte aga inimese enda higi ja vaev. Ja kuulake, mis mina teile, noorehärra, ütlen: teie pole veel ühtegi päeva poodi pidanud ega ka muud sehvti teinud, teil pole veel kunagi olnud täie mehe kõhtu ega kaela ja sellepärast ei või teie teada, et kui revolutsionäärid sihukeste valeteadetega hakkavad minusuguse mehe vastu üles ässitama, siis jookseb nende revoluutsion solgiämbrisse, uulitsarentslisse. Sest kes seda mässu siis toetab, kui minusugusel kõigepealt soolikad maha lastakse? Kes, küsin ma?»

Ja et Indrek ei teadnud, kes, siis ei jäänud tal muud üle, kui lahkuda, et teistele ostjaile ruumi anda, kellele ehk poodnik esitas samad väited, sama küsimuse.

X

Aga poodnik polnud ainuke väitleja, ainuke küsija. Kõik väitlesid, kõik küsisid, igaüks oma arusaamise kohaselt. Isegi raamatud, mida Indrek päevade ja nädalate kaupa oli lugenud, aina väitlesid, aina küsisid ja sihtisid ning juhtisid sinnapoole, et kõik, mis olemas, peab kaduma, peab varem või hiljem kokku langema, sest ta on läinud ajast ja arust, on saanud minevikuks. Päev-päevalt lehed ei teinudki muud, kui teatasid, kus kõneldud, kus streigitud, lõhutud, vastu hakatud, politseinikku pekstud, sandarm tapetud või midagi muud erakordset toimetatud, mis sihitud maksva korra vastu. See sõi pikkamisi meelerahu, hävitas tasakaalu. Ei tahtnud lõpuks keegi enam midagi õieti teha, ei tahtnud kavatseda, sest kõik olid erevil, nagu lennus. Aina oleks kõndinud paigast paika, seisatanud siin tänavanurgal, kuulatanud teisel, kus kaks-kolm inimest ninapidi koos, vaadanud ratsavalvurite liikumist, mis toob majade vahele kõleda kapjade plagina.

Isegi loodus oli nagu kaotanud tasakaalu. Alles paar päeva tagasi teatasid lehed maasikaõitest ja maasikaist, mis valminud sügissoojuses, kui äkki leiad hommikul värske, helevalge ja kerge, nagu udusulise lume. Teda on langenud igale poole — katusele, korstnaservadele, kolletanud puulehtedele, postide otsa, aedadele, põõsastele, rohule, tänavakividele, kõnniteedele, kust ta kõrvaldatakse luudadega. Oled üllatatud, isegi nagu erutatud, ajad ruttu riided selga, tõttad välja, et kõndida selle helendava ime keskel, tunda tema karget hingust, aga sa pole jõudnud õieti veel mõnutsema hakatagi, kui kõik tuhmub, vesistub, poristub ja ainult veel kusagil põhjapoolse katusekallaku kättesaamatus kõrguses näed seda, mille pärast tõttasid tänavale.

Kui astuda «Rahva Sõbra» toimetusse — ja sinna kui ka teiste lehtede toimetusisse astuvad nii paljud päev-päevalt —, siis vastatakse seal harjunud kombel: «Eks näe, mis toovad homsed pealinnalehed. Aga liigub, liigub.» Ja nad krabistavad oma tänaste pealinnalehtede kallal, loevad, arutavad või kirjutavad ja kiruvad

nagu ühest suust: «Siin ta nüüd on! Hea tükk, hea mõte, aga kirjutada ei saa, tsensor ei luba. Ei maksa paberit määridagi. Peremehe varandusest kahju.»

«Kes ütleb, et see on peremehe varandus?» küsib Joosua, see kollakate lokkidega, kes kaldub päev-päevalt aina pahemale. «Kui kõik hakkavad üle võtma, siis võtame ka meie. Üldine kommuuna, sest selleks ta lõpuks läheb ometi.»

«Ei, va vennas,» vastab talle teise laua äärest eramanduse kaitsja Sillamäe, «neid päivi sa niipea ei näe. Enne tuleb kodanline revolutsioon, mis annab isiklise vabaduse, ja alles siis hakkame kommuuna poole tüürima.»

«Sa arvad, et kõik läheb nagu Prantsusmaal?» küsis Joosua.

«Kõik läheb, nagu on läinud igal pool,» vastas Sillamäe suure veendumusega, sest tema pidas end ajaloos väga tugevaks. «Ajalooseadused on kõikjal needsamad.»

«Kulla vend, seadustest astutakse ju iga päev üle. Sul endalgi varastati lahtise akna kaudu uus ülikond peaaegu seljast ära.»

«See on teine asi, sest ma olin nii-öelda pidutujus ja aken jäi lahti,» vastas Sillamäe.

«Ja sa arvad, et kogu rahvas, ütleme, kümme, viiskümmend, kas või sada miljonit ei või sattuda pidutujusse, mis? Sa unustad massipsühholoogia.»

«Ja sina arvad, et kogu rahvas, see sinu viiskümmend, sada või tuhat miljonit ronib teise viiekümne, tuhande või biljoni aknast sisse, kui see magab pidutujus?» küsis Sillamäe.

«Miks mitte,» vastas Joosua. «Üks miljon magab pidutujus ja teine miljon ronib pidutujus aknast sisse ning asutab sotsialismi või kommunismi.»

«Kõige lihtsam, kui anarhismi,» ütles Sillamäe.

«Miks siis kohe anarhismi?» küsis Joosua tõsiselt.

«Kuis siis mitte anarhism, kui miljardid ronivad teiste miljardite akendest sisse ja varastavad nende püksid, nii et mõni «Rahva Sõbra» toimetuseliigegi peab palja reisi ilmuma toimetusse.»

«Kaks märkust, armas ametivend,» vastas Joosua.

«Esiteks — esimene miljard on juba ammugi teisel miljardil võtnud mitte ainult püksid ja saapad jalast, vaid ka kuue seljast ja temal on sellepärast mitmed püksid, mitmed saapad, mitu kuube. Teiseks — palun mitte isiklikuks minna, sest mina pole kelleltki ühtegi paari püksa ega ühtegi kuube võtnud.»

«Mina ka mitte,» vastas Sillamäe, «aga miks sa siis tahad minule oma miljonid kaela saata?»

«Ma pole ju tahtnud,» vaidles Joosua vastu.

«Kuidas pole tahtnud?» küsis Sillamäe. «Kui sinu kümned ja tuhanded miljonid hakkavad üle võtma, nagu sina ütled, arvad sa, et nad siis jätavad minu või sinu endagi vahele? Usud sina tõesti, et kui tänini ülemine kümme tuhat oli ülekohtuselt jaotanud, on võtnud endale, ütleme, kümned püksid ja kümme kuube, nii et paljud peavad sellepärast käima nii-öelda püksata ja särgiväel, usud sa tõesti oma sügavamas südamepõhjas, et sinu kümned ja sajad miljonid, kes tulevad üle võtma, jaotavad õiglasemalt?»

«Jah, mina usun seda,» kinnitas Joosua. «Mina usun, et rahvas kui niisugune, народ как таковой, armastab õiglust ja nõuab õigust ja et . . .»

«Siis pole sul ajaloost aimugi!» karjus Sillamäe ärritatult, kargas laua tagant püsti ja raius pahema käega õhku, sest tema oli pahema käe mees. «Kuula, mis mina sulle ütlen: rahvas kui niisugune pole kunagi õiglust armastanud, pole kunagi teadnud, mis on õigus, ta on otsinud ainult paremat söödamaad, nagu rohutirtsuparv, ja minu- ja sinusuguse üksiku on ta alati pannud oma pöidla küüne alla, nagu teeb seda mõni saunaeit oma hallivatimeestega veel tänapäevgi.»

«Ja teeb väga õieti,» vastas Joosua, «sest tähtjas pole üksik, vaid hulk.»

«Mis loom see hulk siis on, et temal on niisuke õigus??!» karjus Sillamäe. «On see mõni uus jumal? Ja kes on see üksik, et teda hulga sekka ei arvata? Ütleme nõnda: meid on kümme. Kui võtta sellest üheksa, siis see on hulk ja üks on üksik. Aga kui võtta kaheksa, kas siis ülejäänud kaks on üksik, kelle võib panna pöidla küüne alla? Või on ka kuuel õigus seda teha neljaga, mis sa arvad?»

«Muidugi on,» vastas Joosua endastmõistetaval toonil ja näoilmel.

«Aga siis võib ju kümme miljonit panna miljoni ja sada miljonit kümme miljonit pöidla küüne alla. Veel enam — kuuskümmend miljonit võivad lõmaks litsuda nelikümmend miljonit ja sina nimetad seda õigluse armastuseks, õiguse nõudmiseks. Mis on siis lõpuks sinu õiglus ja õigus, mis ta on? küsin ma.»

«See on looduseseadus, mis valitses juba sauruste ajal,» vastas Joosua.

«Aa!» hüüdis Sillamäe nüüd võidurõõmsalt. «Tähendab ikkagi seadus, ikkagi ometi seadus!»

«Ja muidugi, vennas, seadus mis seadus, kuid niisuke, mille põhjal sajamiljoniline rahvas astub varem või hiljem ajalooseadusest üle, hüppab kas või pärisorjusest otseteed kommuunasse,» seletas Joosua.

«Või monarhismist otseteed anarhismi, kui sada miljonit talitab meie Joosua pea järele,» lisas Sillamäe juurde, ning siit algas varieeruv mõttekäik uuesti ja vaidlus võis kesta lõpmatuseni, ilma et kuigi palju oleks hoolitud loogikast või õiglusest ja õigusest.

«Teil on muidugi mõlemal õigus, aga mis te arvate, kas ehk minul pole ka pisut õigust, kui ma palun rahu, et võimalik oleks tööd teha?» küsis lõpuks kolmas toimetaja.

Sellele vastuseks hüüdis neljas mees teisest toast läbi lahtise ukse:

«Selleks pole sul, va vennas, mingit õigust, sest sina oled üksik ja nemad on hulk. Nemad hoiavad kokku.»

«Ka meie oleme üksikud!» hüüdis Sillamäe vastu.

«Aga miks te siis nii ühel nõul vaidlete?» küsis neljas teisest toast. «Tingimata olete hulk ja tahate sadat miljonit või miljardit pookida, ainult ei jõua otsusele, kuidas seda kõige kasulikum teha. Päris kindel, et kui ülevõtmine tuleb, siis meie Kuruga jääme kõigest ilma, sest meil poleks aega, teeksime tööd, kuna aga teie . . .»

«Neil poleks ka aega, nemad vaidleksid,» vastas Kuru teise toa mehele. Sellega olid kõik nõus ning nõnda võidi päevakorras edasi minna — lehti krabistada, kirjutada ja tsensorit siunata, kes ei lase midagi läbi.

Aga Viljasoo, kes ka oli vaidluse ajal toimetusse ilmunud värskeid teateid hankima, ütles, et temal pääsenud suuremalt osalt kõik läbi, isegi Paasi «Orav», ainult et ta lõpus, kus orav pillub lustikalt saba, lisanud omalt poolt juurde: «nagu noor, eblakas tüdruk». Sellest olnud küll, sest nüüd öelnud tsensor kohe, et lool on hoopis teine siht. Riigialuste õõnestamisest pole enam haisugi, niipea kui on tegemist noore, edeva tüdrukuga. Selline oli tsensori mehelik veendumus ja nõnda oli Viljasoo ennustus täide läinud, et noored tüdrukud päästavad Indreku «Orava».

Kui Indrek toimetusest lahkus, tuli Viljasoo temaga kaasa, sest ka tema tahtis «kommuunast» rääkida. Ka tema arvas, et kommuuna oleks ideaalseim ühiskondlik kord, ainult et ta ei kõlba temale kui kirjastajale, sest tema ei uskunud, et leiduks inimesi, kes tahaksid tema raamatuid üle võtta. Raamat ja tema lugemine olevat nagu saunaskäimine, selleks peab inimest ikka sundima. Pealegi milleks peakski veel raamatuid kirjutama, kirjastama või lugema, kui maailmas valitseb ideaalne ühiskondlik kord. Raamat on pahe, millega tahetakse saavutada voorust, aga kes mõtleb pahele, kui ta on ideaalselt vooruslik.

Indrek aga, kes ühe sõõmuga oli nii palju suuri mõtteid alla neelanud, tundis üksi jäädes, et süda läheb hirmus vesiseks, ja tal tõusid nii elavalt silme ette need imelised hapud kurgid, mida koeramamma annab lõunasöögil kotlettide või seaprae kõrvale. Nõnda ei võinud ta kuidagi kiusatusele vastu panna ja seadis sammud sinnapoole, liiatigi kus tal helises rõõmusõnum kõrvus, et tema «Orav» on tsensori poolt lubatud ja ilmub.

Lõunasöömine oli parajasti täies hoos ja mõlemad toad peaaegu otsani rahvast täis. Koer oli käimisest rinnutu, seisis, jalad harkis, keset esimest tuba ja lõõtsutas kõigest hingest, punane keel suust pikalt ripakil väljas. Perenaisel endalgi olid higipisarad otsaesisel. Indrekut nähes kutsus ta selle kolmandasse väiksesse tuppa, mis võeti tarvitusele ainult häda korral või kui kedagi millegipärast taheti eraldada.

«Las nemad jooksevad ka vahel,» ütles perenaine

tütarde kohta, kui ta ise tõi Indrekule lõunasöögi ja istus veidikeseks tema juurde jalgu puhkama. Muidugi polnud istumise peapõhjuseks jalad, vaid hoopis midagi muud, sest peagi küsis perenaine Indrekult, kas ta ehk pole kohanud vanahärra Bõstrõid. Ja saanud eitava vastuse, rääkis:

«Mõelge ometi, siin pole ta ka käinud. Kas saate inimesest aru, lusikas nõnda lauale visata, ära minna ja mitte enam tagasi tulla? Olen arutand ja arutand ja siis tuli mul äkki midagi meelde. Tema rääkis mulle nimelt hirmu pealeajamisest. Noh, ja nüüd ta tahabki mulle hirmu peale ajada. Temal on nimelt väga õrn kõht ja nüüd rikub ta seda halva toitudega. Tema muidugi teab, kui hästi mina tema kõhtu tunnen ja kui väga see on mul südame peal. Noh, ning nüüd ta rikub teda minu kiuste. Mõistate? Rikub iseoma kõhtu teise inimese kiuste. Ja uskuge, mina armastan tema kõhtu rohkem kui tema ise, selles ongi see asi. Oelge, andke ometi nõu, mis ma pean tegema, sest mõelge ometi, surmakuulutuste lugemine ei aita enam, miski ei aita enam, ta ei näita nägugi.»

«Saadaksite talle ehk lõunasöögi koju,» arvas Indrek. «Viiksite ehk ise.»

«Arvate, et see aitab?» küsis perenaine. «Usub ta siis, et mul on tema kõht tõesti südame peal?»

«Ehk usub,» ütles Indrek.

«Annaks jumal!» ohkas perenaine.

XI

«Noh, Käba, sa treigid jällegi?» küsis poodnik parajasti keskealiselt tööliselt, kui Indrek sisse astus.

«Ei, täna hakkasime tööle,» vastas Käba.

«Mis te siis nõnda mängite,» ütles poodnik, «täna treigite, homme juba tööle. Kui hakkate kord treikima, siis treikige ühejoonega oma jagu täis, aga muidu ei saa maast ega taevast aru. Ei tea ju, kas sinul või mõnel teisel polutskas midagi saada on või ei ole. Aga sotid tahavad õiendada, sest see on minu polutska. Ka sinul on juba oma kenakene summa.» Kaupmees soris

väikeste sinisekaaneliste vihkude kallal, võttis sealt ühe pihku ja sirvis teda, ise rääkides: «Nojah, sinu sott, Käba, kipub liig suureks minema, ütlesin su naesterahvale juba ka, et kui sina treigid, nii et polutskat enam ei ole, siis hakkan ka mina treikima. Sest kaua siis mina üksinda, kui teised kõik treigivad. Eks ole tõsi?»

Aga Käba ei vastanud, kas see on ka tema arvates tõsi, ennem küll pidi tema otsus vastupidine olema, sest mille paganaga siis oma lapsi toita, kui ka poodnik mõtleb streikima hakata. Pealegi Käba streigib niiöelda mitte ainult iseenda, vaid ka poodniku eest. Vabadusvõitluse poolt on poodnik isegi, ainult, et tema ei mõista, mis on meil pistmist kasakate või vabrikantidega? Mis on meil pistmist üldse teistega kui mõisnikkudega? See on meie kasakas, see on meie vabrikant, see on meie sandarm ja tsaar. Niisugune oli poodniku kaljukindel veendumus. Sellepärast ütles ta alati, kui keegi seda kuulda tahtis, et mängigu töölised oma streikidega niipalju kui mängivad, aga kui asi tõesti kord peaks löömaks minema, siis ainult mõisnikkudega. Nõnda ei olnud poodnik Käba vabrikumässudest kuigi suures arvamises. Seda teadis ka Käba ise ja sellepärast ei hakanud ta kaupmehele oma arvamisest tööjaotuse suhtes tema ja poodniku vahel midagi seletama, vaid kinnitas ainult:

«Ei, täna tegime juba tööd ja homme teeme ka, nii et polutska . . .»

«Noh, siis mina ka ei treigi,» ütles poodnik vahele. «On sinul polutska, siis on ka minul, tean, oled korralik mees.»

«Ei noh, ega ma teise oma ei taha, seda mitte,» kinnitas Käba. «Aga meil ju, tead, hakkasid mehi välja vihtuma. Kel natuke tolku peas, pole muud, kui rassott kätte ja väravast välja. Nuhid, tähendab spiki kuradid ninasse pistnud.»

Indrek oleks võinud juba lahkuda, sest temal oli soovitud kaup käes. Aga kaupmees arvas, et tema ettevõte on nii-öelda avalik asutis ja tema töö on niiöelda «kulduuratöö», mispärast tema isegi on natukene «kulduurainimene». Sellepärast tahtis ta, et ka Indrek

ütleks oma sõna, avaldaks oma arvamise. On kord avalik asutis, siis avaldagu igaüks midagi, et oleks õige «kulduura» viis. Nii siis, just sel silmapilgul, kus Indrek hoidis pahema käega oma pooleldi paberisse mässitud kaupa ja paremaga mõtles avada ukse, ütles poodnik:

«Noh, noorehärra, millal siis meie kahekesi hakkame mässama, nii-öelda seda õiget kulduuratööd tegema?»

«Küllap tuleb ka meie aeg,» vastas Indrek ümber pöördudes.

«Kelle vastu meie lähme, kui löömine tuleb, meil pole peremeest ega vabrikanti?»

«Las hakkavad enne peale, eks siis näe,» naeratas Indrek.

«Väga õige,» oli poodnik nõus, «las läheb enne löömaks, siis . . .»

«Ja löömaks see läheb,» kinnitas Käba. «Meil vabrikus öeldakse iga päev, et poisid, mehed, seltsimehed, olge valmis, nüüd hakkame varsti peale.»

Aga «Rahva Sõbras» ei oldud asjaga sugugi nii kursis. Seal ei vastatud küsijale küll mitte enam «eks näe, mis toovad homsed pealinnalehed», vaid kinnitati lühidalt: «käärib, käärib», aga see sõna oli nii ebamäärane, et igaüks võis selle all mõista, mis aga keegi tahtis. Samasuguse ebamäärase sõnumiga tuli Kristi ka kusagilt salajaselt koosolekult. Suure rõõmu ja ärevusega, nii et ta rääkimise asemel ennem oleks tahtnud hõisata, teatas ta Indrekule, et «nüüd läheb lahti», ilma et oleks õieti mõistnud, mis läheb lahti. Ainult nii palju võis ta seletuseks juurde lisada, et Piiterist on tulnud saadik või saadikud, nii et asi olevat päris kindel. Kuid see olevat saladus, suur saladus, nii et Indrek pidagu seda meeles.

«Et asi tõsine on,» seletas Kristi näitlikult, «tõendab juba see, et isa enam sugugi tööd ei tee, vaid aina ümber longib, omaette nohiseb, midagi ei räägi. See on temaga ikka nõnda: niipea kui asi läheb tõsiseks, hakkab tema omaette nohisema, nagu meid emaga poleks ilmas enam olemaski.»

Üldine närvide pingutus lõppes viimaks sellega, et

ühel päeval hakkas undama esteks üks vabrikutoru, siis teine, kolmas, neljas, kuni helises kogu linn puhuvaist vabrikutorudest, kajades vastu värinaga tuhandete südameis. Töölised ilmusid karjakaupa tänavaile ja liikusid kas vaikides või lauldes paigast paika. Keegi polnud tänini tähele pannud, et linnas on nii palju töölisi. Sellepärast jäädi nagu üllatatult või kohkunult seisatama. Aga inimsumm aina kasvas, aina tihenes, nagu poleks tal otsa ega äärt, ähvardades kõiki, kes tahaksid talle teele ette astuda. Vägeva voolu na liikus see töömalev vabrikust vabrikusse, tehasest tehasesse, töökojast töökotta ja igal pool jäid kõik rattad, kõik käed seisma. Ainult jalad tagusid kivitänavaid tümpa-tümpa, tümpa-tümpa.

Aga kui saabus pimedus — ja see saabus õige ruttu, sest oli pilves sügisene päev —, siis olid vaikinud kõik torud, suured ja väiksed, valjud ja vaiksed. Kivitänavail kõmisesid ainult inimeste sammud ja kajas arglik kõnelus, ilma et silm oleks midagi seletanud, sest vabaduse esimeseks üllatavaks tunnuseks oli pilkane pimedus. Tümpa, tümpa, tümpa, tümpa! ja kusagil klirisesid aknaklaasid kildudeks, kusagil purustati, murti, kangutati midagi ja tumedad kogud liikusid sisse ja välja. Tänaval killustusid klaasitükid kõndijate jalge all. Kusagil kõlas õhtupimedusse üksik pauk. Kus lasti, kes laskis, miks lasti, keegi ei teadnud, pisut ainult võpatati ja kõnniti edasi. Soldatid! Ratsanikud! Läbiotsimised! Keegi ei hoolinud, sest kõik tahtsid saada osa vabaduse algusest, mis sündis nii pilkases pimeduses. Valitses mingisugune joobumus ja meeltequimas oleks tahetud kas või võõralgi kõvasti ümbert kinni võtta, et hällida hulga tõugatuna paigast paika, tänavalt tänavale. Soldatite sammude või hobuste kabjaplagina lähenedes hulk voogas tagasi, harunes mitmele poole, komistades, tõugeldes, naerdes, kiljatades, isegi kirudes, aga sellest hoolimata ei kahanenud kõndijate parved, ei vähenenud rahvatung.

Indrek poleks ehk välja läinudki, aga Kristi otse põles selle esimese vabadusrünnaku järele pimedail tänavail. Isa oli tal juba lõunast saadik kodunt ära ja emast ei saanud kuidagi kaaslast; pika mangumise

peale lubas ta Kristil ainult siis minna, kui ehk Indrek võtaks ta enda hoolde.

Nõnda siis läksid nad kahekesi mööda kottpimedaid tänavaid, suundudes linnasüdame poole. Nad hoidusid teineteise ligi, nagu kartes muidu kadumist. Ja mida enam nad lähenesid südalinnale, seda lähemale nad teineteisele nihkusid, sest nad sattusid ikka enam ja enam rahvavoolu. Äkki kostis hobukapjade lähenev laksumine. Rahvahulk seisatas, värahtas nagu edasi-tagasi, sosistas: «Tragunid!» ja tormas täie hooga Indrekule ning Kristile peale. Suure hädaga jõudsid nad ümber pöörduda, et minna summaga kaasa. Neid suruti kitsale kõnniteele, paisati alla kuhugi trepile, mis pidi viima mingisse keldriruumi, ja võimata oli sealt enne üles pääseda, kui ratsanikud kuuldusid juba lähedal. Nad kükitasid trepisügavuses maha ja hoidsid seal kõvasti teineteise ümbert kinni, nagu võiks see millekski kaasa aidata. Aga kui tragunid olid õnnelikult möödas, tõusid Indrek ja Kristi püsti, naersid, võtsid veel tugevamini teineteise ümbert kinni, ronisid pikkamisi trepist üles ja läksid nagu unenäos kahekesi mööda tänavat, püüdes tasa ja targu astuda, et keegi neid ei kuuleks. Aga varsti sattusid nad uuesti rahvavoolu, mis kandis neid siia-sinna, kandis neid klirisevaile klaasitükkidele, mingisugustele muudele asjadele, mis takistasid astumist. Nad kuulsid, et räägiti lõhkumisest, purustamisest, sissemurdmisest, aga neil nagu ei tulnud pähegi küsida, kes lõhub või miks lõhutakse, vaid ennemini tundus loomulikuna, et kui on nii pime ja esimene vabadus, siis ka purustatakse, nii et klaasitükid ja muu rämps vedeleb tänavail, hoia ainult jalad, et neid kuhugi terava otsa puruks ei astu.

Äkki heideti tornidele ja Toompea kõrgeile müüridele ning helkivaile akendele tontlikku valgust, kõik nägid äkki, et heideti. Valgus värises, lehvis, ähvardas nagu kustuda, süstas siis uue hooga õudsel kumal läbi pimeduse, muutus südikamaks, kindlamaks, lõõmavamaks, sulas ühtlaseks vägevaks leegiks, mis tahtis nagu kogu taevaaluse läbipaistvaks teha, ja joonistas kauge mustava öö tagaseinale kõrged majad kõigi nende piirjoonte, katuseharjade, korstnate ja esikülgedega nagu

muinasjutulised peletised, aknad veristeks silmadeks peas.

Ootamatult end nähes ülekallatuna ereda lainetava valgusega, inimesed jahmatasid, ei tundnud endid nagu ära, vaatasid imestanult ümber ning üksteisele otsa.

«Kusagil põleb,» lausus keegi.

«Tuli, tulekahi,» ütles Indrek tasakesi Kristile.

«Tuli, tulekahi,» kordas Kristi vastukajana ja Indrek tundis, kuis ta võpatas kogu kehast, sest ikka veel hoidsid nad teineteise ümbert kinni, nagu valitseks nende ümber alles pimedus.

Aga nagu teistest, samuti lahtus ka neist hiljutine uim, ja kui nad pöördusid ümber, et minna ühes rahvasummaga otsima, mis siis õieti nii valgelt põleb, nägid nad purustatud aknaid, sissemurtud uksi, klaasikilde, raamipulki, valgeid karpe, mis lömaks tallatud, poriseid pabereid, mingisuguseid riidetükke ja igasugust prahti, mis vedeles inimeste jalge all, ja nad taipasid äkki, mis on sündinud, ning joobumuse asemele tükkis jubedus. Lageda platsi äärde jõudnud, kus kasvasid mõned vanad remmelgad ja kust oli nii hea vaadelda praksuvate ja mühisevate leekide heitlust, lausus Kristi nagu endamisi:

«Tähendab nõnda tuleb vabadus.»

Kui Indrek midagi ei öelnud, ainult seisis ja vaatles, pöörates lõpuks silmad kõrgete tornide ja majade poole, mis kurdusid verevalt helkivas kumas, nihkus Kristi talle lähemale, teda puudutades, ja küsis tasakesi, nagu pettunud ekstaasis:

«Kas vabadus tuleb ikka nõnda?»

«Ma ei tea,» vastas Indrek. «Ma näen esimest korda tema tulekut.»

Tükk aega seisid nad nagu unustuses teineteise kõrval, ilma et oleksid märganud, mis nende ümber sündis või mis räägiti. Viimaks ütles Indrek:

«Kodu, Vargamäel, käisime sügisel pimedate õhtutega alati vaatamas, kas ehk ei paista kusagil kauget tulekuma. Ja iga kord, kui ta kusagil paistis, mõnel õhtul isegi kahes-kolmes kohas, läks isa tahakambri ja palvetas.»

«Tähendab teie isa oli vaga?» imestas Kristi.

«Vaga ja kuri,» vastas Indrek. «Ja nüüd mõtlen ma: kes peaks küll selle tulekuma pärast palvetama? Ta on ju küll suur, aga ega ta Vargamäele ikka paista, nii et minu isa teaks palvetada.»

Jälle seisid nad natukene aega vaikides, kuni Indrek jätkas:

«Minu isa oli kuri ja kõik arvasid, see tuleb suurest vagadusest. Aga ka see, kes täna tule sütitas, peab olema kuri. On ta ka vaga? see huvitab mind.»

«Te arvate, et mõni palvevend?» küsis Kristi imestanult.

«Ma ei arva midagi, ma küsin ainult,» vastas Indrek. «Mind huvitab — on see ja kõik muu vagadusest, s. t. usust, või on see muidu, ja kui see on muidu, siis — mis on inimesel sest kasu, et ta pole vaga, kui ta jääb ikkagi kurjaks? Mis on vabadusestki kasu, kui inimene on kuri? Minu isa oli Vargamäel vabam, kui mina kunagi tänini olen olnud, aga kasu polnud sellest ei temale endale ega meile. Ja nüüd mõtlen ma: kas tõesti on mujal ilmas samuti, nagu oli meil Vargamäel? Kas tõesti polegi paremat? Teate, preili» — esimest korda ütles Indrek Kristile selle sõna —, «nõnda mõelda teeb hirmus kurvaks. Oleksin ma praegu üksi ja väiksem, siis istuksin siia remmelga juurikale ja võib-olla nutaksin, nõnda oleks kergem.»

Kristi poole pöördudes nägi Indrek tule paistel, et tüdrukul ongi juba pisarad silmas.

«Kohe läheb üle,» ütles Kristi naeratades, kui nägi Indreku pilku. «Tuli ja läks.»

«Me lähme jaburaks siin tule paistel ja kõigi nende kumade käes,» ütles Indrek, «parem katsume, et koju saame.»

«Katsume pealegi,» oli ka Kristi nõus ja silmnäos ümber alles kõrgelt-kõrgelt loitva lõõma hakkasid nad minema, vahtides pöördunud peadega helendavat tuld, nagu oleks neil ometi kahju temast lahkuda või nagu tahaksid nad ta endale igaveseks meelde panna. Kaugemale jõudnud, kuhu tulekuma ulatus ainult vaevalt märgatava väriseva helgina, lähenesid nad kõndides teineteisele uuesti ning sammusid vaikselt ja nagu alistunult kodu poole.

«Nii siis on see,» lausus Kristi mõttes.
«Nii see nähtavasti on,» kinnitas Indrek.

XII

Järgmisel päeval oli linn nagu palverändureid täis. Ka kõige kaugemaist agulinurkadest rühkisid inimesed, vanad ja noored, terved ja vigased, kuuljad-nägijad ja ka poolpimedad kurdid südalinna poole, sest eile oli paistnud sealt suur valgus ja oli kuulda olnud valju paugutamist. Kes olid varasemad, need nägid veel tänavate koristamist igasugusest purust, nägid lõhutud kaupluste omanikkude murelikke nägusid, nägid isegi seda, kuidas mehed tulid laudade, naelte ja vasaratega ning tagusid aknaid kinni, aga hilisemad ei näinud õieti midagi, sest siis olid tänavad juba puhtad ning akende ees lauad, mille taha oli võimata otsustada, kas aknad terved või purustatud. Nõnda olid nad peaaegu jumalamuidu pika ja vaevalise teekonna mööda poriseid tänavaid ette võtnud, ja et üldse midagi oma vaevast saada, tegid nad juttu tuttavate kui ka võõrastega. Aga praegu tundus nõnda, nagu polekski linnas enam võõraid inimesi, vaid kõik on aina kui mitte just sõbrad, siis lähedased tuttavad, sest kõik ajasid omavahel juttu, kõik arutasid ühte ja sama: eestlane purssis vene keelt, sakslane murdis eesti keelt, et küsida või seletada. Äkki olid nagu kõigil ühised huvid, rahvuse ja seltskondlikkude kihtide peale vaatamata, nii et üksainus öö pimedat vabadust oli nagu teinud hiiglatöö, millega polnud hakkama saanud sajandid.

Ainult ratsanikud, kes klobistasid oma ratsude raskete kabjaraudadega vahetevahel mööda tänavakive, ei peatunud ega võtnud üldisest arutamisest osa, need mitte. Ennemini takistasid nad teistegi kõnelust, sundides neid liikuma, nagu arvaksid nad, et ka päise päeva ajal võiks mõni eit või taat, mõni poiss või plika, mõni kaabu- või kokardikandja hakata akende lõhkumist jätkama.

«Nüüdu mul mehed platsis, püssid seljas, aga kus

olid eile õhtul, kui lõhuti,» tähendas üks eit ratsanikkude kohta.

«Eile õhtul,» sosistas teine eit esimest nagu vaigistades, «eile õhtul nad ise olidki ju need lõhkujad.»

«Ää aa hullujuttu,» pistis kolmas oma nina ligi. «Ah nemad ise olidki? Kust sa seda kuulsid?»

«Näe, esteks ju räägiti siin, see pikk vanameeski seal kuulas pealt. Sest kes siis muu, ikka politsei ja nemad, kõik ühes mestis. Ise mis ise, ei keegi muu, et siis oleks hea rahva peale ajada, et näe, mis rahvas teeb, kui tal on vabadus.»

Nõnda arvasid eided. Aga kes pidasid end targemaks, ütlesid, et kõik on sakste ja nende käsikute töö, kes tahavad rahvast «retsida» — keisri ees kompromiteerida. «Rahva Sõbra» toimetaja Joosua arvas, et põletamine ja purustamine on paratamatu, kui on revolutsioon, sest see on ajalooseadus. Sillamäe selle vastu kinnitas, et pole mingit paratamatust, sest pole niisugust ajalooseadust, et peaks purustama ja põletama, kui tahetakse uut põhiseadust, kuningat troonilt tõugata või tal pea otsast võtta. Viljasoo kirtsutas nina ja ütles habemesse irvitades:

«Näete, mul on õigus: minu raamatuid ei taha keegi, aga viinapoed ja lõbumajad, püssi- ja pudukauplused on rüüstatud. Revolutsioon algab alkoholist ja armastusest, tapariistast ja ehteasjast.»

Aga politseikirjutaja Otstaavel arvas, et revolutsioon olevat pagana tore asi, kui endal pole poodi ega monopoli, mille uksi ja aknaid võidaks lõhkuda.

«Nägid sa, kuidas lõbutüdrukuile kõriorilaid tehti?» küsis ta Indrekult. «Peenike! Aga mis revolutsioonil nendega tegemist, sellest ma küll aru ei saa, ей Богу! Nemad pole ju kroonu varandus, казённое добро.»

Oli veel mõndagi, millest aru ei saadud ja sellepärast aina räägiti ja arutati. Juhtus isegi nõnda, et üksikud inimesed, eriti vanemad, hakkasid iseendaga valjult rääkima, kui ei leidnud kaasrääkijat. Lähed mööda tänavat ja kuuled, et keegi ütleb äkki vaidlevalt: «Ei noh, see ei või olla, see ei või olla» või kinnitab veendunult: «Just nii, just nii, teisiti see olla ei või», ning vaatad uudishimulikult tagasi, et kes need seal nii val-

jult arutavad sassi läinud ilmaasju, aga ei ole kedagi olemas peale üksiku vanamehe, kes vehib kätega ja mõistab millegi üle kohut. Oli nagu muistne aeg tagasi pöördunud, kus draamades esinesid suured ja rasked monoloogid, mis nõudsid näitlejalt rohkem vaimu- ja andepingutust kui kõik kahe- ja kolmekõned kokku, ja kellelgi ei kerkinud küsimust, on see loomulik või loomuvastane. Aeg oli niisugune, et tegi ebaloomuliku loomulikuks.

Keegi ei näinud selles midagi iseäralikku, et rühiti koosolekuile, mis küll keelatud, aga mida ometi peeti, nagu oleksid nad lubatud. Siitilma vägevate silmad olid nagu kaotanud nägemise, kõrvad kuulmise ja nende sõna ei pandud enam mikski. Äkki oli neil tulnud võimust puudus kätte. Pimedad, rõsked ja sünged vangladki avasid oma raudsed uksed ja lasksid vabaks need, keda võeti vastu kui vabadusemärtreid ja kanti rõõmujoovastuses kätel. Ning kandjaks oli ikka väike mees, rakkuskäsi, keda tänini oli peetud ainult tööloomaks, nimetuks hulgaks. Aga et see hulk oli suur, siis oleks võinud peaaegu arvamusele tulla, et temaga hõiskab kaasa kogu linn, kogu maa, kogu rahvas. Ometi leidus õnnetuid, kel polnud põrmugi rõõmu, sest teiste suur rõõm tegi nad kurvaks. Oli isegi selliseid, kelle südamed olid täis viha, nagu oleks hõiskav hulk röövinud just nende rõõmu, et sellega pillerkaaritada. Nemad olid veendunud, et ilmas pole üldse nii palju rõõmu, et temast jätkuks suurele hulgale, kogu rahvale. Rõõm on üksikute eesõigus, rõõm on üksikute eraomandus, ja kui keegi näeb rõõmu hulkade südames, siis teadku ta, et see on röövitud rõõm, mis tuleb tagasi anda valituile, kel on maailmas ainuõigus rõõmutsemiseks. Sellepärast häda teile, kes te joovastute võõrast rõõmust, häda teile, kes te hõiskate valitute eraomandusest, häda teile, kes te kiidulaulutsete röövitud saagi jagamisel, sest jumal ei lase ennast pilgata. Sajandid olete käinud nukralt ja keegi pole teilt kuulnud rõõmulaule, kust võtsite äkki nüüd nii palju rõõmu, et tegite temast õnnehõisked?

Aga rõõmutsev hulk ei teadnud veel hästi, et jumal on loonud maailma vähem rõõmu, kui et temast jätkus kõigile, sellepärast ei hoolinud ta üksikute tulisest vihast kuigi palju, vaid hõiskas oma rõõmuprassingus, nagu ei oleks rõõmul kunagi karta lõppu. Ka Indrek tundis sel koosolekul, kus töölised kandsid oma vabastatud seltsimehi läbi vaimustatud rahvahulga, et rõõmul pole kunagi lõppu, sest tema oli, on ja jääb.

Aga vanahärra Bõstrõi, keda Indrek kohtas siinsamas koosolekul, oli teisel arvamusel. See tuli ehk sellest, et rõõmutsev hulk oli surunud ta kaugele saalinurka, kus ta oma lühisuse tõttu poleks midagi näinud, vaevalt kuulnudki, kui ta poleks tõusnud jaluli toolile, selle kaitseks pannes oma kulunud mapi, mis, nagu ikka, oli raamatuid pungil täis, nii et ta tõepoolest seisis mitte toolil, vaid oma majandusteadusel ja unenäoseletajal. Et ka Indrek oli hoidunud saalis tahapoole, sest tema ei arvanud endal olevat nii palju õigust rõõmuks kui näiteks Käbal, Lohul, Joosual või mõnel teisel, sellepärast sattusidki nad Bõstrõiga kokku, kes tundis, et temal endal polegi nagu õiget rõõmu, vaid ta on tulnud osa saama ainult teiste rõõmust. Nõnda ta siis seisis kaugel teiste selja taga — vana ja hall, vimmas ja kõnksus jalu, kael õieli, silmad siruli prillide taga ja käsi vahetevahel kõrva ääres, et ometi midagi näha ja kuulda. Indrekut märgates ta naeratas ja tegi käega liigutuse, nagu mõtleks ta kergitada kübarat, ning ütles üle teiste peade:

«Ajasid lõpuks teistele hirmu nahka, mis?»

Aga Indrek ei mõistnud kohe, millest Bõstrõi räägib, ja sellepärast puges ta talle ligemale.

«Või arvate teie, et vangid vabastati ilma hirmuta?» küsis Bõstrõi edasi, kui Indrek oli juba tema juures, ja lisas: «Hirm on siinilmas peaasi, hirm, mis tunnete ise ja mis ajate teistele nahka. Aga küsimus: kuidas saavad nemad meile hirmu teha? Meil oli lihtne — lõhkusime, põletasime. Aga mis peavad tegema nemad? Meil on ainsaks varanduseks tervis ja elu. Tähendab, kui nemad tahavad meile hirmu peale ajada, siis peavad nad meie elu ja tervise kallale kippuma, eks? Lihtsalt öeldud: nad peavad hakkama tapma, muidu nad ei saa. Tänini vanglad hirmutasid inimesi, nüüd mitte enam.

Kui jõutakse sinnamaale, et ka surm ei aja enam hirmu peale, siis on võit meie. Mis te arvate,» pöördus Bõstrõi Indreku poole, «kas surm ajab veel inimestele hirmu peale?»

«Ma arvan küll,» vastas Indrek.

«Siis pole midagi parata, nende töö on kerge,» ütles Bõstrõi.

Aga esiotsa polnud hulga seas veel kellelgi hirmu, vaid ujuti aina rõõmujoovastuses. Temast osasaajaid oli nii kole palju, et nad ei mahtunud ühtegi kinnisesse ruumi, sellepärast otsustati minna lahtise taeva alla. Selleks määrati lähem pühapäev, kus oleks vaba tööline ja tööstur, sant ja saks, õpilane ja õpetaja, mees ja naine, noor ja vana, rikas ja vaene. Tulgu kõik, kel aga süda kutsub, hulga rõõmust osa saama, mida kuulutavad need, kes alles hiljuti pääsenud vanglast. Nagu sinna minnes, samuti ka sealt tulles kinnitavad nad:

Meie kuulutame teile uut usku, mis ütleb: taevariigi peab tooma maa peale või teda pole olemaski. Meie ütleme: taevariik on juba tulnud, aga rikkad on ta ülekohtuselt enda kätte kiskunud, on temast teinud üksikute eraomanduse. Taevariigi peab õiglasemalt jaotama või tuleb viimnepäev. Taevariigi peavad eneste vahel jagama vaesed, mitte rikkad, see on meie käsk ja prohvetid. Võitlus, armutu võitlus maapealse taevariigi sihis, see on meie sõjahüüd. Võitlus rikastega ja nende jumalaga! Kel kõrvad on kuulda, see kuulgu!

Ja oli palju kõrvu, kes seda tahtsid kuulda lageda taeva all sügisese päikese paistel. Läksid mitte ainult Lohk, Käba ja teised töölised, vaid isegi Paşselmann ja poodnik Vesiroos, kellele jumal andnud paksema keha, kui pikemaks käiguks õigele ristiinimesele soovitav. Mõtles minna ka Indrek ühes Kristiga, kes pidi täna aitama levitada lendlehti. Kuid kodust tuli neil lahkuda üksikult, alles hiljem võisid nad kokkulepitud paigal kohtuda. Aga seegi luhtus neil, sest teel tuli Indrekule vanahärra Bõstrõi vastu, kes tahtis paar sõbralikku sõna vesta — ainult paar sõna, nagu ta kinnitas, hoides Indrekut hõlmast.

«Mis see siis teile, nooremehele, teeb, kui te minusuguse vanainimese pärast pisut hilinete,» rääkis ta.

«Sest pange tähele, noormees, vanadus on hoopis teine kui noorus.»

Indrek ootas nüüd, et Bõstrõi hakkab talle seletama vanaduse ja nooruse vahet, kuid selle asemel ta hakkas rääkima oma unenäost — laanest, selle keskel lagendikust ja suurest puust. «No ütelge mulle nüüd, kust võtab vanainimene äkki niisuguse unenäo, kui ta pole näinud mõnda laant juba pool eluiga? Nooremalt, kui veel laande sai, siis ei näinud. Mitte ainustki korda! Aga nüüd: näen seda laant ja lagendikku ning suurt puud selle keskel ning näen, et see puu hakkab tudisema, tuikuma, nii et võib prahvatades langeda, langebki juba ja otse minu pihta. Mul hakkab suur hirm, nii suur, et seisan kui kapsajuurikas külmanud maas — õndsa ema sõnad, tulid mul unes meelde — ning ärkan üles, värinad kehal. Muidugi, kui leidsin enda vaiba alt, mitte laanest, ajas naerma, eriti see kapsajuurikas külmanud maas, ning naeratades uinusingi uuesti, sest ma mõtlesin oma emale . . .»

Aga uinudes nägi ta endist und, ainult pisut teisendatult. Jällegi langes puu talle kaela, kuid nüüd tundis ta end külmanud kapsajuurika asemel jääpurikana, kuna ta varemalt olnud «pehme ja paenduv nagu kabjaraud». Lõpuks leidis ta oma korduva unenäo põhjuse: ta oli unustanud taskukella üles keeramata.

«Mõistate,» rääkis Bõstrõi, «niipea kui see jättis tiksumise — ta ripub mul voodi juures seinal, nõnda on tast magades seltsi, sest muud seltsi pole mul ju olnud paarkümmend aastat —, nii et kui tiksumist enam ei olnud, siis tuli see lai laan oma lagendiku ja puuga, tähendab vaikuse ja puuga, sest puu olen tingimata mina. Seega surin ma kahekordselt — langesin kui puu ja kõngesin kui kapsajuurikas või hangusin nagu jääpurikas. Ühe sõnaga — kukkusin iseendale kaela, mõistate? Sellepärast olge, kuis olete, aga ärge olge üksi. Samuti: mõelge mis mõtlete, aga mõelge millestki või kellestki teisest, mitte iseendast. Saate aru? Muidugi ka see on puhas egoism, nagu hingeõnnistusegi taganõudmine — sest hingeõnnistus on puhtaim egoism —, pidage, pidage, pidage, ainult üksainus silmapilk! Tähendab teisele millegile või kellegile mi-

dagi teha või temast mõeldagi, ka see on egoism, sest inimene tunneb ise sellest head meelt, öeldes: mõtle ometi, misuke tubli ja hea inimene mina olen, ma ei mõtle iseendast, vaid teisest, ning mõtlen temast pealegi veel head. See heameel on puhastverd egoism! Teisest halvasti mõelda või temale halba teha, kas või puule ja kivile, see on iseenesestki mõista egoism. Nii siis — ka head mõelda või teha on ikkagi egoism, aga see on seda sorti egoism, millest ka teine saab head, pisut või palju, aga saab. Aga mis saab teine minu hingeõnnistusest? Võib seda kellegagi jagada? Muidugi mitte! Siin ei aita isegi vargus, röövimine ega tapmine, siin ei aita midagi! Tapa kas või kõige õndsam inimene, tema hingeõnnistust sa endale ei saa. Kristus oli õnnis, juudid tapsid ta, aga kuhu see viis nad? Ei kuhugi. Sellepärast, armas noormees, võtke kuulda vanainimese õpetust ja tehke, mis teete, mõelge, mis mõtlete, jätke oma hingeõnnistus rahule, see on kõige pöörasem egoism, siis veel . . .»

Indrek ei suutnud enam kannatada, sest tal tuli äkki Kristi meelde, kuidas see ehk kusagil tänavanurgal teda ootab, pikad saamatud käed ripakil ja nutuvõru ümber suure punase suu, mis muutub sellest nagu veel punasemaks.

«Uskuge, härra Bõstrõi, aga enam ma ei või,» vabandas Indrek ja kiskus oma hõlma vanamehe käest.

«Kõnelete?» küsis Bõstrõi.

«Ei, vaid lendlehed, see tähendab . . .»

«Mitte liig palju lendlehti, mitte liig palju kõnesid, sest ka see on ainult hingeõnnistus, nagu palvemajas ja kirikuski, kus on aina kõned, aina lendlehed — jutlused ja laulud. Sest pidage meeles, noormees . . .»

Aga noormees ei pidanud enam midagi meeles, vaid pistis minema, nagu oleks tal kümme paari jalgu all.

«Homme siis!» hüüdis vanamees noormehele järele. «Tulete?»

«Tulen!» hüüdis noormees tagasi.

«Kella viie-kuue vahel!» hüüdis vanamees veel kord, aga ei saanud enam vastust. Nõnda siis kehitas ta oma mappi kaenla all ja hakkas Indrekule vastases suunas edasi minema — vimmas, pea rinnal, jalad könksus.

XIII

Nagu Indrek kartnud, nõnda see oligi: Kristi ootas teda kokkuräägitud paigal, lendlehed põues, ja ta oleks vististi veelgi oodanud, kui Indrek oleks viibinud.

«Mind peeti teel kinni,» ütles Indrek vabandavalt. «Keegi härra Bõstrõi, käib alati, mapp pungil raamatuid täis, olete temast ehk kuulnud? Rääkis hingeõnnistusest.»

Aga Kristile polnud Bõstrõi nimi kunagi kõrva puutunud ja ta ei tundnud tema vastu põrmugi huvi. Tema mõtles ainult keelatud lendlehile, mis kuumendasid põues.

«Mulle ei antud palju,» seletas ta, «kardavad, et ma pärast ei saa nendega hakkama. Aga küll näete, et saan, saan väga hästi. Mina näitan neile, et olen nende usaldust väärt. On nii ilus midagi teha, mis keelatud. See annab jõudu juurde, kasvatab usku iseendasse. Enne ma rõõmustasin nii väga, kui onu kutsus mind Ameerikasse, aga nüüd ma enam ei tahagi hästi minna. Siin on praegu nii huvitav, nii huvitav! Kusagil pole praegu nii huvitav kui Venemaal, sest siin on revolutsioon. Mis tuleb teil silmade ette, kui pigistate nad kinni ja ütlete pikkamisi: re-vo-lut-si-oon. Üsna pikkamisi!»

Aga Indrek polnud tänini kunagi seda katset teinud ja sellepärast ta ei teadnud, mis tuleb revolutsiooniga silme ette, kui need on kinni.

«Mina näen ainult tuld ja verd,» seletas Kristi, «suurt tuld ja palju-palju verd, mis ajab hirmu peale. Aga ikkagi ma ei ava silmi, sest mulle meeldib see hirm. Tulekahjust saadik, kus me kahekesi mööda linna käisime, hakkasin ma hirmu armastama. Kas teie ka armastate hirmu?»

Aga Indrek ei armastanud hirmu.

«Mida siis teie armastate?» küsis Kristi.

«Mina ei armasta vist midagi õieti,» vastas Indrek.

«Ei armasta midagi?!» imestas Kristi. «Ja polegi armastanud?»

Indrek vaikis.

«Miks te ei vasta?» päris Kristi. «Ah jaa! Tean! Ema ütles mulle millalgi, et armastus on häbiasi. Eks ole? Noored tütarlapsed ei pea armastusest rääkima, muidu arvatakse kohe, et nad on rikutud, nõnda ütles ema mulle. Ja tema arvab, ma olevat alles üsna laps. Olen ma tõesti alles laps, mis te arvate?»

«Mina ei usu,» ütles Indrek.

«Mina ise ka mitte,» arvas Kristi, «sest kas laps läheks salakoosolekutele, kas ta hakkaks lendlehti põues kandma? Kui ma olin alles laps, siis toppisin kassid põue ja tõin nad koju, jah, siis ma olin küll alles laps. Sest mõelge ometi, mis mõte sel on, kui võtad iga esimese kassipoja, kes istub kusagil müüriserval või keldriaknal, ja ajad aga omale põue. Ja mina tegin seda, niisuke laps olin ma. Olin hull kasside järele. Kas teie pole kunagi millegi järele hull olnud?»

«Olen,» vastas Indrek vaikselt.

«Olete?» hüüdis Kristi rõõmsalt. «Siis saate minust aru.»

«Saan,» lausus Indrek.

«Mis ajas teid hulluks?» küsis Kristi ja vahtis Indrekule otsa, nagu tahaks ta teda läbi näha, kas ta räägib tõtt, kui ta vastab. Indrek vaatas talle natukene aega vastu ja ütles siis ilma silmi pööramata:

«See oli üks tüdruk.»

Seda öelnud, pööras ta silmad kõrvale, aga ta tundis, kuidas Kristi teda endiselt ainiti vahtis, ilma et oleks saanud sõna suust. Alles tüki aja pärast ütles ta vaikselt:

«Emal on vist õigus, kui ta ütleb, et ma olen alles päris laps, muidu oleks ma ilma küsimatagi teadnud, et tütarlapsed on hullud kasside ja poisid tüdrukute järele. Olen jällegi tüki targemaks saanud. Teiega saan ma ikka targemaks.»

Ja vaikides, nagu nukralt, kõndisid nad teineteise kõrval, kuni jõudsid linnaserva lagedale, kus Indrek tõstis käe näitamiseks ja ütles:

«Näete, kus teised!»

Keset avarat lagendikku paistis suur summ inimesi ja vahetpidamata voolas neile lisa.

«Te tegite mu kurvaks,» ütles Kristi, ja et Indrek seda kuuldavakski ei võtnud, lisas ta: «Teie sõnad teevad mu ikka kurvaks. Mäletate, kui see suur tuli põles — siis ma olin ka kurb.»

Aga ka sellele jäi Indrek vastuse võlgu ja nõnda saabusid nad koosolekule vaikides.

Kõneles parajasti keegi noor neiu. Kuulajad, enamikus mehed, vabrikutöölised, surusid aina koomale tema ümber, nagu kardaksid nad sõnade jahtumist, enne kui nad jõuavad nende kõrvu. Vahetevahel kostis sadadest karedatest kurkudest heakskiitev mõmin, millest kõneleja sattus ikka enam ja enam hoogu. Naine ässitas mehi, mehed õhutasid naist. Tundus, nagu polekski tähtis, mis ta kõneleb, vaid kuis ta kõneleb. Hääletoon, näoilme, pilgud ja ägedad, otsustavad liigutused, need tõstsid kuulajate meeled, tõstsid ka kõneleja enda. Ja kui ta lõpuks oleks oma aluselt õhku tõusnud ning kõigi peade kohal liblikana keerelnud, isegi kas või silme ees taeva lennanud, siis poleks vististi ükski imestanud, selline oli viimaks üldine meeleolu, mis peegeldus silmis, nägudel, pool-avatud huulil, sirutatud kaelades, pingutatud lihastes.

«Issand, kui mina kordki võiks nõnda kõnelda, siis tahaks ma kas või surra!» ohkas Kristi Indreku kõrval ja lisas siis alistunult juurde: «Aga see päev ei tule kunagi, ma tean.»

«Kas olete kunagi katsunud kõnelda?» küsis Indrek.

«Kahe-kolmekesi, seda küll, aga kui ükskord oli meid rohkem, siis läks kõik segi, lihtsalt silme ees lõi kirjuks,» seletas Kristi.

«Tähendab vaja ainult harjutada, muud midagi,» ütles Indrek.

«Ja arvate, et ka mina võiks siis nõnda kõnelda, nagu see seal — inimesed kuulavad, suud ammuli, silmad pärani? Arvate tõesti seda?»

«See on kindel,» vastas Indrek. «Kui võite kõnelda kahele-kolmele, siis võite veel paremini hulgale, kui aga harjutate.»

«Siis ei sõida ma kunagi Ameerikasse, tehku isa ja ema mis tahes,» ütles Kristi otsustavalt.

Järgmisena asus kõnelema noormees, kel nägu valge nagu lubi. Kröösuseks nimetas teda käsi laksutav hulk.

«Näete, vist värvitud, et ei tuntaks,» sosistas Kristi.

«Küllap on teda vangla värvinud,» arvas Indrek.

«Nii valgeks!» imestas Kristi kaastundlikult.

«Mõne valgeks, teise mulla karva,» vastas Indrek.

Kristi tahtis veel midagi öelda, kuid ümberringi hakati sisistama, sest nõuti rahu. Noormehel tulid laused aeglaselt, nagu mõtlikult. Isegi üksikuil sõnadel peatus ta, nagu veeretades neid enne hääldamist suus. Tundus, nagu oleksid tal lõuapärad kanged, kurgus pitsitus või keeles vahetevahel kramp: ta peab pingutama kogu oma jõudu üksikute sõnade väljasurumiseks hammaste vahelt, mis kipuvad aeg-ajalt üksteisele nii ligi, et jääd kuulama, nagu peaks kostma nende lõgin või krigin. Need nagu pingutatud suuliigutused ja kätė kramplikud rusikasse tõmbed tekitasid tahes või tahtmata mulje, et igas vaevaga väljendatud sõnas peitub mingi sügav mõte, raske ja läbikannatatud tundmus ja tõeline veendumus, mis raudne ja kõikumatu.

Kui kauemat aega kuulata, siis omandas kogu kõne mingisuguse imeliku valkja helgi, nagu oleks tal midagi ühist kõneleja valge näo ja valkjalt välkuvate silmadega. Sõnad alguses rususid, peaaegu masendasid, nii et kõigil läksid pihad vimma, aga äkki tundsid ei tea miks kõik, et nad olid täis põlevat viha ja et nad polnud vimma rudjutud, vaid ainult turja tõmbunud, nagu oleksid nad iga silmapilk valmis kellelegi kallale kargama.

«Ja kui vägivald sünnib, siis heidame. vastutuse endalt, sest meid sunnitakse, meid aetakse, meid tõugatakse vägivallale. Vaenlasel hambad taeva poole ja jalg kõrile, see on meeste mood!» hüüdis kõneleja lõpuks, loovutades oma paiga järgmisele sõnavõtjale.

Indrek ja Kristi ei jäänud kõnede lõppu ootama. Linna poole tagasi tulles kaldusid nad õigelt teelt kõrvale, sest Kristi tahtis näidata agulimaja, kus tema kord elanud, kui hoovil kasvanud alles üksik pärn. Nüüd oli pärna asemel jasmiinipõõsas, mille õite lõhna Kristi käib igal suvel nuusutamas, mäletades ise kadu-

nud pärna. Selle maja juurest viis ta Indreku sinna, kus ta oli sündinud, aga seal oli vana maja maha lõhutud ja uus palju suurem asemele ehitatud.

«Mul on nii hirmus kahju, et seda vana maja ei ole, ma oleks tahtnud teda teile näidata,» seletas Kristi.

Vaadeldes üle plangu paistvat jasmiinipõõsast ja uut maja, mis ehitatud vana asemele, Indrekule meenus äkki Vargamäe, suur ja avar Vargamäe, kui võrrelda teda selle linna-aguliga, üksiku räpase ja haiseva majaga, kitsa, pimeda hooviga ja tänavatega, mis täidetud kas tolmu või poriga. Ometi olid nad end tundnud selles avaruses vangidena ja neist polnud ühtegi kaelakandjat, kes poleks ihanud sealt minema. Tal hakkas peaaegu häbi selle tütarlapse kõrval, kes näitas talle seda hoovi, seda planku ja tema taga kasvavaid jasmiine. Ja esimest korda arvas ta õieti taipavat, et armastuseks pole midagi muud vaja kui aga südant, mis armastab, mis suudab armastada.

Vanus juba videvikuks, kui nad jõudsid südalinna ja mõtlesid koju pöörata. Aga turuplatsil nägid nad tumedat rahvakogu ning Indrek kutsus Kristit vaatama, mis seal lahti on. Kristi ajas küll vastu, et tema peab nüüd tingimata kohe koju minema, aga kui Indrek lubas aidata kodu isa ja ema paluda, siis andis ta naeratades järele ja läks kaasa.

Nagu selgus, jätkati siin koosolekut, mis oli lõppenud linna taga murul. Kõneles jällegi sama noor neiu, keda nad olid estekski kuulanud. Aga vaevalt Indrek ja Kristi jõudsid läheneda rahvahulgale, kui see nagu võpatas ja ärevusse sattus: kõik pöörasid pead ja silmi, lähemad õiendasid kaela ja tõusid kikivarbaile, kuna siin-seal kostis sõna: «Soldatid!» Kusagil küsis keegi valjusti: «Mis, kurat, need siit tahavad?» kuna teine samuti vastas: «Võmmidele abiks.» Siis ütles ka kõneleja soldatite suhtes midagi, aga ei Indrek ega ka keegi teine tema läheduses saanud neist sõnadest aru. Vististi pidi see midagi rahustavat olema, sest hulk jäi endiselt paigale, nagu tahaks ta kõnet edasi kuulata. Ja et Indrek ning Kristi asusid rahvahulga ühel serval, soldatid aga otse vastupidisel poolel, siis jäid ka nemad paigale, nagu tahaksid nad oodata, mis tuleb.

Kristi oli lühike ja ei ulatunud üle inimeste peade vaatama, ja kuna ta tingimata tahtis oma silmaga näha, kas ja kui palju on soldateid, siis tegi Indrek oma paremast kõverdatud põlvest talle jalaaluse, võttis tal käest kinni ja aitas teda nõnda kõrgemale tõusta. Aga just samal silmapilgul kõlas käsklus ja püssid prahvatasid esimesed paugud. Indrek kui ka Kristi langesid maha, nagu tegid seda teisedki. Õieti ei mäletanud Indrek hiljem, kuidas või kuhu ta langes või kes langes ühes temaga, ainult nii palju ta teab, et keegi oli tema kõrval ja keegi oli nagu tema peal, aga kes just oli, seda ta poleks võinud vanajumalale endalegi pärast öelda. Ta kuulis oigamist, aietamist, ta kuulis karjumist, kisendamist, kiljumist, aga tal oli ka nagu läbi udu meeles, et keegi vandus: «Kuradid, kuulidega!» Ta kuulis hääli ja nagu mingit kahinat, mida ta kunagi varem polnud kuulnud. Ja samal ajal, selle kõige kõrval nägi ta imelises selguses äkki tuttavat muruplatsi, kus hulk suuri, halle sammeldunud kive; nägi muruplatsi ääres lepikut, mis täis samasuguseid halle sammeldunud kivilahmakaid, nagu neid oli lagedalgi; nägi väikest poissi ühe lepa otsa ronivat, sootuks lepa latva ronivat ja seal kiikuvat, õõtsuvat, kuni habras puu murdus ja poiss kukkus ühes ladvaga, mis pehmeid, helerohelisi lehti täis, kukkus otseteed laiale hallile sammeldunud kivile, kuhu jäi hingetult lamama pehmete lepalehtede alla. Seda kõike nii selgesti nähes, nagu vaatleks ta just praegu kummuli lamades seda oimetut poissi, lausus Indrek endamisi: «See poiss olin mina» ja parandas siis: «See poiss olen mina.» Aga siis ta imestas äkki, et kui tema ise ongi see poiss, miks lamab ta siis kõhuli, surudes jalapöidi lapiti kõvasti vastu maad, kuna ta ometi nii selgesti näeb, et see poiss lamab seal värskete, helerohelistе lehtedega lepaladva all selili, paljad kannad vastu kivi ja varbad püsti, parem käsi välja sirutatud, sõrmed ulatuvad üle rohekaspruuni samblaga kaetud kiviserva, pahem aga hoiab ikka veel kramplikult habrast puud, nagu võiks see teda kuidagi aidata. Ja mis jälk pragin see on, et ta ükskord ometi ei vaiki, nagu tahaks ta kesta terve igaviku? See poiss seal lepaladva

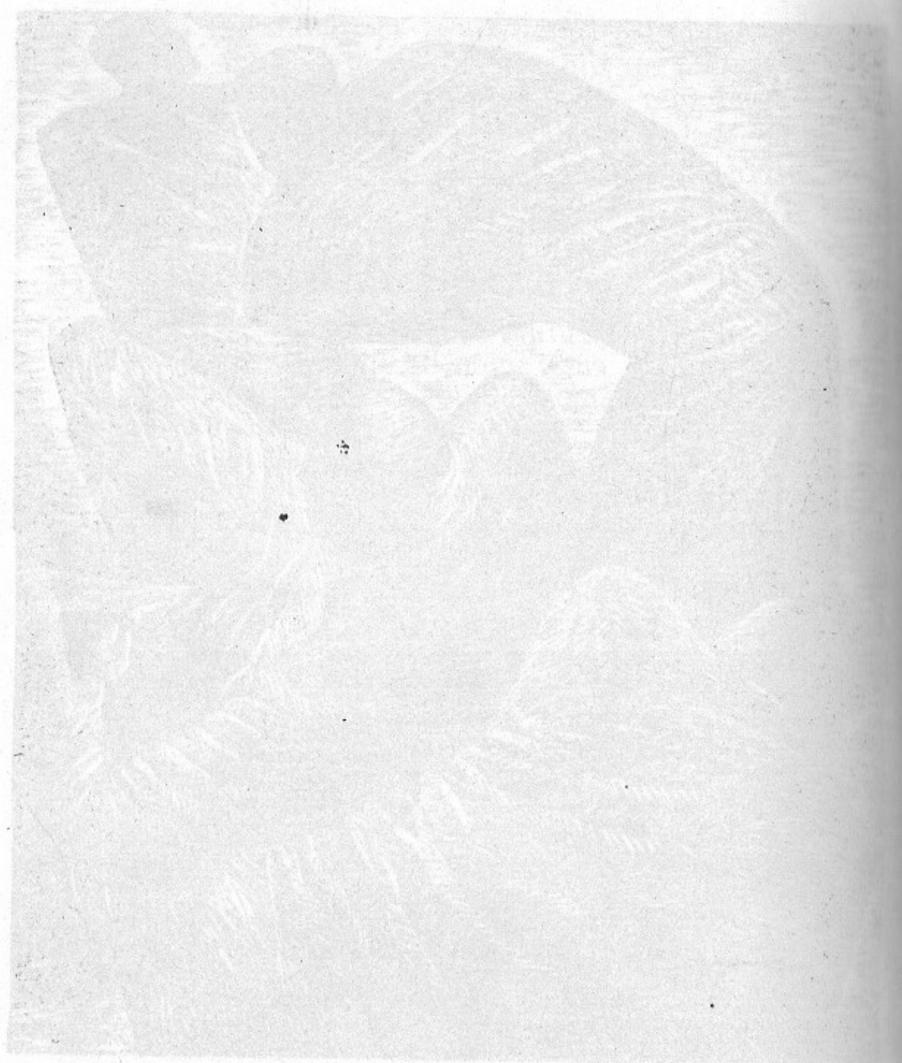

all ei kuule mingit praginat, aietamist, oigamist ega üldse korisemist, vaid tema ümber valitseb vaikus. Ainult päike paistab soojasti helesinises kevadises taevas, tuul kahistab pehmeis kleepuvais lehis ja vahetevahel laulab mõni väikene linnukene suigutavat laulu lamavale poisile. Indrek näeb nii selgesti seda helendavat päikest sinikevadises taevas ja ta arvab isegi, et kuuleb lindude laulu lehestikus, ja ta lausub uuesti endamisi: «Ometi olen see mina.» Nüüd märkab ta äkki, et praginat enam ei ole, on ainult ägamine, oigamine ja häälitsused, mida võib küll kuulda, kogu kehaga nagu tunda ja mitte kunagi unustada, kuid millele ei tea nimetust. Indrek tõstab pead ja näeb, et ka teised tõstavad pead, ning siis ajab ta enda püsti. Aga keegi on tema jalge peal, ta ei saa neid kuidagi vabaks. Kes seal on või oli, seda Indrek ei tea, mäletab ainult, et kuidagi vabastas ta oma jalad sellest teisest, nii et sai püsti ja katsus käia. Aga niipea kui tõstis jalga esimest korda — see pidi olema pahem jalg, sest pahem saabas jäi tal kadunuks, sellepärast pidi see olema pahem —, niipea kui ainult mõtles teda liigutada, tundis kohe, et keegi hoiab sellest kõvasti kinni, kramplikult kinni. See oli esimene silmapilk, kus Indrek mäletab olevat tundnud nagu hirmu, ja selle tõttu tõmbas ta paar korda järsku oma jalga, nii et sai ta vabaks. Nüüd hakkas ta minema, sest ka teised läksid. Indrek nägi, et teised siin-seal kukkusid, tõusid üles ja kukkusid uuesti, aga tema ei kukkunud, ei, tema mitte. Mitu sammu ta sai astuda, seda ta ei tea, võib ka olla, et ta üldse polnud veel jalga jala ette tõstnud, aga äkki tundis ta, et keegi hoiab tal palitust kinni, ise nagu ägab ja nuuksub. Indrek tahab enda uuesti lahti kiskuda, sest tema peab ju edasi minema, aga siis kuuleb ta nagu tuttavat häält, mis ütleb: «Aidake mind, palun! Aidake mind koju!» Alles nüüd pöördub Indrek ümber ja kummardub, et vaadata, kes see räägib nii tuttava häälega, ning näeb, see on Kristi. Aga miks ei tõuse ta püsti, vaid on põlvili või kuidagi nõnda, mis pole püsti, põlvili ega käpuli? Ja siis tuleb tal äkki nagu täis aru tagasi, sest ta märkab maas verd, palju verd ja näeb läheduses meest, kel poleks

nagu pead otsas olemaski. Ning ta kummardub maha tüdruku juurde, laskub siis teisele põlvele, et kergem oleks ägavat kätele võtta, tõuseb püsti ja hakkab minema — läheb üsna rahulikult ja pikkamisi ning on rõõmus, et enam keegi tal ei jalast ega riietest kinni ei hoia. Kui kaua ta nõnda läks, Kristi süles, seda ta õieti ei tea, aga natukese aja pärast tuli voorimees tühjalt sõites vastu ning peatas hobuse. Sõna lausumata ronis Indrek troskasse ja vististi pidi ta olema voorimehele öelnud, kuhu minna, sest see pöördus ümber ja sõitis õiges suunas. Alles siis, kui nad juba tükk maad olid sõitnud, Indrek märkas, et tal puudub pahema jala saabas ja et jalg on märg.

«Kas sina oled terve?» küsis Kristi Indreku kätel.

«Ma ei tea,» vastas see, ja nõnda sõitsid nad koju.

XIV

Kõigest saadi turuplatsil võitu, kus oli peetud tapatalguid, ainult verest mitte, see üksi jooksis elavana edasi, täites lohud ja immutades maapinna. See üksi jäi sinna, kui koristäti purustatud liha ja lõmastatud luud. Ei aidanud vesigi, millega ujutati paika, veri oli ja jäi sinna, kuhu ta jooksis elavana, kui liha ja luud värisesid surmahirmus või kui nad surid. Ta oli seal veel järgmisel päevalgi elavate inimeste ja hobuste tallata, ta oli seal järgmisel nädalal, järgmisel kuul, aastal, aastakümnelgi. Ja nii mõnigi arvas:

«Mul pole enam vaja Kristuse verd, aitab vendadegi verest, mis jalge all.»

Nõnda sündis uus usk — usk vendade veresse. Selles oli uus unistus, uus hingeõnnistus ja lunastus. Ja ei olnud päevade, nädalate ja aastate vältel muud juttu kui vendade verest, mis voolanud kõigi tallamiseks keset linna. See sõi kõigi südameid nagu rooste rauda ja kõik uskusid, see ei või nõnda jääda.

Emand Lohugi usuasjad kippusid sassi minema, kui talle kanti üleni verine tütar uksest sisse, mis rabas teda nagu piksega selgest taevast. Aga mis pidi veel tegema vaene Passelmanni «naesterahvas», see hellitatud sülekoer, kes läks välja ühes oma mehega ja tuli koju laibaga? Suutis teda lohutada see, et emand Lohk käis ühes teiste naistega tal abiks nutmas? Või mis pidid tegema need, kes otsisid omakseid ja lapsi mööda surnukuure või haigemaju? Suutis neid keegi või miski üldse lohutada? Koguni mitte! Isegi kui nendega oleksid kaasa leinanud kõik vägevad ja rikkad, poleks see põrmugi aidanud. Aga nemad ei leinanud, sest nagu hiljuti rõõmu, nii olid nüüd vaesed ja viletsad eneste kätte kiskunud ka kogu kurbuse ja leina, nii et neist ei jätkunud vägevaile ja rikastele pisinatukestki. Aga keegi ei pannud seda imeks noil päevil, sest selline pidi olema revolutsioon.

Kuid juba järgmisel päeval võisid kõik näha ja kuulda, et revolutsioon on ka teistsugune: sündmused lasksid veel kord pöörase kukerpalliga paista, kui muutlikud on selle ilma rõõm ja mure. Vaesed polnud veel õieti saanud leinama hakatagi, sest kõik polnud veel jõudnud omakseid surnukuuridest ja haigemajadest üleski leida, ja rikkad polnud veel õieti rõõmu maiku suhu saanud, kui juba jõudis teade, et on kuulutatud nõutud vabadused ja õigused.

Jällegi oli vaeste käes kord rõõmutseda ja rikastel põhjust muretseda, nii et kõik võisid otse iseoma silmaga näha, kuidas rõõmust ega murest ei jätku ühel hoobil rikastele ja vaestele. Rikkad ütlesid: kust võeti need vabadused ja õigused, mis jagati vaestele? eks ei ole need meie omad? eks ei ole meie neid sajad aastad kogunud ja nüüd võetakse ja heidetakse nad vaeste kätte, kel pole neist arusaamist.

Linn oli muutunud nagu hullumajaks. Ka kõige kainemad kippusid kaotama tasakaalu. Alles eile õhtul ragisesid soldatite püssid ja voolas veri ning surijate valukisa kostis üle kogu linna, aga täna lähevad inimesed samadele soldatitele vastu ja hõiskavad neile: «Elagu vabadus!», millele soldatid vastavad laia naeratusega ja ohvitser käe kõrva äärde tõstmisega. Inimesed raputavad tuttavate käsi ja sülelevad sõpru isegi õieti teadmata, miks või milleks.

Indrek nägi noormehe kaasas neidu, kes langes vanale kordnikule kaela ja suudles teda. Aga kui Indrek

jõudis sama kordniku juurde, pöördus see häbelikult kõrvale, sest tal olid silmas pisarad. Oli isegi neid, kes hüüdsid vastutulevaile sõdureile, et nad visaku oma relvad nurka, sest rahu- ja vabaduspäevad olevat alatiseks käes. Juba hakati uuesti uskuma jumalat ja õnnistama keisrit, aga siis saabus sellelt tänu sõdureile, kes olid tapnud, ja ülemaile, kes olid käskinud tappa. See jahutas meeli.

Kristi, kes pidi lamama kõhuli, sest nõnda oli tal haavade pärast kõige parem, ütles, et tema saab nüüd terveks paljast rõõmust. Ta näitas Indrekule oma kinnimässitud jalasäärt, mille sääremarja kuul riivanud, ja lisas seletuseks juurde, et teine haav olla halvem, kuid seda ei võivat ta näidata, ei, seda mitte. Isagi ei olevat seda haava näinud, ta ainult teab, kus ta on.

«Aga mul on peaaegu juba hea meel, et see nõnda läks,» seletas Kristi. «Nüüd ma ometi tean, mis on tõsine hirm, eks?»

Vana Lohk ise oli laskmise eest õigel ajal putku pistnud ja ka Käba ning paar teist meest endaga kaasa viinud. Tema ütles Indrekule:

«Lollid, jäävad teised nagu oinad püsside ette, justkui poleks kellelgi silmi peas, et soldatid seavad end laskevalmis.»

«Aga meie ei näinud ega kuulnud midagi,» ütles Indrek, «seisime rahva varjul ning oli juba üsna pime.»

«Hea küll, et teie ei näinud, aga teised, kes soldatite lähedal seisid?» küsis Lohk. «Ning kõneleja tünni otsas, kas see ka ei näind, mis sündis? Lollid! arvavad, et soldatid tulevad nalja pärast. Üleüldse on lollus nõnda oma nahka turule viia, pidage seda meeles, noorhärra. Mina tunnen seda mässuasja, tean, kudas seda tehakse. Sina mine tulle, aga tema ise ei lähe; tema vaatab kõrvalt. Muidugi, mis viga kindral olla. Kui vaja, aura ära, kui paras aeg, ilmu uuesti. Aga kuhu mina auran oma naise ja lapsega? Kuhu aurab Käba, kui laste kõhud mängivad kodus marjaasi? Sellepärast kannatavad ikka minu- ja Käba-taolised.»

«Räägitakse, et . . .» tahtis Indrek vahele öelda, kuid Lohk jätkas kõrgendatud ja ärritatud häälel:

«Räägitakse, õige, et keegi noor tüdruk . . . Tähendab lolla on ka mujal, mitte ainult meiesuguste seas. Kõigil pole nii palju õnne kui teil. Te pidite küll kusagil nõos lamama, seal on niisukesed lohud, muidu on uskumata. Muidugi, ka Kristil oli õnne, et pääsis nii kergelt . . .»

«Isa, mul oli hirmsasti õnne!» hüüdis Kristi vahele. «Nüüd ma tean, mis on revolutsioon.»

«Need teavad veel paremini, kes surnukuuris,» vastas isa pilkavalt, «nii et sul on veel õppida küll. Aga ütle, tüdruk, mis lehed sul eile seal linna taga koosolekul käes olid?»

«Mul oli ainult üks leht, lendleht, see on vist praegu mul taskus,» seletas Kristi.

«Nõnda võid sa luisata mõne teisele, mitte minule,» ütles isa. «Mina tean päris kindlasti, et sul oli terve kahlak lendlehti ja et sa viskasid need rahva sekka laiali? On see nii või ei ole?»

Kristi ei vastanud, mispärast isa jätkas:

«Näed nüüd, kui lühikesed on sinu vale jalad. Aga pea meeles, tüdruk, see läheb sul lõpuks kalliks maksma. Praegu sa lamad lahas, aga varsti võid sa istuda trellide taga.»

«Ise ütlete, et vabadus on juba välja kuulutatud,» imestas Kristi.

«Mina ei usu mingit vabadust,» vastas isa.

Aga Indrek ja Kristi uskusid, uskusid sellepärast, et nad nii väga tahtsid uskuda. Nagu nemad, samuti ka paljud teisedki murdsid oma pead vabaduse üle, aga see muutus päev-päevalt nagu aina segasemaks. Vabrikutööline Käba, kes nurus vürtspoodnikult oma lastele leiba võlgu, sest vabadusepäevadel poie ju «polutskat», targutas vabadusest nõnda:

«Nad ütlevad: vabadus. Aga mis teeb vaene inimene vabadusega? Täidab ta mu enese, mu naise või mu laste kõhtu? Ei ju täida. Nüüd on: mina olen küll vaba, vedelen mööda neid kõnesid ja koosolekuid, aga naine? See on ju hullemini ikkes kui enne vabadust. Nii et kui asja õieti võtta . . .»

«Mehe sõna,» kinnitas poodnik, «et kui õieti võtta, siis — kel vabadus, kel vangipõli. Mina siin näituseks

olen ükskord õieti vaba inimene — oma pood, oma kaup, oma raha, sest võlga mul ei ole, võlga ma ei armasta. Nii-öelda puhas sott ja puhas amet, elan nagu kulduurainimene muistegi. Aga kas ma võin öelda, et homme hommikul ma ei tõuse kella viiest, sest nii ja naa, vabadus ja muud sellesarnast? Ei või, sest ukse taga kolistab piimamees. No mis pagana vabadus see siis on, kui piimamees kolistab juba kella viiest sul ukse taga? Ja pühapäeva hommikul rabab teine, kuramus, sutt-sutt veelgi varem, sest — täna nagu pühapäev ja kõik — ütleb ta. Või kui küsida õige põhjusmõtteliselt: kas ma võin heast-paremast piimatoobile simutada, ütleme, kas või üheainsa kopika juurde, sellepärast et nüüd on vabadus? Jälle ei või, sest teine siin kõrval katsub nagu kiuste ennem kopika alla lasta kui juurde lisada. Noh, öelge nüüd vägede Jehoova enese nimel, kus on see kiidetud vabadus, kui ma ei või iseoma rahaga ostetud piimatoobile poolt kopikatki juurde lisada? Muidugi, odavamalt müüa, seda võib, selleks on vabadus. Aga see vabadus oli mul ka enne. Siis veel: kas ma võin nüüd, kus on vabadus, võmmu ilma jätta? Kus sa sellega, siis on mõni protokoll varsti kaelas. Ja nüüd ütle veel, Käba, sa näljakoi ja sitavares, kas ma võin su lapsed ilma leiva ja kartuliteta . . .»

«Ei, kartuleid mul on veel,» pistis Käba siinkohal vahele.

«Aga leib ja silgud?» küsis kaupmees.

«Need on läbi,» ütles Käba. «Viimased merimõrtsukad pistsid poisid ilma leivata kinni, ütlesid, et nõnda on süda tahedam, võib vett peale kaaniда ja kõhtu saab ikkagi asja. Ainult suurem poiss ütles, et — vesi ju loksub, sinder, kõhus, ei saa hästi joosta. Mis sa siis, pime, ikka na ühtepuhku traavid, vastab talle naisterahvas, kauaks see vesi nõnda sul sees seisab, keskpaik jällegi varsti hele.»

«Noh, näed,» ütles poodnik, kes ootas kärsitusega Käba jutu lõppu. «Sul on kõik otsas ja mina pean andma, eks.»

«Jah, ole meheks,» lausus Käba, tõusis püsti, avas välisukse ja sülitas tänavale, millist viisakust ta tunnistas ainult majandusliku kriisi ajajärkudel. «Küllap lõpevad ka vabadusepäevad ja siis tulevad jälle poolutskad, sest ega siis vabadus igavesti või kesta, inimesed surevad tema kätte nälga.»

«Mehe sõna!» kinnitas kaupmees: «vabaduse kätte sureme nälga. Ja tead, mis mina sulle ütlen: sind ja su lapsi ma esiotsa nälga ei jäta, aga pillamiseks pole ka minul. Sinule annan muidu, teistele litsun tasapisi hinda juurde. Sest kust siis mina võtan. Ei kusagilt mujalt, kui litsun juurde, litsun juurde.»

Emand Lohul oli vabadusest niisugune arusaamine, et tema sagedasti seisis silmad peos, veel sagedamini aga ohkas sügavast südamest. Ja kui Kristi tahtis teada, miks ta nii ohkab, vastas ema:

«Sa küsid veel! Isal on käsi otsast, sinul peaaegu et oleks läind jalg alt! Ja kui sa veel ise näeksid, mis on sinu parema näksiga, kes sind nõnda tahab.»

«Aga keegi ei tea ju, mis temaga on, kui meie ise ei räägi, keegi ei saa ju seda eluilmas teada,» kinnitas Kristi.

Ema vaatas nukra naeratusega tütrele otsa, nagu tahaks ta öelda: laps, küll oled sa alles rumal, kuid tõeliselt vastas ta tütrele:

«Kuis sa siis sauna lähed? Riides või? Küll seal juba nähakse, ja need, kes kadedad, tõmbavad kohe suure kella külge. Või arvad, et poe Hilde oma suu seob, niipea kui teada saab? Nüüd närib su käte kallal, siis hakkab näksidega. Kus selle häbi ots!»

«Noh, siis ma enam sauna ei lähe,» ütles Kristi.

«Seal on sul siis see vabadus, ei saa enam saunagi. Jumal seda küll teab, mis sellest kõigest tuleb!» ohkas emand Lohk.

«Usu, ema, nüüd on kõik mööda,» õpetas Kristi elutargalt. «Vabadus on kerge, ainult vabadusevõitlus on raske.»

«Ei mina seda usu,» ütles ema. «Mina arvan, et kui inimesed ilma vabaduseta võtavad teistel aina käsi ja jalgu otsast, siis vabadusega tuleb kord peade kätte. Seda kardan mina.»

«Ema, sa kardad tühja,» seletas Kristi. «Päid võetakse siis, kui on revolutsioon. Aga kui on vabadus,

siis pole ju enam revolutsiooni tarvis, milleks siis veel päid võtta.»

«Vabad on need, kel suud juba mulda täis,» vastas ema tütre seletusele. «Vabad on inglid taevas.»

XV

Et vabadusest arusaamist ühtlustada — sest kõik arvasid, et õigest vabadusest peab kõigil olema ühesugune arusaamine —, siis peeti vabaduse esimesest päevast alates koosolek koosoleku peale. Nõnda kestis see päevade ja ööde kaupa ning aina seletati vabadust, milline ta olema peaks ja milline ta olla ei tohi. See oli suur saun niihästi vabaduse seletajaile kui ka vabadusele endale.

Leidus inimesi, kes oskasid hulgale selgeks teha, et vabadusega on sama lugu nagu maja ja maatükiga, leivapätsi ja palgaga: mida suurem, seda parem. Muidugi maatükk võib olla nii suur, et sa ise ei jõua teda harida, aga ta võib ju seista söödis, kui ei taha teisi appi võtta. Suurt leivapätsi ei jõua küll korraga ära süüa, aga osa võib ju jääda teiseks korraks. Ka vabadus võib suurem olla, kui sa praegusel silmapilgul hädasti vajad, aga küllap ta tulevikus tarvis läheb. See oli lihtne ja arusaadav loogika ja sellepärast pääses võidule see, kes pakkus kõige suuremat vabadust. Kogu väsitav sõnasõda ei seisnudki lõpuks muus kui üksteisest üle pakkumises. Hääled karjuti kähisema, keeled räägiti rakku, lõuapärad krampi ja ometi aitas see vähe, kui ei pakutud teistest üle. Inimesed olid nii hirmus näljased vabaduse järele, et nad isegi ei teadnud, kui suur see peab olema, mida nad ihkavad. Iga pakutud vabaduse juures näisid nad küsivat ahnete silmadega: kas suuremat ei saa, kas suuremat ei ole? ja kui keegi teadis suurema, siis see oli see paras ja ainuõige.

Oli otse kummaline vaadelda seda higistavat ja peaaegu lämbuvat inimhulka, kes oli nagu täiesti unustanud selle verehinna, mis hiljuti oli makstud vabaduse eest, mida nad nüüd seletavad. Alguses arvati, et veri

oli voolanud kogu vabaduse eest, aga nüüd seletati, et ainult teatud viisil mõistetud vabaduse eest. Veel polnud langenute laibad kalmule kantud, veel polnud kõik haavatud jõudnud surragi, kui juba need, kelle vabaduse eest nad pidid surema, lõid verega lunastatud vabaduse pärast lahinguid, jagades teda enampakkujaile, nagu oleks verehinnaline vabadus mõni pankrotimeistri kaup.

Indrek kuulas päeva, kuulas poole ööd, kuulas veel teisegi päeva seda enampakkumist, vabadusturul ja imestas lõpuks, et polnud näha härra Bõstrõid, nagu ei huvitaks teda põrmugi, kui suure vabaduse peab nüüd endale valima. Oli küll tema hea sõber Viljasoo, kes oli vanapoiss nagu temagi, aga ka see ei teadnud, kuhu oli kadunud Bõstrõi.

«Meie seletame vabadust,» ütles Viljasoo, «aga Bõstrõi nähtavasti maitseb vabadust.»

Ka Indrekul tõusis lõpuks himu vabadust maitsma minna, liiatigi et tal meenus lubadus esmaspäeva õhtul Bõstrõid külastada. Ta oli küll pisut hilinenud, aga parem hilja kui ei iialgi, arvas ta.

Nõnda siis Indrek jättiski vabaduseseletajad ja läks vanahärra Bõstrõid otsima. Enne tahtis ta veel koeramamma poole sisse astuda, et pisut kehakinnitust võtta, aga söögimaja uks oli kinni ja uksel valge sedel, et söögimaja on neil ja neil päevil leina pärast suletud.

«Imelik,» arutas Indrek endamisi, minnes härra Bõstrõi asukoha poole. «Keda siin siis leinatakse? Kas mõnda vabadusevõitlejat? Siiski tõenäolisem, et koeramamma peni on kõrvad pea alla pannud, see on see lein. Oli ka aeg, sest ta hääl kähises hirmsasti ja pool pead oli juba hall. Hullem kui härra Bõstrõi, tõepoolest hullem, see vähemalt ei lõõtsuta, pole põrmugi rinnutu.»

Õhtupimeduses mööda nõrgalt valgustatud porist agulitänavat plärtsides tundus Indrekule, et ta näeb päevaselgelt seda tolkneva, nagu heleroosasse verre kastetud keelega koera, kes haugub kähiseva häälega, poolkustunud silmad pungil pealuust väljas.

Bõstrõi korter asus kahekordse puumaja ülemisel korral. Aga valjust koputusest hoolimata ei tulnud

keegi ust avama. Viimaks ilmus kõrvaltoa lävele noor naine, küsides:

«Otsite härra Bõstrõid?»

«Nähtavasti pole ta kodu,» lausus Indrek.

«Ega tulegi enam,» vastas naine.

«Ta on ju surnud,» ütles valge peaga ja nirgi näoga tütarlaps ema kõrval heleda häälega.

«Jah, teda ei ole enam,» kinnitas nüüd ka naine.

Indrek seisis keeletuna.

«Räägitakse, et pühapäeva õhtul, kui see laskmine oli, siis —» seletas naine edasi. «Eemal kaugel, kusagil uulitsal ning sinna ta kukkunudki.»

«Kohe surnuks,» täiendas tütarlaps ja vaatas üsna ükskõikselt Indrekule otsa, nagu ei taipaks ta veel kuigi palju sellest, mis ta räägib.

«Pea nüüd sina oma suu,» sõitles naine last, nagu oleks ta kade, et see napsab kõige paremad sõnad tema eest ära. Ja Indreku poole pöördudes jätkas ta: «Jah, räägitakse, et kohe surnuks, sest kuul läinud otse südamesse.»

«Ilusti kohe südamesse,» kinnitas laps.

«Aga kus ta nüüd on?» küsis Indrek.

«Kusagil väikeses söögimajas, kui ehk teate, üks vana proua oma kahe tütrega peab seda.»

«Tean, tean, olen seal käinud. Tänan! Head õhtut!» ütles Indrek.

«Head õhtut jah,» vastas naine. «Seal ta ongi. Käis teine ikka seal söömas ja nüüd on ta ka seal.»

Tagasi jõudnud koeramamma juurde, koputas Indrek uksele esimest, teist ja kolmat korda, kõvendades järkjärgult hoopide tugevust. Kähisev koer hakkas ukse taga haukuma, surudes vahetevahel kuuldavasti nina haistmiseks uksepraole, et selgusele jõuda koputaja isiku suhtes. Alles tüki aja pärast lähenesid uksele ka inimese sammud, mitte vanaproua omad, vaid kellegi kerged ja kärmed jalad ning noor hääl küsis:

«Kes on? Mida soovite? Täna süüa ei saa. Lugege sedelit uksel.»

«Juba lugesin,» vastas Indrek, «aga ma tahaksin proua endaga paar sõna rääkida.»

Nüüd keerati uks lukust tasakesi lahti, Indrek tun-

dis, et ettevaatlikult ja tasakesi, ja ta seisis noore tõmmuverelise ning pisut nagu kahupealise neiu ees, kes lausus:

«Ah, see olete ju teie! Üks silmapilk, ma ütlen kohe emale.»

Varsti ilmus perenaine ise. Ta oli üleni mustas, silmad nutetud.

«Eks ma öelnud teile juba ammugi, et see pole õige asi,» rääkis vanaproua ilma pikema sissejuhatuseta. «Surnud! Lausa keset kõnniteed tapetud! Kuul otseteed südamest läbi. Ja mõelge ometi, kui kaugel laskmisepaigast! Mõned soldatid pidid käsuvastaselt üle laskma, kui rahvas langes kummuli maha. Nad ei tahtnud tappa neid, keda nägid, ja nõnda tapsid selle, keda ei näinud. Süüdlase asemel suri süütu. Nii oli jumala armunõu.»

Aga Indrek ei teadnud, kas tõesti sünnib jumala armunõu mööda, kui süüdlaste asemel tapetakse süütuid.

Ühe asja oli jumal ometi korraldanud hästi ja õiglaselt: ta oli saatnud härra Bõstrõile kiire ja valuta surma. Kogu tema näoilme puusärgis lamamisel oli niihalilikult rahulik, peaaegu heasüdamlikult naeratav. Vististi oli ta mõelnud häid mõtteid sel silmapilgul, kui surmav kuul tabas tema südant, ja nende heade mõtetega ta surigi. Ta oli kukkunud küljeli, nagu oleks ta heitnud magama, ja juuresolev kordnik, kes seda kukkumist näinud, tõendanud pärast, et nagu ta kukkunud, nõnda ta ka jäänud: kõik ihuliikmed paigal, ainult parema käe sõrmed nagu tuksatanud korraks, sedagi vist sellepärast, et sealt langenud raamatutega täidetud kirjamapp kividele.

Jah, tänavalt koristatud laip surnukuuri ja alles sealt toonud koeramamma ta ära enda juurde, sest ta leidnud ajalehest sõnumi, mis ajanud talle hirmu peale. Kirjamapi, mis tal kaasas olnud, paneb ta puusärki kaasa, et tal oleks pisutki seltsi mulla all. Aga kui Indrek tahaks enne neid raamatuid vaadata, sorida, siis olgu nii lahke. Selle vastu pole vanaproual midagi. See isegi meeldiks talle, kui keegi tunneks kadunu vastu kuidagi huvi. Nõnda siis võttis ta kadunu kõrvalt kirjamapi ja pani selle Indreku ette lauale. Küün-

lad põlesid, aknad olid avatud aeda, kust paistsid tuules liikuvad ähmased puuoksad valgushelgil ja kostis vahetevahel kasside inetu läbilõikav kisa, nagu kiputaks kellelegi kõri kallale.

«Rojud, rikuvad teised surnu rahu,» ütles vanaproua kurtvalt kasside kohta.

Indrek võttis ühe raamatu teise järel nahkpaunast, luges nende pealkirju ja lehitses siit-sealt. Proua samal ajal jätkas oma jutustust:

«Kadunuke ise küll armastas kasse kuulata siin akna all. Sagedasti naljatas ta, et kusagil ei karju kassid nii ilusasti kui siin. Aga kuuvalget ta ei armastanud, talle meeldis, et kassid karjuksid pimedas, üsna pimedas. See oli vist sellepärast, et ükskord tema tahtis mind omale, ise istus just siinsamas akna all ja kassid karjusid pimedas aias. Siis ta rääkiski sellest. Ja sellepärast ta neid meie aia kassegi armastas. Tuletavad noorust meelde, ütles ta. Mina ei olnud siis nõus, tahtsin järele mõelda, aga tema teist korda enam rääkima ei hakanud. Kassid karjusid küll vahel, kui ta siin akna all sõi, aga tema ei rääkinud — niisuke oli ta. Alles tänavu suvel tuletas teine seda meelde, sest, ütles ta, nüüd on vabadus tulemas, nüüd võib sellest rääkida. Nüüd hakatakse kõike tegema, mida enne ei võinud. Ja siis ei ilmunud ta äkki enam lõunale ja mina hakkasin surmakuulutusi lugema, nüüd näete, mis sellest välja tuli.»

Proua pöördus kadunu poole ja kohendas teda siit-sealt, kuna Indrek samal ajal luges: Proudhon: «Mis on omandus?»; Schäffle: «Die Quintessenz des Sozialismus»; Cabet: «Reise nach Ikarien». Viimase vahelt leidis ta lehe, millele saksa keeles kirjutatud: «Kui keegi meilt küsib: milline on me teadus? — siis vastame: vendlus! — ja teie põhimõte? — vendlus! — teie õpetus? — vendlus! — teie teooria? — vendlus! — süsteem? — vendlus!» Weitlingi «Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte» vahel puutus talle silma paberileht Bismarcki kõnekatkendiga, milles oli nõutud töölisele õigust tööd saada, kuni ta on terve, ravimist, kui ta on haige, ja hoolitsemist, kui ta jääb vanaks. Neile raamatuile lisaks oli kellegi inglase oma,

milles räägiti rikkuse jaotamisest, ja eestikeelne «Täielik unenägude seletaja», milles mitmel pool erilised märgid. Aga nende lähema sirvimise pidi Indrek katkestama, sest vanaproua pöördus uuesti tema poole ja seletas edasi:

«Ma ju tegin teie nõuande järele ja viisin talle ise lõuna koju. Mõtlesin, et kui ta ehk nüüd veel kord hakkab sellest asjast rääkima, siis ütlen talle, et eks nüüd ole juba lapsed suured, olen selle poolest vaba inimene. Aga tema sõi küll lõuna ära ja hakkas peale seda jälle siin käima, aga ei kasside karjumisest ega muust enam sõnagi. Ma küll otse meelega söötsin aeda ka võõraid kasse, et neid oleks siin hästi palju karjumas, tahtsin näha, kas tal tuleb veel meelde ja kas nimetab veel poole sõnagagi, aga ei, tema suu jäi lukku. Muidugi nüüd on mul selge, miks ta nõnda: surm varitses teda, otsis parajat silmapilku. Ja surma vastu ei saa miski, ei hea lõunasöök ega kassid oma karjumisega, ehk olgu neid ei tea kui palju.»

Siinkohal Indrek arvas olevat paraja aja tulnud jutustamiseks oma viimasest kõnelusest kadunuga, selle unenäost ja hingeõnnistusest.

«Jah, viimasel ajal ta ei saanud lasi hingeõnnistusest,» ütles proua. «Oma kohagi ta ju kaotas selle pärast.»

«Kas tal siis enam kohta ei olnud?» imestas Indrek.

«Ei,» vastas proua Kuusik. «Tema soovitanud ju direktoril lugeda täielikku unenägude seletajat, sest sealt leidvat ta oma hingeõnnistuse. Peale seda jäänudki ta kohast ilma.»

Proua pühkis silmi. Ka Indrekul oli millegipärast kahju. Aga kassid karjusid ikka veel ja sügisene tuul kargas üle plangu majade vahelt ning üle kiviste katustegi aeda, kus ta raputas raagus puid. Kui Indrek valmistus minema, ütles proua:

«Te lahkute ja ei loe ainustki issameiet? Aga mina palvetan ühtepuhku tema juures, mis sest, et ta ise ei hoolinud ei palvest ega kellestki.»

Indrek peatus, nagu mõtleks ta millegi üle järele, ja tal tuli äkki meelde, kuis kadunu temale öelnud viimsel kõnelusel: «Kui mõtlete teiste peale, siis olete õigel

teel.» Nii olid tema sõnad. Veel oli ta nimetanud kasakat peaaegu inimlikuks, sest ta polnud tagunud endale ristiette, vaid oli andnud Indrekule nuudiga kaelale, s. t. teinud midagi teisele, mitte iseendale. Kui nüüd Indrek läheb ja loeb temale issameie, siis ei või see ometi hullem olla kui kasaka nuut Indreku kaelale. Proua Kuusikule aga valmistaks see tingimata suurt rõõmu.

Nõnda siis Indrek lähenes uuesti kadunule, laskis pea rinnale, pani käed risti ning hakkas juba lugema, aga siis mõtles ta, et ta teeks leinajale veel suuremat rõõmu, kui ta loeks palve põlvili. Ja nõnda langeski ta põlvili ja hakkas palvet uuesti otsast peale. Aga see tõi koeramammale nii suure nutuhoo, et ta karjus peaaegu suure häälega kogu see aeg, kus Indrek luges vaikselt oma palvet. Ta nuttis nii tõsisest südamest ja võltsimatult, et Indrekki vaevalt-vaevalt suutis hoiduda kaasanutmisest, sest talle viirastusid äkki Vargamäe eluhooned ja need leinad, mis seal leinatud, ja need nutud, mis seal nutetud lapsepõlvest saadik. Ja kui ta pärast kõndis õhtupimeduses üksinda kodu poole, tundus talle, nagu oleks ta kadunu hingeõnnistuse eest hoolitsedes isegi pisut õndsaks saanud.

XVI

Tapatalgu ohvrite matuse päev kujunes esimeseks tõeliselt suureks vabaduspäevaks, nii palju oli selles üldises leinas rõõmusädet. Aga ilm oli hilissügiseselt tume, ähmane, räidinud, rõske. Kauguses kõik hallis udus. Tinased pilved lasusid raskelt ja süngelt kogu linna kohal. Tundus tuult, mis püüdis nagu pilvi pelekärisematu: varasest hommikust kuni hilise õhtuni mässis ta lakkamatult ja armutult kõik endasse. Linnatornid ja kaugemate raagus puude ladvad paistsid valendavas aurus, nagu peituks igas tornitipus, igas peenimaski vitsaraos oma aurukoda.

Selles üldises ähmuses ja sünguses hakkasid juba hommikul aegsasti liikuma rahvahulgad, mis olid nii-

sama ähmased ja sünged nagu neid ümbritsev õhustiikki. Keegi ei teadnud, kes nad olid ja kust nad tulid või kuhu nad ükskord jälle kaovad, nähti ainult, et nad tulid ja olid, nagu oleks mingi eriline võlukepp nad meelitanud maa alt. Ja kõik, mis elas ja liikus, voolas täna turuplatsi poole, kuhu pidid saabuma langenute puusärgid. Vool oli nii püsiv ja tugev, et ta lõpuks uputas mitte ainult laia turu, vaid täitis ka ümbritsevate majade aknad, rõdud, katused, vanad jändrikud harulised puud — üldse kõik, kus inimese jalg leidis kuidagi toetust ja kust silm küündis midagi nägema. Inimesed olid jätnud kõik oma askeldused, kõik oma igapäevased elumured ja tahtsid täna ainult leinata või näha, kuidas küll leinatakse, kui kantakse kalmule korraga nii palju vabaduse ohvreid. Nad tahtsid nagu leinasuurusest teha õigeid järeldusi vabaduse väärtuse kohta, millest nad ise laulnud juba aastakümned, kuid millest nad ometi ei saanud õiget taipu. Täna nad saavad, täna tingimata, sest täna on puusärke nii õudselt pikk rida, nagu nad pole kunagi varem näinud.

Aga keegi vigane, kes Jaapani sõjast osa võtnud, seletas suure häälega oma lähedastele:

«Oh, see pole veel miski, vaat kus meil Mandžuurias! Kui te oleks seal näind! Meil polndki seal muud kui ainult surnud. Ja kõik ilma puusärkideta! Isegi riideid polnud ümber, sest kes elas, tegi surnu lagedaks — kas või viimse lõngani, kui aga mahti sai. Jah, seal maksis vaadata, aga see siin! . . .»

«Aga Mandžuurias polnud ju pärgi ja linta, mis seal siis vaadata,» vaidles keegi vanem naisterahvas vastu. «Inimesest endast pole ju elusaltki jumal teab mis vahtida, veel vähem siis surnult.»

«Oleks see minu teha,» rääkis vigane sõdur endisest vaiksemalt, «siis oleksin pärgade ja lintide rahaga ostnud sõjariistu ja neile, kuraditele, näidanud, kuidas jaapanlane sõdib. Ma poleks puusärkagi ostnud, kõik raha ainult sõjariistadeks.»

«Aga kuidas sa siis oleks neid taht matta, kui puusärka poleks olnd?» küsis naisterahvas imestava õudusega.

«Kuidas? Sa võid veel küsida! Samuti nagu Mandžuuriaski,» vastas sõdur.

Aga ei vanaldane naine ega teised ümberseisjad olnud sellega nõus, et surnud oleks maetud nagu Mandžuurias. Kõik tahtsid, et oleksid puusärgid, pärjad ja lindid, eriti sellepärast, et täna säras igal pool nii palju punast, tuletades meelde verd, mis oli voolanud mõni päev tagasi siinsamas ja immutanud maamulla. Kui heita äkiline pilk rahvamurrule, siis viirastus, nagu oleks kogu maailm kastetud punasesse. Tõmbuvad pisut roosakaks ähmased kaugusedki virvendava pilgu ees, kui sinna valgub pisar.

Et poleks kellelgi midagi ütlemist vereva punase pärast, siis ei liigu rahvameres ainustki kokardi, ainustki pagunit ega relva. On jäänud ilmumata ka kõik need, kes on ikka toetunud kokardile, pagunile ja relvale.

Õieti on neist kahju, sest nüüd ei saa nad kunagi teada, kuidas maitseb vabadus, kui tema ohvritena liigub kalmule nii pikk rida puusärke ning kui nende ümber on nii arutu palju nutetud silmi, kurdunud südameid, närbunud hingi. Ajalugu läheb nende silme eest mööda, aga nemad ei näe seda. Nad kannavad viha, kui aitaks ainult armastus, mis tekitab vastuarmastuse. Nad hauduvad kättemaksu, kui pääsemine on ainult leppimises.

Indrekul tuli meelde tema lapsepõli Vargamäel. Ka seal valitses viha ja vaen, aga suuril leina- ja rõõmupäevil tuldi ometi ühiselt kokku, et nutta oma nutud ja naerda oma naerud. Aga siin oli teisiti. Siin ei ühendanud inimest inimesega enam miski. Elasid teised ühisel maalapil nagu «kärbsed s..ahunniku otsas» — just nõnda oli saunaonu ikka öelnud, Indrek mäletas seda nii selgesti — ja neil ei olnud muud oma naabrist, kui et ta küttis sinus kurjust, tulist viha, kättemaksu.

Muidugi tänase suure leinaga oli pisut teisiti kui Vargamäe leinadega. Seal oli sagedasti leina nii hirmus palju, et oma pere ei saanud temaga kuidagi hakkama, pidi tahes või tahtmata väljast abi kutsuma, nagu peetaks leinatalguid. Siin aga, kuigi leina oli

kümme korda rohkem kui Vargamäel, siiski ei jätkunud temast kõigile. Võib isegi öelda, et õiget leina oli selle rahvamere kohta nii armetult vähe, et temast sai nagu tilgast veest kuumale kivile. Sellepärast Indrek oleks võinud vigase soldati eeskujul öelda: «Mõni lein ka! Tulge Vargamäele, vaadake seal. Seal nutavad lapsedki rohkem kui siin vanad.»

Leinarong venis nagu päratu muinasjutuline meremadu läbi linna. Kui esimene ots oli jõudnud juba agulimajakeste vahele, polnud saba saanud veel liikuda paigalt. Oleks võinud peaaegu arvata, et matuserongil ei tulegi lõppu, sest tagapool taotakse vahetpidamata uusi naelu uutesse puusärkidesse, kuhu asetatakse aina uusi langenuid, sest veel pole vabadus lunastatud. Ei olnud sellepärast õigus neil, kes panid oma pärjalindile sõnad: «Vägivalla viimastele ohvritele.» Vabadus on see imelik taim, mis sööb iseenda — sööb vägivallaks. Kus on need vabad, kes ei usuks vägivalda ega küsiks imestusega: mis on vabadus? Iga ori usub vabadust, iga vaba vägivalda ja mõlemad talitavad sellekohaselt. Aga ajakeerus saab igast orjast üleöö vägivalla-apostel ja vägivallajüngrist vabaduspreester. Ühe vabadus on teisele vägivald ja mõlemad on teineteisele tummad ning kurdid. Vabadusjumal on kahepalgeline nagu sõjajumalgi. Ühel pool vaimustus, ekstaas ja imeline ilk, teisel pool julmus, jõhkrus, raudne järeleandmatus, ükskõikne hoolimatus. Kes sulatab need kaks vastandit üheks, see on saanud inimsoo õnnesepaks.

Ilm pimenes juba, kui hakati haudu kinni ajama. Mõeldi seda küll aegsamalt teha, aga polnud võimalik, sest kõnelejad ei jõudnud kuidagi kõike öelda, mis kipitses südamel. Oli ju nii ahvatlev rääkida, sest sõnavabadusel oli alles värske vere lõhn küljes.

«Kas nuhid peaksid ka täna väljas olema?» küsis Indrek Viljasoolt, kui nad plärtsisid läbi pori väsinult linna poole ühes teistega.

«Kuis siis muidu,» vastas see. «Nemad on ju lüliks rahva ja valitsuse vahel. Nende kaudu saavad vägevad ja rikkad rahva rõõmust ja leinast, tema vabadusestki osa. Ja asi seegi.»

Aga teel kadusid pikkamisi teised, jäädes maha, jõudes ette või pöördudes kõrvale. Lõpuks olid Indrek ja Viljasoo kahekesi. Polnud kuulda enam samme ega kõnekõminat. Oli vaikus ja rahu. Ainult tuul hakkas nagu kord-korralt aina kõvemini kohisema teeäärseis puis. Äkki jäid nad mõlemad kuulatades seisma.

«Keegi nagu nutaks,» ütles Indrek.

«Seal ju vana tönn ise lahti,» vastas Viljasoo ja lisas juurde: «Lähme vaatame, kes seal nõnda pimedas töinab.»

Nad läksid üle maanteekraavi ja nüüd hakkasid seletama männijändriku all mingit ähmast kogu, millest sai lähenemisel noorevõitu naine kahe lapsega, mõlemad tüdrukud, kes roninud peadpidi ema mantlihõlmade alla ja seal nutsid. Ema, kes tedrena soojendas oma poegi, nähes mehi, kohkus, pühkis kärmesti silmi, tõmbas nina ja hakkas lapsi vaigistama.

«Mis te nutate siin?» küsis Viljasoo.

«Tulin surnuaialt, tahtsin koju minna, aga, näe, lastel hakkas külm ja mina mõtlesin neid natukene soendada, aga nad jäid magama, ja kui hakkasin neid äratama, pistsid karjuma.»

«Miks te siis nii hiljaks jäite,» ütles Viljasoo nagu etteheitvalt.

«Lapsed ei taht ju enne ära tulla, kui isa mulla all. Ei ju mõist arvata, et see nii kaua tuurib, ei võtt lastele leiba kaasa, kõhud läksid teistel heledaks, väsisid ära, sellepärast see külmgi kallale kargas.»

Sõna lausumata ajas Viljasoo oma poole reieni ulatuva laheda pintsaku maha, mille alla ta oli pannud mingi sooja vammuse, ja küsis naiselt:

«Teie ise käia jaksate?»

«Mina?» imestas naine. «Küll juba mina jäksan, kui aga saaks lapsed kuidagi . . .»

«Mina mässin ühe oma pintsakusse . . .» ütles Viljasoo.

«Teise võtan mina,» lausus Indrek, kes ka tõmbas endal pintsaku seljast ja pani palitu vesti peale.

Nõnda said magavad lapsed endale soojemad riided ümber ja ühe neist võttis Viljasoo, teise Indrek sülle, kus nad jällegi varsti uinusid. Nüüd võis minna. Kõik

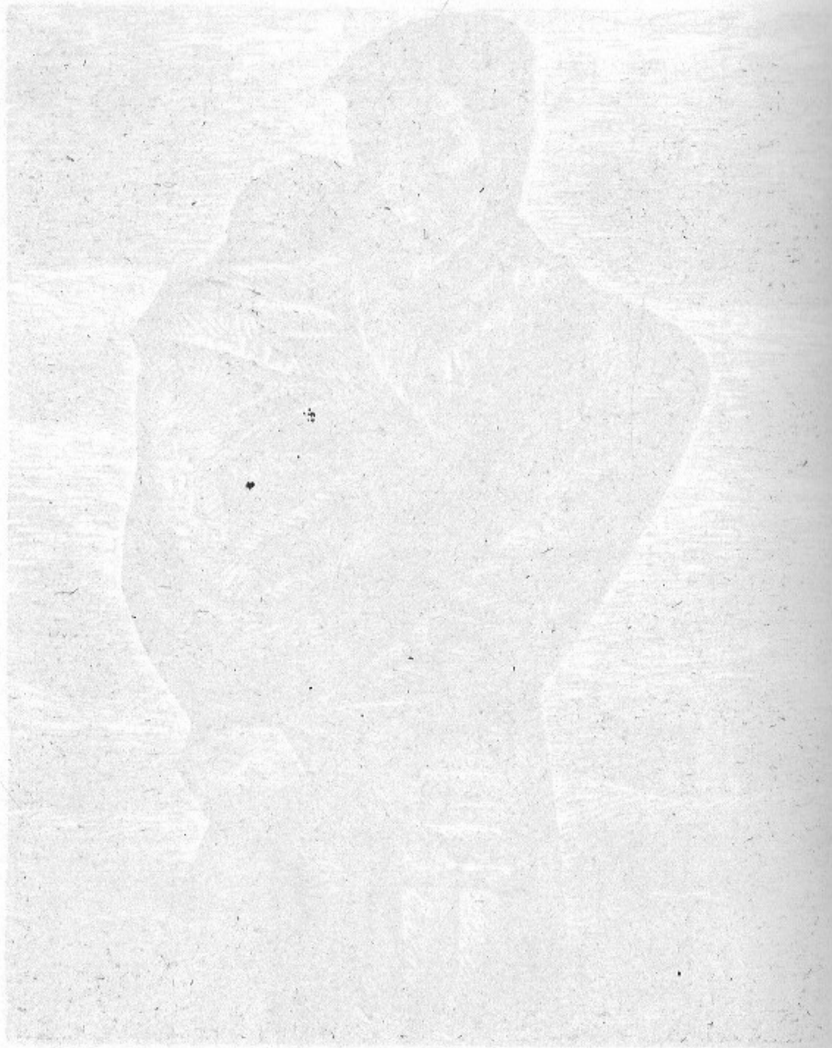

sündis peaaegu sõna lausumata. Alles siis, kui nad olid juba maanteel, ütles naine nagu vabandades:

«Teise oleks ma võind ju isegi võtta.»

«Teie kätte tuleb kord, kui meist üks või teine väsib,» vastas talle Viljasoo, ja nõnda jätkati vaikides teed. Aga natukese aja pärast kuulsid mehed, et naine, kes kõndis nende kannul, nutab.

«Ärge tühja nutke, ega see midagi ei aita,» ütles Viljasoo.

«Ega ta muidugi ei aita,» nuuksus naine, «aga pisut kergem on ikkagi. Päris jumalamuidu olla on veel raskem.»

«Kuidas see teil siis nõnda tuli, et? . . .» tahtis Indrek küsida, ilma et oleks mõistnud lõpetada.

«Ei kedagi, lihtsalt,» seletas naine. «Seisime seal mehega, lapsed ka, sest mul pole ju neid kuhugi panna ega jätta, kui lähen ise välja, pean ka nemad kaasa võtma. Nii et seisime seal, kui tulid soldatid. Meie tahtsime küll kohe ära minna, kartsime, et kes teab mis, aga siis öeldi, et jääge aga paigale, meil on kuberneri luba. Mina tahtsin ikkagi minna, aga mees ütles, et kui jäävad teised, kuhu siis meiegi jookseme, ja nõnda lõpuks jäimegi. Selle järele see siis kõik hakkaski. Mõned pistsid nüüd jooksu, aga suurem hulk heitis pikali maha. Meie ka — mees laskjate poole, tema taha mina ja lapsed minu kõrvale — nõnda käskis tema. Ta ütles veel: «Pead maha!» See oli tema viimne sõna, siis polnud muud kui see ragin ja karjumine. Ei mina mäleta õieti, kas mees ennast vahepeal liigutas või ei, häält igatahes ei teinud ta mitte, aga kui ragin lõppes ja kõik hakkasid tõusma, siis tõusin ka mina ning lapsed ühes minuga. Väiksem küsis veel, et, ema, kas lähme nüüd koju. Siis ma alles nägingi, et mees lamab endiselt, ja mõistsin kõik. Lapsed ütlesid pärast, et ma olla äkki hirmust häält teind ja siis maha langend. Nõnda oli see . . .»

Jällegi läksid kõik vaikides, kostsid ainult sammud ja naise nutt.

«Nii et nüüd olete lastega lagedal,» lausus Viljasoo natukese aja pärast.

«Täitsa lagedal,» vastas naine. «Kahe nädala pä-

rast saab korteris kuu täis ja siis tuleb välja kolida.»

«Kaks nädalat on pikk aeg, seniks leiame nõu,» ütles Viljasoo. «Langenute perekondade heaks korjatakse andeid, ma katsun rääkida.»

«Oleme lastega kerjused,» ütles naine.

«Te peaksite uuesti mehele minema,» arvas Viljasoo.

«Ärge rääkige patujuttu,» vastas naine talle ettevaatlikult.

«Jätame patu pappide hooleks,» rääkis Viljasoo. «Kui vana te olete?»

«Mu jumal, kui hirmus kole on see kõik!» ohkas naine.

«Ega te üle kolmekümne veel ei ole?» jätkas Viljasoo oma juttu. «Mina olen pisut üle neljakümne.»

Aga naine ei lausunud enam sõnagi, nii et Viljasoo algas veidikese viivitades uuesti:

«Kui vana see minu süles on? Seitse või kaheksa?»

«Seitse,» ütles naine, «ja teine ajab kuue ligi. Nääpsukesed mõlemad, pole ju teistel õiget ninaesist.»

«Nii, nii,» lausus Viljasoo. «Aga annab siiski kanda. Ja nimed?»

«Vanem Hildegard, noorem Kunigunde,» ütles ema.

«Hirmus uhked nimed!» hüüdis Viljasoo.

«See on mehe tahtmine,» seletas naine, «sest tema ütles, tütardest peavad saama prelnad ja siis olgu uhked nimed, et poleks teiste prelnade ees häbi.»

«Ja ema nimi?» päris Viljasoo.

«Marie.»

«Noh, vaadake, Marie, Hildegardi ja Kunigunde eest ärge esiotsa muretsege, küll mina juba toimetan. Mina olen nimelt õnnis vanapoiss, nii et minul pole miskit muret. Ja mina olen iseendale vandunud, et mina omale naist ja lapsi ei muretse. Aga et nüüd on revolutsiooni aeg, siis teen ka mina iseendale revolutsiooni ja võtan omale mured kaela . . .»

Siinkohal tahtis naine midagi vahele öelda ja ka Indrek katsus tähendada, et igal naljal ja lõõpimisel on omad piirid, kuid Viljasoo kõrgendas häält ning seletas julgesti ja kindlasti edasi:

«Ma ei nõua teilt ju praegu midagi, ma ainult ütlen,

mis ma teen, nii et teil poleks vaja nii väga oma laste ülalpidamise ja kõhuvarju pärast muretseda. See võib ju minust olla väga rumal, aga minul tuli äkki see mõte ja mina tahan ta teostada. Iseasi, kui te just mul ära keelate, siis muidugi ei või ma midagi parata . . .»

«Mis nüüd sellest keelata või,» lausus naine nagu sõnu otsides, «aga see on kõik nii hirmus imelik, et kohe ei tea, mis öelda.»

«Siis ärge öelge midagi, teeme ainult. Aga minul juba nahk liimendab seljas, kas teie ise veel sugugi jäksate oma Hildegarti kanda?» Nende sõnadega pöördus Viljasoo lapsega ema poole. Ka Indrek peatus, et teistest mitte eralduda.

«Andke see vänts siia,» ütles ema. «Magades teine ju vedel nagu soolikas, see teebki raskeks. Ei tea, mis selle teise mehe särk seljas ütleb?»

«Tema eest ärge muretsege,» seletas Viljasoo, «tema on ju palju noorem kui mina ja jäksi küll.»

Indrekul aga polnud meeldegi tulnud tähele panna, mis ütleb särk tal seljas, sest kogu asi oli muutunud pimeduses nii kummaliseks, et terve tema tähelepanu oli pööratud sellele.

«Hildegardil on sinised silmad?» küsis Viljasoo tüki aja pärast.

«Mõlemal,» vastas ema.

«Mulle meeldivad sinised,» ütles Viljasoo ja lisas järeldavalt juurde: «Nii et emal ka sinised?»

Naine nagu naeratas nüüd pisut ja ütles siis:

«Emal on hallid.»

«Hallid meeldivad mulle ka,» kiitis Viljasoo.

«Te hakkate tühja loba ajama,» ütles naine talle vastuseks, «sähke, võtke parem jälle laps, minu käed ei jäksa enam.»

Nõnda rändaski magav laps uuesti Viljasoo sülle. Natukese aja pärast tahtis ema ka Indrekul lasta veidi puhata, kuid see ei olnud nõus — tema käed ei olevat põrmugi väsinud. Kuum hakkas ometi, sest pikemat maad kanda oli siiski tükk tööd ja peale selle lapse keha soojus.

«No mis te nüüd selle kohta ütlete, Paas,» rääkis Viljasoo, kui nad kahekesi kõrvu astusid oma kanda-

mitega, «me läksime hommikul poissmeestena matusele ja õhtul pimedas tuleme koju, lapsed süles?»

Aga Indrek ei saanud midagi selle kohta öelda, sest nende selja tagant kostis äkki nuuksumine.

«Vaadake nüüd, mis te teete,» rääkis Indrek tasakesi etteheitvalt.

«Marie,» ütles Viljasoo ümber pöördudes ja naise ees lapsega seisma jäädes, «minu rumalat juttu ära pane mikski, sest minul on tõpra keel juba maast-madalast. Minul on isegi pisut tõpra nägu, aga seda pimedas ei näe. Sa võid muidugi edasi nutta, kui see vähegi aitab, aga ainult ära nuta minu pärast, seda ei maksa teha.»

Seda öelnud, pöördus ta uuesti minema ja nüüd juba sammusid nad hoopis vaikselt. Ainult tuul vihises teeäärseis puis ja näine kuuldi kord nutuga, kord ilma nututa meeste kannul astuvat. Ümberringi sügiseõhtu süsimust pimedus ja jalge all liimendav pori.

XVII

Kui Indrek õhtul matuselt koju tuli ja voodi heitis, tundis ta, et nüüd tuleb kaua aja tagant hea ja pikk uni. Magava lapse kandmine oli andnud talle tubli sauna sügisesest vilust tuulest ja üdini tikkuvast niiskusest hoolimata. Pealegi tundis ta kogu kehas imelist rahuldust ja mõnu, nagu oleks magav laps oma kehasoojusega temasse immutanud osa oma rahust ja naiivsusest, mis võtab kogu maailma askeldusi, muresid, rõõmusid, õnnetusi ja õnne palju loomulikumalt, kui teevad seda täiskasvanud, kes kipuvad igast sündmusest tegema mingisuguse elu- ja surmaküsimuse.

«Need olid tõesti kenad matused,» lausus ta endamisi ja märkas alles nüüd, mis ta oli öelnud. Ja tasakaaluks oma ebasündsaile sõnule püüdis ta kujutleda kogu seda viletsust ja häda, mida toonud see tapmine. Aga ometi ei vabanenud ta sellest mõnusast heaolust, mis peitus kusagil sügavas olemuse põhjas.

Järgmisel hommikul Kristile matustest ja magavatest lastest jutustamisel tundus sellelegi, nagu oleks

kõik olnud ainult lõbus seiklus, ja ta kahetses väga, et ta oma haavade tõttu ei saanud seda kaasa teha. Üldse kujunes lamavale tütarlapsele kogu see hirmus sündmus nagu kõige ilusamaks, mis ta üle elanud. Oli küll pöörane mõelda, et tema elu ilusaim silmapilk on ehk juba möödas, aga ometi ei pääsenud ta sellisest mõtlest ega tundmusest.

«Kas te mõtlete vahel seda, mida te mõtelda ei taha?» küsis ta Indrekult.

«Mõtted tulevad ja lähevad, kes võib neile parata,» vastas Indrek.

«Eks ole!» kinnitas Kristi ja lisas: «Ja kui tahad mõnikord midagi mõelda, siis ei saa, tee mis tahes.»

«Kuis nii ei saa?» küsis Indrek.

«Lihtsalt ei saa, muud midagi,» vastas Kristi. «Mina näiteks ei saa üldse mõelda, et teie olete surnud. Enesest seda mõelda on päris lihtne: lamad, ei liiguta, oled verine. Aga teist seda mõelda ei saa kuidagi.»

«Seda pole ju esiotsa vajagi mõelda,» lohutas Indrek tütarlast. «Aga kuis on vabadusega, kas temast saate mõelda, et teda äkki enam ei ole? Oli tema pärast suur tapmine, olid suured matused, kõik uskusid, et ta on käes, ja nüüd mõelda, et teda ei ole?»

«Ei, seda ei saa ma ka mõelda,» vastas Kristi kõhklematult. «Just selle tapmise pärast ei saa — ja iseoma vere pärast — ja et teie mu nõnda koju tõite . . .»

Aga selle mõttega pidi Kristi ometi harjuma, pidi harjuma lõpuks iga inimene, pidas ta end vabadusvõitlejaks või mitte. Sest juba mõne päeva pärast tõttas valitsus lubatud vabadusi seletama, pealegi veel nõnda, et kõik tundsid: asi jääb, nagu olnud, ainult sõnad on teised. Reform on teostatud — kasakatele muretsetud uued nuudid, politseinikele uued mundrid ja sandarmitele paremad relvad, seega igaüks võis oma silmaga näha vabaduse ja õiguste mõju.

Nõnda sai päev-päevalt ikka enam ja enam usutavaks Kröösuse jõhker arvamus, et vabadusega on samuti nagu vaenlasegagi: ta pole enne sinu võimuses, kui oled ta virutanud selili ja surunud talle jala kõrile.

Selle operatsiooni läbiviimiseks vabadusvõitlejad

vajasid raha, aina raha, nii et tema nagu tunduski õige vabadusena või selle sümbolina. Tema andis inimestele usu, tema tõi relvi ja poolehoidjaid, tema organiseeris hulki. Sellepärast siis, kes pooldas vabadust, see pidi muretsema raha — nõnda kajas läbi vabrikute ja tehaste, läbi töökodade ja ametiasutuste. Raha pidi saama igal tingimusel. Aga vähe oli neid, kes võtsid raha ja vabadust tõsisemalt kui Kröösus. Indrekki sattus kord oma silmaga nägema, kui tõsiselt Kröösus võttis raha ja vabadust.

Kui ta läks kord südapäeval mööda tänavat, sõitis kahehobu-voorimees temast mööda. Silmi sinnapoole pöörates pidi ta tahes või tahtmata teretama, sest tema pilk sattus vastamisi Kröösuse omaga, kes istus troskas. See pilkude kohtumine nähtavasti saigi Indrekule saatuslikuks. Kröösuse kivinenud näoilmes ja valkjais elutuis silmis välgatas midagi. Ta peatas voorimehe kõnnitee ääres ja hüüdis Indrekut nimepidi, austades teda sõnaga «seltsimees». Indrek ei võinud sinna midagi parata, et see nimetus teda kõditas, sest tema arvates polnud üldse midagi kaunimat, ülevamat ja ideaalsemat, kui olla Kröösusele seltsimeheks. Sellesse olid nagu koondatud kõik ühiskondlikud hüved ja inimlikud voorused.

«Seltsimees, sõitke minuga pisut kaasa,» ütles Kröösus Indrekule, kui see astus sõiduki juurde. Need sõnad räägiti nagu palvena, kuid ometi tundus neis käsk, mida peab vastu puiklemata täitma. Pealegi Kröösus ei jäänudki Indreku nõusolekut ootama, vaid näitas lihtsalt käega, kuhu temal tuleb istuda, ning Indrek talitaski viipe kohaselt.

«Väike revolutsiooniline akt, muud midagi,» lausus Kröösus, kui voorimehe hobused peksid rautatud kapjadega tänavakive.

Nad suundusid linnasüdamesse. Ühe suurema kaupluse ees Kröösus peatas voorimehe.

«Lähme,» ütles ta Indrekule ja viskas voorimehele üle õla käskivalt tagasi: «Oodata!»

Kaupluses Kröösus nõudis äriomanikku. Kui see ilmus, ütles ta:

«Meil oleks vaja teiega mõni sõna isekeskis juttu

ajada. Asi on tähtjas ja meil aega vähe, sest voorimees ootab.»

Äriomanik heitis pilgu tänavale, ja nähes seal tõepoolest kahehobu-voorimeest ootamas, tõstis letiklapi ja ütles:

«Palun.»

Ta juhatas võõrad kontoriruumi, kust väljus sellekohasel viipel paar ametnikku.

«Millega võin teid teenida?» küsis ta nüüd.

«Asi on üsna lihtne,» vastas Kröösus: «Praegu on käimas vabadusvõitlus . . .»

«Kuidas?» küsis äriomanik imestades. «Meil on ju vabadus käes.»

«Palun mind mitte segada,» lõikas Kröösus äriomaniku sõnad kalgil, kõledal ja käskival toonil. «Ja ärge pistke oma nina asjusse, millest teil puudub vähemgi arusaamine. Ajage äri, see on teie asi, ja meie võitleme vabaduse eest, see on meie asi. Vabadusvõitlus maksab raha, mida meil ei ole, aga teil on, ja sellepärast küsin teilt oma partei nimel: kui palju olete valmis vabatahtlikult maksma» — ta toonitas eriliselt sõna «vabatahtlikult», nii et äriomanik pidi tahes või tahtmata mõttele tulema, et on veel olemas sunduslik maksmisviis —, «vabaduskassasse püsside, pommide ja kuulipildujate muretsemiseks? Palun ilma targutusteta, ainult ei või jaa, et teaksin oma parteile öelda, missuguse seisukoha ta teie vastu võtab.» Kröösus pistis siinkohal käe tasku, võttis revolvri välja, et nagu vaadata, kas see korras, ja nähes äriomaniku ärevust, tõstis rahustavalt pahema käe ning rääkis edasi: «Ärge kartke, teid ei ähvarda mingi hädaoht, sest meie pole ometi mõned vägivalla-teenrid või väljapressijad, tahtsin ainult oma mängukanni vaadata, kas ta korras, sest kes teab. Ainult nii palju pidage meeles: meie oleme otsustanud mobiliseerida kogu rahva Neeva satraaplise valitsuse vastu, et ei võiks korduda enam hiljutised verevalamised. Vaesed annavad selleks oma vere, rikkad raha. Ootan teie vastust.»

Kröösus näppis ikka alles revolvri kallal, endal nägu kui rauast ja valkjad silmad külmad ja kalgid nagu mõni nimetu metall.

«Mõistan, saan aru,» ütles kaupmees; «ma pole rikas, aga sada rubla võiksin anda, sest ma tunnen kaasa.»

«See on vähe teie äri kohta,» ütles Kröösus, «vähemalt kolmsada, sest ega me iga päev tule.»

«Kolme sadat pole mul kogu majas praegu,» vastas kaupmees, «te mõelge ometi, mis aeg praegu on, kes see midagi ostab. Aga sada hea meelega.»

Kröösus leppis lõpuks ka sellega, lisades tähendusrikkalt:

«Teete targasti, kui politseile ei hinga, sest muidu hakkab see teid kahtlustama põrandaaluste toetamises ja põrandaalused — nuhkimises. Mõistate?»

«Mõistan,» vastas kaupmees. «Jääb seks.»

«Minu partei seltsimehelik tänu ja tervitus,» ütles Kröösus kübarat kergitades. Ka Indrek ei saanud muidu, kui pidi kaaslase eeskujul talitama. Nad lahkusid, istusid voorimehele ja peatusid ühe teise äri ees, kus kordus seesama. Ainult et seal oli omanikuks keegi vana daam, kes hakkas nutma ja ütles, et üle viiekümne ta kuidagi ei saa anda, ning kui oli raha ära maksnud, siis kartlikult küsis:

«Aga kuis jääb siis nüüd politseiga, kas temale peab ka ikka veel maksma või võib öelda, et teile on juba maksetud?»

See küsimus igatahes pisut rabas Kröösust, aga ta kogus end kohe ning vastas:

«Teil on lamba-aru, kallis proua või preili, mis te olete. Politsei ei kuulu veel minu partei käsutusse, veel mitte, pidage meeles. Aga kui ta kord kuulub, siis muudame ta miilitsaks, saate aru? Siis kaob politsei ära.»

«Nii et nüüd ta esiotsa ikka jääb ja temale peab ka maksma?» küsis daam nagu kinnituseks.

«Seda peate juba teie ise teadma, kas politseile maksate või mitte,» vastas Kröösus, ja lisas lõpuks seletuse juurde, miks on tark temale makstud summast mitte kellelegi rääkida, vaid seda täiesti endale pidada.

«Mõistan, mõistan,» nokutas daam pead, «politsei kinnitab ka alati: suu pidada, muidu . . .»

«Naine jääb naiseks,» ütles Kröösus sõidukisse istudes, «aru kui kanal. Ei taipa, mis on politsei, mis miilits, mis revolutsionäär, mis sandarm. Tainapea!»

Nõnda külastasid nad veel mitut äri ja igal pool kogunes Kröösuse tasku pisut krabisevat paberit. Ainult viimane äriomanik ütles kategooriliselt ära — ei andnud. Küll lavastas Kröösus oma harilikku mängu revolvriga, aga kaupmehesse ei mõjunud see põrmugi.

«Hea küll,» ütles Kröösus püsti tõustes ähvardaval toonil, «teatan teist oma parteile, küllap tema juba nõu leiab.»

«Väga hea,» vastas kaupmees. «Olen niisukeste asjadega juba vilunud. Politseiga on sel alal palju sekeldusi. Kui suudate sundida ja kui see mulle kuidagi kasulik, eks ma siis maksa. Esiotsa on minu arvates politsei tugevam kui teie.»

«See tähendab, te ähvardate politseiga?» küsis Kröösus lõikavalt.

«Ei, milleks seda,» naeratas kaupmees. «Pole kasulik teie kahe vahel mängukanniks olla. Mina maksan ainult seal, kus ma kuidagi ei pääse, ja pean suu. On politsei tugevam, siis maksan temale, saate teie jämeda otsa oma pihku, siis teile. Lihtne, eks? Äri on äri ja mina ajan ainult äri, mitte poliitikat. Minu vabadus on seal, kus ärimaksud madalamad ja kapitali protsent kõrgem, muud mind ei huvita. Nii et lahkume sõpradena, ja kui olete politsei vastu seina surunud, siis tulge tagasi, nii on minu arvamine.»

«Politsei ei kaitse teid meie vastu,» ütles Kröösus. «Kus oli politsei, kui hiljuti kauplusi lõhuti?»

«Õige,» oli kaupmees nõus, «aga ka teid polnud siis kusagil näha. Polnud politseid, polnud ka teid. Lõhkumine ja röövimine oli siis korraga eraasi. Minu heal sõbral tehti magasin tühjaks, seal oli palju minu rahaga ostetud kaupa sees, nii et mina olen juba revolutsiooni- ja vabaduskassasse kenakese summa maksnud.»

«Teie olete siis ainuke . . .» tahtis Kröösus öelda.

«Politsei kordab mulle seda juba aastate kaupa,» rääkis kaupmees naeratades vahele.

Nõnda nad lahkusidki.

«Sellele mustasajalisele tuleb punast värvi lähemalt näidata,» äigas Kröösus Indrekule, kui nad istusid juba voorimehel.

Nähtavasti oli viimane jutuajamine siiski pisut Kröösuse tuju rikkunud. Ta ütles äkki, et peab kuhugi hädavajalikult sõitma, mingisugune tähtis asjaõiendus, mille ta peaaegu oleks unustanud. Nõnda siis peatas ta voorimehe ja laskis Indreku maha.

«See on ainukene õige viis pursuidega,» ütles ta jumalagajätuks, «ja selle ühe teeme ka varsti tümaks.»

Ütles, istus voorimehele, tõmbas kaabu silmadele, tõstis parema jala pahemale põlvele ja vuras minema. Indrek seisis veel tükk aega samal paigal ja vahtis tänavanurga poole, mille taha sõiduk oli kadunud. Kõik tundus viirastusena. Tal käis nagu pea ringi, isegi ei teadnud, kas rõõmust või uhkusest, et oli võinud kaasa elada nii tähtsa revolutsioonilise akti. Ja kellega veel? Kröösuse endaga, kes seisis vabadusapostlite seas esireas, kui ta polnud see kõige esimene.

Nõnda ja ka vähem revolutsioonilisel teel nõutati raha, et luua linnades, alevikkudes, külades, kas või üksikuis taludeski vabaduspesad ja teha revolutsioon kogu rahva asjaks. Kirikust lahti, usuköidikuist vabaks, pappide päka alt välja, sest need pidid olema vägivalla preestrid ja mõisnikkude kannupoisid. Aeg oli möödas, kus pidi teise palge ette pöörama, kui ühele oli juba löödud, nüüd pidi igale hoobile mitte kaks, vaid kakskümmend vastu andma, selline oli püha revolutsiooni voorus. Saabus aeg, kus Kristuski, kui ta oleks tulnud uuesti maa peale, oleks punud piitsapliu mitte paelast, vaid okastraadist.

Seda uut evangeeliumi tahtis Indrek ka Vargamäele kuulutada. Selleks hakkas ta sinna saatma «Rahva Sõpra», mis muutus aina radikaalsemaks. Lehele lisaks läkitas ta Viljasoo vängeid väljaandeid ja teisi trükitooteid, mis pidid süvendama revolutsiooni. Kõigele lisaks hakkas ta ise sagedamini koju kirjutama, et aina seletada praegust aega, tema püüdeid ja nõudeid. Nõnda ta jõudis peaaegu kommunismini, kus inimestel on jällegi ühine varandus, nagu see olnud apostlite ajal. Inimsugu pidi uuesti pääsema varanduse

õrjusest ja siis võib ta õndsaks saada kas või ilma lunastuseta. Õndsus algab siis juba maa peal ja inimene võib taevasest paradiisist loobuda. Sest milleks kippuda veel paradiisi, kui Eeden on uuesti siinsamas.

Aga Vargamäel kas ei saadud kogu sellest suurest tarkusest aru või ei oldud temast huvitatud. Isa kirjutas Indrekule, tema raiskavat jumalamuidu raha lehega ja raamatutega, sest keegi ei jõudvat neid otsast otsani läbi lugeda. Ja tema pikkades kirjades puuduvat kõige tähtsam: kas ta on toma vennast Andresest midagi kuulnud? Nemad Vargamäel pole temalt juba ammugi kirja saanud. Mis aga puutub sellesse, et tuleb apostlite aeg uuesti kätte, siis olla see võimalik, sest see käivat pühakirjaga kokku, aga tema, vanainimene, ei nägevat seda enam, sureb enne ära. Indrek ehk näeb, Indrek vististi.

Ka Hundipalu Tiit, kes olevat üsna halliks läind, ei jõudvat uut apostlite aega ära oodata, aga enne surma tahaks ta nii väga teada, kuis on Indreku suurkooli-eksamiga, mõtleb ta veel sellele või on ta tema hoopis jätnud. See eksam pidi olema vanale ristiisale suureks lohutuseks, kes rääkivat Indrekust ikka veel kui Vargamäe aust ja uhkusest.

Aga Indrek ei võinud sinna midagi parata, et ta praegusel silmapilgul ei mõelnud ei isa, ristiisa ega kellegi teise lohutusele. Tema oli sattunud nagu mingisugusesse veekeerdu või keerdtormi, mis kiskus kaasa, ilma et oleks küsinud, kas tahad või mitte. Pidi aina mõtlema üleilmseist asjust, mitte aga Vargamäest. Pidi lugema ja rääkima igasuguseist ismidest, sest neis pidi peituma tänapäeva hingeõnnistus ja lunastus, neist olenes ühiskondlik kord, teadus, kunst ja kirjandus. Nende põhjal võis Indrek õpilasile salajasil kõnekoosolekuil radikaalset venelast teisendades kinnitada, et Goethe ja Shakespeare on tänapäev vähem vajalikud kui sõnnikuhark. See kõlas julgelt ja suurelt ja meeldis Indrekule endalegi nii väga, et ta kordas seda kodus Kristilegi, kes lamades põles uudiste järele ja uskus, et linnal peaks olema nüüd juba hoopis teine nägu ja elu peaks olema hoopis teine.

«Ei see nii ruttu lähe,» seletas talle Indrek. «Enne peavad olema sandarmid läind, politsei läind, sõjavägi läind, vangimajad läind, Piiteri valitsus läind, Siber läind, Sahalin läind, kogu vana rämps läind, alles siis tuleb sotsialismus ja uus nägu.»

«Issand, kui hea see on, kui kõik on läind!» hüüdis Kristi vaimustuses, kuna Indrek seletas edasi:

«Nüüd õpetab sotsialismus vihast klassivõitlust, aga kui see vana rämps on läind ja sotsialismus käes, siis kaovad klassid ja ka klassivõitlus, kaob sugude vahegi. Naine vabaneb siis mehe orjusest ja teda võetakse mitte enam raha või seisuse pärast, vaid puhtinimlikul alusel.»

«Aga kas ilul on siis veel tähendust?» küsis Kristi. Indrekule tulid meelde küsija liig pikad ja suured käed ja ta vastas põiklevalt:

«Kui inimesed on täiesti vabad ja üheõiguslikud, siis on ilu vooruste seas viimane, haridus, tarkus, truudus, töökus, kasinus ja usinus suruvad ilu hoopis tagaplaanile, sest ilu on üürikene, voorused igavesed.»

«Aga mina arvan, et poisid näevad ka siis ikkagi ennem ilusaid tüdrukuid kui inetuid, nii et minul ei oleks sotsialismusest või marksismusest miskit kasu — inimesed näriksid minu käte kallal endist viisi edasi. Ma olen küll vabaduse ohver, nagu te ütlete, aga kõik naeravad mu haavu. Emagi ütles kohe, et see on häbiasi, kui on niisukesed haavad, ja nüüd räägivad sellest kõik, nii et ma ei julge oma ninaotsagi uksest välja pista, kui terveks saan.»

Kristi rääkis ja rääkis oma haavaarmist, kuni jõudis sinnamaale, et tahtis seda maksku mis maksab Indrekule näidata. Ilmtingimata! Ja kuigi see vastu punnis, pidi ta lõpuks ometi järele andma ühes tõotusega, et ta mitte ei naera. Sest Kristi tahtis teada, on see arm nii inetu, nagu inimesed irvitavad.

«See on nagu iludusemärk kusagil palel,» ütles Indrek, kui oli armi näinud.

«Fui!» hüüdis Kristi. «Nüüd on mul hirmus häbi! Te lähete lõpuks ja hakkate seda armi ka mujal nõnda kiitma. See on lihtsalt kole! Aga mis te tast tõepoolest arvate, öelge päris otsekoheselt.»

«Ma juba ütlesin,» vastas Indrek ja tahtis jätkata, kuid Kristi hüüdis vahele:

«Te olete lihtsalt häbemata! Just! Seda ma enne ei teadnud, aga nüüd tean. Hä-be-ma-ta!» rõhutas ta silpsilbilt. «Iludusmärk! Seal! Sigadus! Jumala eest!»

Indrek tõusis toolilt ja ütles nagu haavunult:

«Mul on väga kahju, et ma teie meeltmööda ei oska. Küsige mõnelt teiselt.»

Kristi surus silmad patja ja hakkas nutma. Alles natukese aja pärast ütles ta:

«Ma olen hirmus rumal, emal on täiesti õigus. Nüüd on mul mu rumaluse palk käes. Aga teil on see trumbiks, heidate nalja minu endagi vastu, teete minu häda naeruväärseks, nagu teisedki.»

Kuid nüüd ütles Indrek üsna vaikselt ja nõnda, nagu teeb seda inimene, kes enesega otsusele jõudnud:

«Teie olete tõepoolest rumal, nagu teie ema arvab. Et te aga pisutki targemaks saaksite, siis ütlen teile: see haava-arm oli minu meelest tõesti nii ilus, et ma vaevalt suutsin hoiduda teda suudlemast.»

Seda ütelnud, läks Indrek uksest välja. Kristi jäi kauaks, nagu ta oli, ilma et oleks liigutanud oimugi. Nuttis vahetevahel, lamas muidu ja nuttis uuesti, ilma et oleks kuivatanud pisaraid. Et inimesed võivad sellist tunda ja seda veel sulle endale öelda! Aga üks on nüüd hea: enam ta ei karda inimeste naeru, sest see kõik on tühine selle kõrval, mis olnud. Hullemat ei võigi enam olla. Ainult üks oleks veel hullem: kui Indrek tõepoolest oleks seda armi suudelnud. See on nii hull, et Kristi ei saa õieti sellele mõeldagi.

Kui ema koju tuli, lamas Kristi ikka veel ja ütles:

«Ma tahaks Ameerikasse sõita — kohe, jalamaid.»

«Onult ju pole tänini vastust,» seletas ema. «Peame ootama, kuni ta kirjutab ja raha saadab.»

«Küll on see hirmus, et kunagi ei saa seda teha, mis tahad,» hädaldas Kristi. «Ajasite päev-päevalt mulle peale, et sõida, sõida, sõida, aga kui tahan sõita, siis ei saa.»

«On raha, sõidad, ei ole, ei sõida,» ütles ema.

«Ma või varastan selle raha, aga sõidan ikkagi,» ütles Kristi kiusakalt.

«Kust see vaene inimene varastab,» vastas ema. «Isa ju ütleb ikka, et mitte vaesed ei varasta, vaid rikkad ja sellepärast nad ongi rikkad, et varastavad.»

«Siis saab ka minust varas, sest mina tahan rikkaks saada.»

«Mis sul täna ometi pähe on tulnd?» küsis ema. «Et isa niisukest juttu ei kuule, hoia selle eest.»

«Arvad sa, et isa oleks nii väga varguse vastu, kui aga saaks rikkaks?» küsis Kristi.

«Kuule, sa ajad mulle hirmu peale,» hüüdis ema nüüd ja vahtis tütrele uurivalt silma. «Kust sul ometi tulevad niisugused mõtted?»

«See on vabamõtlemine,» seletas Kristi. «See on niisuke mõtlemine, et võid mõelda kõik, mis pähe tuleb, kõik, mis tahad. Mina õpin vabalt mõtlema, nii et oleksid igasugused mõtted valmis, kui revolutsiooniga tuleb neid tarvis.»

«Sa oled selle revoluutsioniga hoopis totraks läind,» ütles ema lootusetult.

«Aga see on ju päris lihtne, see vabamõtlemine!» hüüdis Kristi ja hakkas emale seletama, mis sellega tuleb mõista. Ometi ei suutnud ta seda vanainimesele kuidagi arusaadavaks teha, nii et ta lõpuks kärsitult hüüdis:

«Ah jumal, küll on sinuga, ema, tegu! See on ju nii lihtne! Praegusel ajal ju muidu ei saa, kui peab oskama vabalt mõtelda. Härra Paas, tema võib kõik mõelda, lihtsalt kõik. Sa ei oska endale ettegi kujutada, mis tema kõik võib mõelda. Mina ei saa temale ligigi. Sa arvad, et mina olen totraks läind, aga kui sa veel teda kuuleksid! Lihtsalt hull, muud midagi. Aga tema ütleb, et muidu ei saa, sest revolutsiooniaeg.»

«Siis on sul see totrus temast,» ütles ema. «Tema ju sinu sinna turulegi kaasa kiskus . . .»

«Jah,» ohkas Kristi. «Ja nüüd naeravad kõik.»

«See on ikka nõnda, mu laps,» seletas ema, «et kui naisterahvaga midagi sünnib, siis naerdakse, aga kui mehega, siis ei naera keegi. See oli nõnda enne vabadust ja jääb ka vabadusega. Sellepärast naisterahvastel pole sellest niikuinii miskit kasu. Mõnel lõkatsil ehk, mõnel sulesabal, kel pole lapsi ega kedagi. Aga see oli

ennegi vaba, sest niisuke naisterahvas polegi õige naisterahvas, vaid . . .»

«Vaata, ema, see on ka nüüd vabamõtlemine,» ütles Kristi äkki vahele.

«Mis?» küsis ema, nagu oleks ta puuga pähe saanud.

«Nojah,» seletas Kristi. «Sa ütled, et naisterahvas polegi naisterahvas, aga naisterahvas on ju ikka naisterahvas, eks, ema? Nii et sina mõtled seda selleks, et kui tuleks niisuke revolutsioon, et naisterahvas pole tõesti enam naisterahvas, siis sina ei ehmataks, sest sina oled seda asja juba enne mõelnd. Niisamuti võiks mõelda, et mees ei olegi mees, ja kui siis äkki näed, et mees on ometi mees, siis ehmatad, eks? Kas sa oled, ema, millalgi mõelnd, et mees polegi mees?»

«Ei,» vastas ema, «sest mees on ikka mees, aga naesterahvas pole alati õige naesterahvas.»

XVIII

Kristi ja ema arutasid alles vabamõtlemist, kui vana Lohk ise koju tuli. Teda sai üldse harva näha, ehk olgu siis, et hommikul ja hommiku poole ööd, kus revolutsioon puhkas. Siis olid ka need silmapilgud, kus Lohkude toast kostis kas tallanaha kloppimine või tikkude sissetagumine. Aga seda oli vähepoole, nii et ülespidamise mure lasus peaaegu tervena emand Lohu õlgadel. Ometi oli ka Lohu enda käes raha liikumas näha, nii et naine mõnikord tahes või tahtmata pidi imestama, kuidas küll mees nii vähese tööga niigi palju teenib. Aga Lohk andis asjale üsna loomuliku seletuse, öeldes:

«Mis sa siis õige arvad, et mina hakkan jumalamuidu pooled päevad ja ööd ringi jooksma? Oodaku! Ainult alguses olin nii rumal. Ja minu käsi maksab ka midagi. Kui teistele kannatajatele abi antakse, siis antagu ka minule. Pitsitan välja, muud midagi. Kui iga päev korjatakse raha, siis tahan ka mina saada, sest revolutsioon toitku oma pojad, nagu vabrik oma töölised. Tööle ma enam ei kõlba, aga mässata võin, nii et . . .»

Aga naine pidagu oma suu, muidu hakkavad kõik tahtma, aga ükski ei jõua nii palju raha korjata, et sellest võiksid kõik saada. Saajad on ikka üksikud. Nõnda on ilmas kõigega, ka revolutsiooniga ja tema andidega. Igal pool olevat oma poliitika, ka revolutsioonis, mis on küll puht-vabadusvõitlus, aga ikkagi ilma poliitikata ei saa. Sellepärast olgu siis nende poliitika — süüa ja salata, ikka süüa ja salata, sest see on see õige revolutsiooni viis.

Niisugune oli Lohu arvamine revolutsioonilisest tegevusest ja seda õpetas ta ka oma naisele, et oleks vähemalt perekonnaski vastastikune arusaamine.

Samal otstarbel võttis ta ka tütre veel kord lendlehtede levitamise pärast käsile ja ütles lõpuks:

«Selle meie üürnikuga ära sa nii väga sõbrusta, sest ei või ju teada, mis või kuidas. Tema käib mõnikord kellegi nooremehega, kes teenib politseis . . .»

«See on ju tema koolivend maalt,» seletas Kristi.

«Mis sest, et koolivend,» ütles isa. «Koolivend, koolivend, aga teenib politseis, parem siis eemale hoida.»

«Isa, sa ei hakka ometi härra Paasi kahtlustama!» hüüdis Kristi.

«Tasa, hull loom!» taltsutas teda isa. «Sa karjud, nii et tema ise ja ka teised võivad kuulda. Mina ei mõtlegi teda kahtlustada, ma ütlen ainult, et temal on tutvus politseiga, sellepärast on parem hoida, kui pärast oiata.»

Aga isa hoiatusel oli otse vastupidine mõju. Sest kui Kristi oli neil päevil mõtet haudunud, kuidas pääseda võimalikult pea Ameerikasse, siis äkki nüüd ei tahtnud ta üldse enam sõita. Oma südames oli ta haavaarmi loo Indrekule juba andestanud ja tahtis sinna jääda, kus on tema ja need teised, kes põlevad revolutsiooni- ja vabaduse-vaimustuses.

Kui siis otsiti inimesi, kelle kätte võiks usaldada revolutsionääride raha hoiule, oli just Kristi see, kes soovitas üheks selleks Indrekut, sest temal olevat tutvus politseiga ja seisvat sellepärast nuhkide silmas väljaspool kahtlust.

Aga Indrek ei tahtnud põrandaaluste kassapidajaametist kuuldagi, sest see pani talle teatud kohused

peale, mis takistasid vaba liikumist. Kristi sellevastu tahtis maksku mis maksab, et Indrek oleks nõus, sest temal muutus kogu küsimus au- ja uhkuseasjaks.

«Keegi peab seda ometi tegema, see on igaühe püha kohus,» seletas ta Indrekule. «Pealegi mina ka soovitasin teid, olge juba ainult minu pärast nõus. Ja teate, kui te seda teete, siis ütlen teile suure saladuse. Ma ütlen teile kaks suurt saladust, olge ainult nõus.»

«On siis teile nii tähtjas, et ma nõus oleksin?» küsis Indrek.

«Ma nii väga tahaks seda,» vastas Kristi.

«Hea küll,» ütles Indrek, «siis ma teen seda teie pärast.»

Seda Indrek ütles Kristi arvates väga ilusasti, nii hirmus ilusasti, et ta tahtmatult naeratas, kuigi pisarad tulid silma. Ta kuivatas ja kuivatas neid, aga aina uued tikkusid silmist.

«Soo, nüüd on kõik hea, kõik,» lausus Kristi nagu endamisi, kui ta sai silmad kuivaks.

«Ma ei saa teist hästi aru,» ütles Indrek. «Teil oleks nagu tõepoolest midagi südame peal. Kas te ikka veel ei suuda unustada seda, teate? . . .» Indrek ei lõpetanud.

«On see ja on ka midagi muud,» vastas Kristi. «Mina mõtlen nimelt nõnda, et kui olete nõus, siis oli see tol korral ainult teie vabamõtlemine, aga kui ei ole, siis oli see midagi halba. Ja teie olete nõus, nõnda siis oli see ainult vabamõtlemine, nagu seegi, et kellegi isa võiks olla korraga nuhk. Õige, eks?»

Indrek mõtles natukene aega, mis vastata, ja ütles siis:

«Täiesti õige!»

«No näete, ma ei olegi ju nii rumal, nagu teie mulle siis ütlesite,» rääkis Kristi rõõmsalt.

«Muidugi mitte,» oli Indrek nõus. «Aga teie saate asjust omal viisil aru ja seletate neid mõnikord nii vabalt, et aina imesta.»

«Nii et mina juba oskan ka vabalt mõelda, nagu teiegi,» ütles Kristi õnnelikult.

«Veel vabamalt,» arvas Indrek. «Aga kui inimene

alati harjutab vabamõtlemist, siis tema mõtted ei käi viimaks asjadega kokku.»

«See on teil sotsiaaldemokraatidelt, sest nemad ütlevad alati, et vabamõtlejate mõtted ei käi asjadega kokku,» seletas Kristi ülitargalt.

«Väga õige,» oli Indrek nõus, «sellepärast õppige natuke kahtlema.»

«Kahtlemine on kõige raskem,» ütles Kristi. «Mina kohe ei saa kahelda. Kui isa rääkis, et . . .» Kristi ehmus oma suu lukku.

«Mis see isa siis rääkis?» küsis Indrek.

Kaua mõtles Kristi, enne kui jõudis otsusele, mis vastata. Pidi ta Indrekule valetama või oma isa paljastama? Lõpuks valis ta ometi viimase. Avameelselt ta jutustas kõik, palus ainult jumalakeeli, et Indrek ei annaks sellest mõista ei isale ega emale.

«Aga see on ju üsna loomulik, et isa teid minu eest hoiatab,» ütles Indrek. «Teie ei tea ju minust mitte kui midagi. Mina võin isegi nuhk olla ja . . .»

«See on nüüd jällegi teie vabamõtlemine, mis ei käi sugugi asjadega kokku,» ütles Kristi vahele.

«Kuis nii ei käi kokku?» vastas Indrek.

«Te võite ju rääkida, mis te tahate,» seletas Kristi, «aga mina ei saa niisukest asja üldse mõelda. Ma ei saa mõelda, et minu isa või ema oleksid nuhid ja teist seda mõelda oleks veel raskem. Sellepärast mina ei kiida seda kunagi heaks, et isa teid nõnda kahtlustas. Kui teie oleks mõni nuhk, mis otsisite siis turule, kui seal lasti? Teie oleks ju siis kindlasti teadnud, et seal võib laskmine tulla, eks? Ja kas teie oleks hakand mind sealt koju tooma, kui te oleks olnud nuhk. Ükski nuhk ei tee seda, see on kindlam kui kindel.»

«Teie arvates nuhk nagu polegi inimene.»

«Ega ta olegi, see on kindel,» vastas Kristi. «Minu meelest ta ei ole õige loomgi. Mis ta just on, seda ma ei tea, ei oska öelda, aga ma tunnen, see on nii jälk asi, et ta ei mahugi mulle pähe.»

«Ka nuhil näiteks võivad olla lapsed, keda ta armastab ja . . .»

«Issand jumal!» hüüdis Kristi vahele. «Millal õpin küll mina nii vabalt mõtlema! Nuhil lapsed ja ta armastab neid! Nuhk ja armastus! Ei! Nõnda ei peaks üldse mõtlema, mitte keegi ei peaks nõnda mõtlema. See on nii hirmus kole, et armastuski oleks nagu mõni jälk asi, kui ta seisab ühes nuhiga. Teate, kuidas mina seda tunnen, isegi näen: läheb miski kõver ja vintrik, miski limane ja vastik, mis määrib su peaaegu vaatamisega, ja tema kõrval kõnnib valge ingel, tiivad seljas — jalad peened-peened, keha kerge-kerge, nii et ta nagu ei astugi, vaid ainult hõljub. Nõnda näen ma nuhki ja armastust. Aga kuidas hakkavad need kaks kokku? Ei kuidagi.»

«Mõelge, et nuhk on kuri ingel ja armastus hea ingel, kes tahab seda teist päästa . . .»

«Mina ei tahaks, et nuhk pääseks või õndsaks saaks,» hüüdis Kristi kärsitult. «Ja seda ütleksin ma kas või Jeesuse Kristusele endale, kui ta tuleb meid lunastama. Ütleksin: lunasta, keda tahad, aga jäta nuhid sinnapaika, muidu ei lähe ei mina ega teised korralikud inimesed taevariiki. Lähen ükskõik kuhu, aga mitte taeva, kui Kristus lunastab kuradi käest ka nuhid.»

«Aga mis siis, kui Kristus tuleks päris lihtsalt, nagu tulen mina, vaataks teile nukralt silma ja ütleks: hea küll, armas laps, ma ei taha, et teie jääksite taevariigist eemale, sest ma armastan teid, ja sellepärast jätan ma esiotsa nuhid lunastamata. Aga ega te ometi nõua, et see kestaks igavesti, nad said ju nii imelühike aeg olla nuhid. Nad võivad ju kuradi juures kannatada sada aastat, hea küll — tuhat, sada tuhat, isegi miljon aastat, aga ometi mitte igavesti. Sellepärast, kallis laps, kui sa armastad mind samuti nagu mina sind, kas su süda siis ka miljoni aasta pärast ei nõrku, nii et sa lubad lunastada ka nuhid? Mis te vastaksite selle peale Jeesusele Kristusele?» küsis Indrek.

«Kust te küll võtate niisukesed asjad!?» hüüdis Kristi.

«Mitte mina, vaid teie ise tõite Jeesuse Kristuse mängu,» vastas Indrek. «Mina katsun ainult tema asemikuna teie südamele koputada, muud midagi. Nii et teie peate minule kui Kristusele nüüd vastama, minule kui jumala pojale, mõistate?»

«Aga see on ju jumala teotus — nõnda rääkida,» ütles Kristi nüüd.

«Seda muidugi, aga esimene jumalateotaja olite teie, kui te ei tahtnud lasta Kristusel nuhke lunastada,» seletas Indrek. «Kuid peaasi on teie vastus, s. t. kas teie lubate Kristusel nuhid lunastada, kui nad on juba miljon aastat põrgutules põlenud, või peavad nad jääma sinna igavesest ajast igavesti?»

«Peavad jääma igavesest ajast igavesti,» ütles Kristi kõikumatult.

«Hea küll,» oli Indrek nagu nõus, kuid jätkas ometi: «Aga mis siis, kui Kristus teile ütleb, et: armas laps, nuhkide eneste pärast võib sinu süda ju kangeks jääda, aga kas ta ometi viimaks ei nõrku minu pärast, kes ma sind nõnda olen armastanud, et jätsin oma elu sinu eest? Minu suure armastuse pärast luba, et ma lunastan miljoni aasta pärast ka nuhid ja toon nad taevariiki. Mis vastaksite Kristusele nüüd?»

«Teie ju kiusate mind praegu muidu niisama, sest ega niisukest asja ju kunagi ei tule,» ütles Kristi. «Ja teie ise vist ei usugi Kristust ega maailma lunastamist, ükskord üflesite. Mina ka seda õieti ei usu, ainult minu ema usub ja tema laseks kohe kõik nuhid õndsaks saada, kui aga Kristus tahab.»

«Aga teie?» küsis Indrek. «Teie olete mulle alles vastuse võlgu.»

«Mina ei lubaks neid kunagi taeva, kui see oleks minu teha,» ütles Kristi endise kindlusega.

«Ka Kristuse suure armastuse pärast mitte?» päris Indrek.

«Ka Kristuse armastuse pärast mitte. Aga kui ta mind just väga palub, siis ma ütleksin temale: hea küll, too nuhid taeva, kui sa muidu ei saa, aga luba, et mina siit ära lähen, nuhkidega üheskoos taevaski olla ma ei taha. Seda ütleksin talle tema suure armastuse pärast.»

«Ja läheksite nuhkide eest kas või põrgu?» küsis Indrek.

«Kas või põrgu põhja,» vastas Kristi, mispeale Indrek astus tema juurde, võttis tal käest kinni ja ütles:

«Tüdruk, te ajate pisut hirmu peale.»

XIX

Väsitati end ikka veel igasuguste koosolekutega, mis pidid süvendama revolutsiooni. Räägiti keeled rakku, lõuapärad kangeks, hääled kähisema. Vaieldi selle üle, mis siis teha, kui vana korda enam ei ole, ja unustati tõsiasi, et ta püsib endiselt. Kõneldi võimuhaaramisest, aga võim jäi ometi haaramata. Kröösus kinnitas küll, et tänini on valitsus valanud rahva verd, nüüd peab rahvas hakkama valama valitsuse verd, selline olevat asjade loogika, ometi oli rahvas nii vooruslik ja inimlik, nagu ei saa olla ükski, kes sirutab käe võimu järele.

Ainult mõnikümmend meest olid haaranud oma pussid ja püssid ning tõtanud maale, nagu saaks ainult seal võimu haarata ja verd valada. Nõnda pidi tõeks saama vürtspoodniku Vesiroosi sõna, et kui läheb tõesti löömaks, siis ainult mõisnikkudega. Pisut ta siiski eksis, sest ei mürgeldatud mitte ainult mõisades, vaid ka monopolipoodides, nagu oleks ka neis mõni võimu keskpunkt.

Need, kelle käes oli seisnud ikka vägi ja võim ning vabadused ja õigused, tõttasid kohe seletama, et näete nüüd oma silmaga, rahva vabadus pole muud kui vägivald ja tema õigused ainult ülekohus. Vabadusapostlid aga kinnitasid, et neil pole riisujatega mingit ühist ja sellepärast jäetagu vabadus rahule, aga ei nende ega ka teiste sõnu pandud mikski, nii väga oli sõna väärtus neil päevil langenud. Kõik aimasid, et sõnu ei kulutata tõe ja õiguse pärast, vaid selleks, et neist oleks kasu. Tõde ja õigus isegi pole muud kui see, mis kasulik.

Nõnda mõeldes selgus ka, mis on sotsialist ja mis sotsialism, sest asja valgustati kahest otsast korraga, nii et ta pidi olema üleni selge. Ühelt poolt vaadates olid need maaleläinud mõnikümmend meest tingimata sotsialistid, sest miks inimene muidu läheb hulgakesi rüüstama ja põletama, kui ta ei ole sotsialist. Ja et sügisel rehepeksmise ajal oli palju tulekahjusid ning pimeduse tõttu sagedaid aidavargusi, siis oli kõigile käega katsutav, et kogu maa oli uppumas sotsialismi.

Aga kui valgustati asja teisest otsast, siis nägid kõik, et sotsialism pole midagi muud kui kristlik õpetus maapealsest paradiisist, kus inimesed saavad õndsaks puht söömisest ja joomisest, kui aga seda anda, niipalju kui kellelegi kulub. Luterus puhastas ainuõndsakstegeva usu kuningatele, vürstidele ja teistele suurnikele, Marx — talupoegadele, töölistele ja kõigile vaestele ning viletsatele. Siit see suurnikkude kibe viha uue õpetuse vastu, aga siit ka endastmõistetav tõde, et olla sotsialist tähendab olla vaevatute ja koormatute eestvõitleja, rõhutute kaitseingel.

Seda arvamust püüdis ka kirjastaja Viljasoo oma väljaannetes levitada ja suusõnalgi ei teinud ta sellest saladust. Indrekugä kui kaastöölisega sellest rääkides lausus ta kord:

«Kui jumal võis anda oma poja juutide kätte, et need naelutaks ta ristipuule inimeste lunastamiseks, miks siis sotsialistid ei või mõnda mõisa või monopolikassat tühjaks teha, kui nad tahavad inimesi paradiisi toimetada.»

Seda öeldes ta ise istus parajasti laua ääres ja mugis raamatuvirnade vahel oma lõunasööki, mille Marie oli talle siia toonud. Sest tema oli ometi oma matusepäevaõhtu lõõpimise pööranud tõeks ja oli teostanud oma vanapoisilikus üksinduses revolutsiooni — oli võtnud endale naise, kel on kaks last, needsamad, keda Indrek oli aidanud pimedas koju kanda.

Marie pidas asja ikkagi veel naljaks, aga iga kord, kui ta tõi Viljasoole süüa, uskus ta jällegi üürikeseks, et asi võib ometi tõsi olla. Ja et ta pidi iga päev Viljasoole toitu kandma, siis toitis ta sellega ka oma nõrka usku.

Viljasoo omalt poolt seletas, et tema pole enam nii noor, et oleks asjadega hädaline. Tema tahab ise vaadata ja laseb ka Mariel vaadata, kas nad kuidagi sobivad. Võib-olla Marie leiab kellegi kohasema, siis muidugi mingu sellega, aga kui see liig kaua nõnda kestab, siis jääb ehk hiljaks, sest Marie võib hakata temale, Viljasoole, meeldima, nii et siis ei lase ta teda enam kellegi teisega. Vististi kindlasti see läheb nii, et Marie hakkab temale meeldima. Aga sellepärast ei maksa tal

ometi nutta, sest Viljasoo ei lähe meeldimise tõttu tema vastu põrmugi halvemaks. See on ainult noorte juures nõnda, et kui keegi teisele meeldib, siis andku kohe kas või oma hing selle eest, sest noored ütlevad, et milleks sa mulle meeldid, kui sa ei anna ka oma hinge minule. Viljasoo kui vanainimene arvab pisut nagu vastupidi, et kui Marie hakkab temale tõesti meeldima, siis tema, Viljasoo, võib oma hinge anda Mariele, muidugi kui tema seda millalgi tahab. Nõnda arvab Viljasoo.

Aga praegu, kus Viljasoo mugis süüa, ta sellele ei mõelnud, vaid jumalale ja inimestele, nii et lisas oma endisele targutusele nina kirtsutades:

«Jah, jumal tappis oma poja, et lunastada ilma, aga kui Aabram tahtis pista käe oma poja elu külge, et endale pisut õndsust muretseda, siis see ei kõlvanud, vaid ta pidi võtma kitsetalle. Mis sellest võib õppida? Seda, et kui teed midagi teiste heaks, siis on rohkem lubatud kui iseenda pärast.»

Jällegi Viljasoo sõi nohinal omaette ja kirtsutas vahetevahel nina, nagu hauduks ta mingisugust mõtet. Indrek istus sohval raamatute vahel ja soris neid. Natukese aja pärast sööja jätkas:

«Mina tänini tegin raamatutega revolutsiooni, aga mõtlesin ainult iseendale. Meie kõik teeme nõnda, revolutsioon teistele, elu iseendale. Aga nüüd tegin selles revolutsioonis revolutsiooni — hakkan elama teistele. Heategevus, hale süda, kaastundmus, kristlik meel, mis?»

Viljasoo pani kahvli käest, pühkis habet ja hakkas hambaid torkima.

«Inimene on pagana õnnetu loom vanajumala tõpratallis,» kirus ta. «Isegi krokodillil olevat oma väike lind, kes puhastab ta hambavahed toidujätistest, kui ta põõnab päikese paistel, aga inimene peab seda ikka ise tegema. See tuleb vist sellest, et inimesel on südametunnistus.»

Jälle peatus Viljasoo targutus. Paari hetke pärast ütles ta Indrekule:

«Te muidugi mõtlete, et miks ma nõnda sellest krokodillist ja südametunnistusest . . .»

«Ei, ma ei mõtle midagi, ma lihtsalt kuulan,» vastas Indrek.

«Mina aga nimelt mõtlen sellega midagi,» ütles Viljasoo, «selle kaastundmuse, haleda meele, krokodilli ja südametunnistusega. Mõtlen nimelt iseennast.»

«Miks nii?» küsis Indrek.

«Sellepärast et ma kardan, teie ehk mõtlete minust ja mõtlete pealegi veel võõriti,» seletas Viljasoo.

«Ma ei saa põrmugi aru, millest te räägite,» ütles Indrek avameelselt.

«Ma räägin Mariest ja tema lastest, keda me tol õhtul koju kandsime. Te pidite siis tingimata imestama, et mis minu arukesega küll äkki juhtunud: naine tuleb lastega mehe matuselt ja mina hakkan teda omale kauplema, teda ja tema lapsi.»

«Natukene veider muidugi oli,» naeratas Indrek.

«Ja kui hakkasite sellele seletust otsima, siis leidsite muidugi, et mul on väga hale süda, eks?»

«Kas just hale süda, aga ega te teatud kaastundmusest ei pääse,» ütles Indrek veendunult.

«Seda ma just kartsingi, et te nõnda mõtlete.»

«Miks te siis seda just kartsite?» küsis Indrek, rõhutades viimast sõna.

«Aga lihtsalt sellepärast, et see ei ole õige ja laseb mind paista valevalguses. Tema heidab minu iseloomule nii-öelda halva varju, sest mina pean kaastundmust ja haledat südant revolutsioonipäevil suureks puuduseks ja endale otse haavavaks. Mina arvan, et ennem võib inimene nälga surra, kui et haledailt südameilt midagi vastu võtta. Mina ei ole kunagi ühelegi kerjusele kopikatki andnud, ehk olgu siis, et olen kindel, ta vahetab selle monopoli vastu ümber, nii et ta muudab minu haleda südame kohe totruseks, teeb ta naeruväärseks. See valmistab mulle lõbu, sest ma saan iseendale ja teistele veel kord tõendada, kui rumalad ja kahjulikud on kõik armuannid. Aga kuidas saaksin ma selle, mis ma teen Marie ja tema lastega, rumalaks ja naeruväärseks muuta? Sest mis on selles naeruväärt, et ma lasen lastele natuke paremini süüa anda või et ma lasin neile mõned paremad hilbud muretseda? Aga muidugi, naljakas on see küll, sest ema, selle asemel et rõõ-

mustada ja lastega kaasa naerda, aina tönnib. Ja teate, mispärast? Et ma ei taha vastutasu. Mõistate? Temal on ainukeseks vastutasuks ta ise ja nüüd ta tönnib, miks ma teda ennast ei taha, miks ma ööseks sinna ei jää. Pealegi kõik majas usuvad, et meie vahel on algusest saadik nõnda, sest kes siis muidu söödab kellegi lapsi või ostab neile hilbukesi. Ja teate, mis ta on teistele südametäiega öelnud? Temal olevat minusuguseid iga sõrme jaoks kümme tükki, nii et tähendab sada, sest minul on kõik sõrmed alles, näete!» Viljasoo tõstis oma mõlema käe haarakil sõrmed üles ja näitas neid Indrekule, nagu oleks see ei tea kui tähtis, ning jätkas siis: «Tähendab kiitleb teiste ees, et tal on minutaolisi vanu tervelt sada, aga omal pole õieti mindki. Sellest siis see tönn kõige enam, sest tema peab endast lugu. Ja tal on õigus, sest tal on õiged naise nurgad ja kõverdused. Teie ärge punastage, et ma räägin seda nii vanapoisilikult, ka noores eas pole ma osanud naistest õieti rääkida.»

«Ma ei punasta sugugi,» vaidles Indrek vastu.

«Ärge seda öelge,» rääkis Viljasoo, «noored punastavad alati, kui naisest natukenegi midagi nimetada, sest naine on nende silmas kas hoopis olematu loom või ta on püha mardikas, kes treib sõnnikustki aina uusi maailmu. Aga mina olen teisiti loodud, juba maast-madalast. Mina pole osanud naistele kunagi nõnda otsa vaadata, et näeksin uusi maailmu ja kuud ning tähti ega oska ka nüüd, sest vanaduses neid asju ei õpita. Mina ei oska ka lastega midagi peale hakata. Hea küll, kui ta magab, nagu siis õhtul pimedas, siis mässid ta muidugi kuue sisse ja kahmid ta kuidagi sülle, aga mis temaga siis teha, kui ta käib või jookseb ja sulle otsa vaatab, sinuga räägib, jumala eest ei tea. Mul on ikka pisut hirm, et kui puudutad teist kusagilt, murrad äkki midagi küljest ära nagu kannul kõrva. Aga on see siis hale süda, kui sa ei murra kannul kõrva ära? Mariest saan ma muidugi aru, kui ta ütleb, et tema olevat oma lastega nagu mõni sant või kerjus. See on muidugi alandav, sest armuand alandab alati. Sellepärast ei pea inimesele kunagi armu andma . . .»

«Aga miks te siis seda teete?» küsis Indrek.

«Ega ma ei tee ju,» vastas Viljasoo, «ainult Marie ja teie arvate, et minu tegu on armuand. Et Marie minu seletusi ei usu, see on loomulik, sest temal on ta naiselik väärtus kaalul ja pealegi ei või tema kuidagi mõista, et nii-öelda revolutsioonilise tegevuse ja selle tagajärjed peab laiendama ka naistele ja lastele. Mõistate? Revolutsiooniline tegevus!» Indrek ei võinud siinkohal kuidagi naeratust tagasi suruda, mida ka Viljasoo märkas ja siis jätkas: «Teie muidugi naerate, sest teie ei tunne asjaolusid. Raha, mis ma annan, on vana Bõstrõi oma, kes oli täisverd eestlane, kandis vene nime ja oli muidu peaaegu sakslane, ainult et ei armastanud sandarme ega kasakaid. Selle eest saigi ta surma revolutsioonilises võitluses, kui tuli pühapäeva õhtul jalutamast, raamatumapp kaenla all. Ja ärge arvake, et ma naljatan. Koguni mitte. Kuul, mis talle surma tõi, oli määratud revolutsionääridele. Ka Bõstrõi oli nii-öelda revolutsionäär, sest tema ei langenud sotsialismi ees minestusse ega käinud saksa lauakirikus. Nii et oli üsna õige, kui vene soldat ta jalutuskäigul maha põmmutas. Mõistate? Noh, aga enne seda, kui ta langes revolutsionäärina, tema oli laenanud minule nii mõnegi kenakese summa ja seda ainult sõbramehe poolest, nii-öelda peost pihku, ei kirja ega kohut. Saate aru? Aga nüüd, kus sugulased jagavad tema varandust, peaksin mina kui korralik inimene saadud raha neile välja maksma, sest see pole enam minu vana ametivenna Bõstrõi raha, vaid tema sugulaste oma, eks ju? Noh, ja mina? Arvate, et ma läksin ja ütlesin, et olen saanud nii ja nii palju ning luban maksta siis ja siis? Või arvate teie, et sugulased oleksid minu poolt soovitud tähtaegadega nõus olnud? Nad oleksid mult raha kohe nõudnud. Ja kust ma seda oleksin võtnud? Ning siis? Oksjon! Tähendab — minu raamatud. Aga kes neid ostab? Ei keegi. Nii et nemad ei saaks raha, minu raamatud läheksid heeringamüüjatele, kes jaotavad nad leht-lehelt rahvale välja. Teie suremata teosed muidugi ka,» naeris Viljasoo Indrekule ja kirtsutas nina, nii et naerust sai irvitamine. «Iseenesestki mõista, et see oleks olnud puhtlollus, ja nõnda siis mõtlesin ma, et annan õige selle raha sõjariistade muretsemiseks, sest

selleks ju korjatakse. Aga ka sinna oleks pidanud suurema summa korraga andma, mida mul ei ole. Seegi polnud ainukeseks takistuseks, vaid ma mõtlesin nõnda: hea küll, mina annan raha ja nemad ostavad sõjariistad, aga kes hakkab neid tarvitama? Minust endast asja ei ole, teistest, keda tunnen, ka ei ole. Kröösus on ainukene, kes julgeb revolvri taskust väljagi võtta, aga lasta ei julge temagi, või kuigi laseks, siis tingimata mööda, igatahes mitte mõne sandarmi või nuhi pihta. Temal on revolver ainult selleks, et teiesuguste poisikeste ees suurt meest mängida, muud midagi. Sellepärast arvasin, et ka sõjariistadeks ei maksa. Kaalusin ja kaalusin, mis ma küll selle vana revolutsionääri rahaga pean tegema, kaalusin oma mõttes tolgi õhtul. Ja kui siis äkki leidsime selle naise oma tönni ja lastega — mina arvasin alguses, et need on tingimata poisid, tingimata —, nojah, kui me need arvatavad poisid ühes tema emaga leidsime, siis tuli mul äkki mõte, nagu välk selgest taevast, et näe, siia pane see raha, kasvata poisid suureks ja nendele anna püss või puss kätte, küll nemad juba teavad, mis teha nuhi või sandarmiga. Aga siingi kukkusin sisse, nagu nägite, poiste asemel saime sülle tüdrukud. Mees kahmab sülle ikka tüdruku, mitte poisi,» irvitas ta nina kirtsutades ja jätkas siis: «Oma otsusest ma siiski ei loobunud, sest ma ütlesin: olgu pealegi tüdrukud, tulevased tragid tüdrukud on ehk rohkem väärt kui praegused sössid poisid, need memmepojad. Ja pealegi, kui ma oma otsusest jällegi oleks loobunud, siis oleks ma pidanud uuesti mõtlema hakkama, kuhu see raha panna, mis ma võlgnen surnud revolutsionäärile. Aga mina ei armasta üldse palju mõelda, sest see segab mu tegevust. Veel vähem armastan ma mõelda rahast, ehk olgu siis, et kust teda saab, aga mitte, kuhu ta panna. Nõnda siis, et asi oleks ühel pool ja et poleks enam miskit mõtlemist, tegin tol õhtul asja trah-trah ära, nagu oleksin maha põmmutanud mõne nuhi. Ning see on kõik. Oelge nüüd ise, kus on siin kaastundmus, hale süda või kristlik meel? See on ainult äri, omakasulik võlgade tasumine. Marie muidugi ei usu kogu asjast küünemusta väärtki. Tema ütleb mulle päris lihtsalt: «Sina ei taha,

et mina või minu lapsed oleksid sulle tänulikud, ja sellepärast mõtlesid selle loo välja.» Ning teate, mis ta mulle viimati juurde lisas, ise mind äkki teietades? «Teie olete egoist; teie olete vastik egoist!» hüüdis ta. «Ainult teie tahate teiste heaks midagi teha, aga teised ei või teie heaks midagi. Isegi tänulik ei või olla, siis pistetakse sulle mõni surnu nina alla, keda sa kunagi pole näinud.» «Aga Marie,» vastasin temale, «sa ju tood mulle süüa.» «Ja te arvate, et see tasub selle, mis teie mulle teete?» küsis ta otse viha ja põlgusega vastu. «Noh, hea siis küll,» ütlesin mina, «kui sa arvad, et see on nii vähe, hakka siis ka minu pesu pesema ning lappima. Nõelu ka mu sokke, kui muidu ei aita. Aga,» ütlen ma temale, «ma ei soovita sul seda mitte teha, s. t. pesu pesta, sest minu särgid on väga mustad ja minu higi haiseb halvasti. Ka ei vaheta ma iga nädal pesu, sest esiteks on mul puhas töö, ainult paber ja trükimust, ja teiseks olen ma revolutsionäär, ei taha priisata, kui minu kaasvõitlejad istuvad vanglas. Habemegi lasksin selleks nii suureks kasvada, et ei paistaks, kui pesu on võidund. Ja,» ütlen ma, «minu sokid on peaaegu ilma põhjadeta, sest neid vahetan ma veel harvemini kui pesu. Aga kui sa just tahad, siis hakkan pesu iga nädal vahetama, et ta poleks enam nii hirmus must, ja sokke kas või kahe nädala tagant.» Nõnda seletasin talle oma asja ära ning ootasin, mis ta mulle vastab. Aga tema ei vastanud midagi, läks ainult tõnnides uksest välja. See oli just enne teie tulekut, nii et ma praegu õieti ei teagi, millega see lõpeb, kas ta hakkab mu pesu pesema ja sokinärusid nõeluma või ei.»

«Hakkab tingimata,» arvas Indrek.

«Hea oleks seegi, aga veel parem oleks, kui ta ükskord mõistaks, et mina pole miski heategija, vaid koralik inime, kes tasub oma võlad, nagu see talle kõige kergem ja kasulikum.»

«Seda te ei usu vist isegi õieti,» ütles Indrek.

«Mina usun,» kinnitas Viljasoo, «ja teile seletan ma selleks, et ka teie usuksite, sest ma lootsin, et te aitate mul Mariele aru pähe panna, teid kui kõrvalist inimest ta ehk kuulab ennem.»

XX

Samal ajal hakkasid töölised vabrikuist koju ilmuma, hõlma all mingisugused enda valmistatud tapariistad. Vana Käbagi tõi midagi kaasa, mille kohta ütles: «Ühe võmmi uinutan sellega ikkagi. Tehku igaüks niigi palju.» Räägiti ka tuleriistadest, kuigi jäi ähmaseks, millised need pidid olema või kui palju neid muretsetud. Suurustamiseks andsid nad siiski küllalt põhjust. Kröösus ähvardas õige aja kätte jõudes kõik nuhid vagaks teha ja käis selleks, nagu räägiti, ei tea kus isegi laskeharjutusi pidamas. Ka Indrek kui revolutsioonilise kassameister oleks võinud endale revolvri saada, aga tema ei soovinud, sest temal oli väikse tuleriista vastu imelik eelarvamus, nagu kõlbaks see ainult enesetapmiseks. Ka paljud põrandaalused kõndisid ilma relvata, sest nemad arvasid, et nuhkide uinutamisel pole muud mõtet, kui et uute palk oleks võinud tõusta mitmekordseks. Viljasoo kinnitas alati, et tee üks nuhk vagaks, siis saavad kümme teist ametikõrgendust, kõrvalda aga kümme, siis muutuvad sada nuhki tähtsaiks meesteks, kes tantsitavad sandarmiülemat, kindraleid ja kuberneri.

Sel nii-öelda sõjajõudude ja relvade liikumise ajajärgul Indrek astus sündmuste keerus sammu, mis sai talle saatuslikuks. Kõik olenes paljast juhusest või meeleolust, sest kui ta poleks sel õhtul «Rahva Sõbra» toimetusse läinud, siis oleks ka kõik muu tulemata jäänud.

Toimetuses oli parajasti keegi venelane-sõdur, kes kurtis oma häda ja palus abi, nagu seda oskab teha ainult venelane. Kusagil raudteejaamas läinud ta monopoli ostma, mis kõvasti keelatud, ja sellelt teolt tabanud ta politseinikud. Temalt võetud relvad — mõõk ja püss — ning müts, milles seisis tema nimi. Aga enne kui jõuti protokoll kirjutada, kahmas ta oma mütsi, valas millegi raskega politseiohvitserile pähe, nii et see langes kui kott, andis veel mõned hoobid paremale ja pahemale, tormas toast välja, jooksis ülepeakaela jaama, kargas liikuvale rongile ja tuli ühes teistega linna. Muidu oleks kõik hea, aga tal puuduvad rel-

vad — püss ja mõõk. Jaamas rääkinud ta sandarmiga, see lubanud talle hea mehe poolest relvad müüa, kuid tal pole raha. Aga ta lootis, et tema kui revolutsionäär siit, «revolutsionääride pesast», nagu talle öeldud, selle raha saab, sest ta lõi ju politseiniku maha. Saanud eitava vastuse, tegi soldat väga jahmatanud näo.

«See tähendab kuidas?» küsis ta natukese aja pärast juhmilt. «Kas siis tõesti hallivatimees-politseinik pole neljakümmend seitset rublagi väärt?» Ta vahtis kordamööda kõigile imestanult näkku, ja kui talle keegi ei vastanud, ütles ta äkki: «Tähendab te ehk annate mu ära, teatate politseile?»

Aga talle kinnitati, et seda pole tal tarvis karta.

«Härra, ehk annate teie mu välja?» pöördus ta nüüd Indreku poole, kes kui võõras oli natukese aja eest uksest sisse astunud. Indrek ei mõistnud muud targemat teha, kui vastata küsimusega:

«Milleks?»

«Kust mina tean, milleks,» ütles sõdur ning lisas lootusetult: «Muide mulle on see nüüd ükskõik, lapsed ei saa mind niikuinii enam kunagi näha.» Ja ta pöördus minema. Aga Indrek palus teda silmapilguks peatuda ja hakkas ise eesti keeles teistega arutama, kas poleks ometi võimalik hulga peale nõutavat summat kokku saada. Sõdur, kel tõusis uus lootusesädemeke, sattus imelikku erutusse, värisedes nagu kogu kehast. See mõjus, sest peaaegu oldi valmis käsi tasku pistma ja raha andma, kuid siis poetati Sillamäe poolt sõna «nuhk» ning kõigi käed tulid tühjalt taskust tagasi. Sõdur väljus uksest, nagu oleks talle surmamärk otsaette vajutatud, ja kõik tõmbasid kergendatult hinge. Indrek kuulatas raskeid, mõtlikke samme, mis liikusid pikkamisi mööda puutreppi allapoole. Kui enam polnud midagi kuulda, siis tundis ka tema rinnas nagu teatud kergendust. Aga kui ta poole tunni pärast toimetusest lahkus, istus keegi all viimasel trepiastmel, kus ta varemaltki oli näinud eidekesi ja taadikesi jalgu puhkamas. Istujast möödudes kuulis ta ohkamist ja palvesõnu, vaatas uudishimulikult tagasi ning nägi oma üllatuseks, et trepiastmel istub endine sõdur, nuusates punase rätikusse nina ja pomisedes midagi endamisi. Indrek pöördus ümber ja jäi tema ette seisma.

«Mis te siin teete?» küsis ta natukese aja pärast.

«Aga kuhu mul siis minna?» küsis sõdur vastu. «Rongi alla või võllasse, ei kuhugi mujale,» lisas ta, nii et Indrekule torgati kui pussiga südamesse. Ta istus sõduri juurde trepiastmele, pani talle käe põlvele ja küsis:

«Öelge mulle, on see tõesti kõik õige, mis te esteks ülal rääkisite? Öelge, nagu seisaksite jumala enda ees.»

«Issand, kuidas võiksin ma midagi sellist valetada!» hüüdis sõdur. «Kõik on täpselt, nagu seletasin. Olen küla sepp, mobiliseeriti, saadeti jaapanlaste vastu, toodi sealt tagasi, pidin saama koju naise ja laste juurde, aga nüüd saadeti siia, öeldi — tsaaritapjate ja püha Venemaa vaenlaste vastu. Mõistate? Aga tsaar elab ju, tähendab mis see siis on? Kuhu meid siis saadetakse? Maale talupoegi peksma, mis? Aga mina ise olen ju ka talupoeg, Borodinoo alt Liipovkast ja mul on naine ning viis last, kõige vanem kolmeteistkümnene. Nemad seal virelevad ilma isata, aga mina pean minema teiste laste isasid ja omakseid karistama. Saate aru? Ja isegi pudelit monopoli ei tohi endale osta. Mõistate? Sellepärast siis trahh! sellele politsei ahvinäole pähe, teisele trahh! näkku, kolmandale trahh! kuklasse. Ja nüüd olen siin ning naine ja lapsed ei saa mind enam kunagi näha. Aga jumala eest, nõnda ma ei sure, nõnda ma neile neid jaapanlasi ja kõike muud ei kingi. Enne tapan veel kellegi! Enne tapan veel ükskõik mis politsei ahvinäo või kokardi, siis tehku nad minuga mis tahes, poogu üles või lasku maha.»

«Aga öelge ometi, kas tõesti võiks teid praegu päästa nelikümmend seitse rubla?» küsis Indrek.

«Nii tõesti kui jumal elab!» kinnitas sõdur.

«Siis annan mina teile selle raha,» ütles Indrek äkki, mis tuli talle endalegi ootamata. Kui ta hiljem katsus endale aru anda, mis oli pea-ajeks tema otsustamisel, siis turgatas tal kõigepealt meelde sõna «Borodinoo» ja Lermontovi sellekohase laulu algus: «Sa ütle, onu . . .»,

siis vend Andrese tugev kuju ja lõpuks vanahärra Bõstrõi oma prillitatud silmade, vimmas piha ja peene kaelaga, mille otsas kõikus pea nagu päevaroosi raske õitsmik.

Sõdur jäi talle pärani silmil otsa vahtima.

«See tähendab, kuis nii?» küsis ta lõpuks arusaamatuses.

«Lihtsalt — mina annan teile nelikümmend seitse rubla,» ütles Indrek. Sõduri silmis surtsatasid nagu tulukesed põlema, kuna ta järgmisel hetkel oli juba kummuli maas.

«Mu päästja, mu lunastaja!» sonis ta.

«Tõuske üles,» ütles Indrek, «ja võtke raha, muidugi olete hulk aega ära raisanud.»

«Ega ma täna enam niikuinii või kasarmusse minna,» vastas sõdur ja istus endisele paigale. «Juba teel tegime seltsimeestega plaani, kuis mind päästa. Peale minu pistsid veel viis meest roodust plehku ja ilmuvad tagasi ühed homme, teised ülehomme. Nõnda oleme ennegi teinud. Kui küsitakse, siis vastame, et olime lõbutsemas. Mõistate? Selle eest on kartser päev või kaks, mitte üle viie. Nii et kui mul oleks raha ja ma võiks sandarmilt relvad osta, siis oleks kõik korras — ainult kartser minule endale ja ka seltsimeestele.»

Indrek ladus tema kätte hoiule usaldatud rahast sõdurile viiskümmend rubla pihku. See kahmas tema parema käe nagu sepapihtidega ning kattis seda ikka ja jälle suudlustega, kuna ta ise rääkis:

«Mu päästja, mu lunastaja! Mu laste teine isa! Ma kirjutan neile . . .»

«Jumalapärast, hoidke selle eest!» hüüdis Indrek vahele. «Kiri võidakse lahti võtta ja siis oleme mõlemad kadunud.»

«Õige, õige, isand,» oli sõdur nõus. «Aga siis kirjutan neile hiljem, kui kõik on ammugi möödas ja unustatud, või ma ütlen neile suusõnal, et palvetagu nad ükskõik kus või millal, iialgi ärgu unustagu nad ka selle eest palvetamast, kes päästis nende isa. Ja kui meil naisega peaks veel lapsi olema, siis ka neid õpetame teie eest palvetama, kuni eluotsani.»

«Pidage meeles,» ütles Indrek, «see on võõras raha,

mis te minult saate, ta on minu käes hoiul ja mina pean teile pärast vastust andma.»

«Issand,» hüüdis sõdur, «mis siis saab!»

«Isegi ei tea, mis,» vastas Indrek, «aga eks ma kuidagi ikka saa, sest minul pole naist ega lapsi.»

«Aga teil on ometi isa ja ema, õed ja vennad?» küsis sõdur.

«Seda muidugi,» ütles Indrek, «ja just nende vastu teid ehk saadetaksegi, sest nemad elavad maal.»

«Jeesuse Kristuse, meie õnnistegija nimel tõotan, et ma ei tõsta kunagi kätt teie omaste, sugulaste, sõprade ega tuttavate vastu, sündigu minu endaga mis tahes,» rääkis sõdur risti ette lüües.

«Teie tõotate liiga,» ütles Indrek, «minu tegu pole seda väärt. Aga ühte paluksin ma teilt küll, seltsimees: pidage ise meeles ja seletage oma kaaslastele, et kui teid saadetakse maale talupoegade vastu ja öeldakse, need on mässajad, siis teadke, need pole mingid mässajad, vaid kõige rahulikumad elanikud, kes tahaksid ainult, et nende peal ei lasuks kõik kohustused ja mõisniku päralt poleks kõik õigused.»

«Tähendab meid saadetakse siia mõisnikkude pärast?» küsis sõdur.

«Just nõnda, mõisnikkude pärast ei saanud te koju oma laste juurde, vaid pidite jaapanlaste vastast tulema siia. Mõisnikud ja nende leivalised karjuvad tsaari ees mässust, et nõnda veel kindlamalt jalga suruda talupoja turjale.»

«Olge mureta,» ütles sõdur, «ma pean seda meeles ja seletan ka teistele. Mina mõistan seda, sest ma olen kirjaoskaja ja minu isagi oli kirjaoskaja.»

Samal ajal, kui ta seda rääkis, sirvis ta ikka ja jälle uuesti raha oma näppude vahel, nagu ei suudaks ta kuidagi oma silmi uskuda.

«Peitke raha ära,» käskis Indrek.

«Aga siin on ju kolm rubla ülearu,» vastas sõdur.

«Selle annate pärast tagasi,» ütles Indrek.

«Ei, see ei lähe,» seletas sõdur, «sest mis minuga pärast saab, kes seda teab. Kõigepealt pistetakse mind kartserisse ja siis saadetakse ehk kohe minema. Iseasi, kui annaksite oma aadressi, siis . . .»

«Praegu minule kirjutada poleks kuigi tark,» ütles Indrek. «Sest teid võidakse jälgida, teid kõiki, kes te täna põgenesite roodust.»

Seega jäi ülearuse raha küsimus ikka lahtiseks ja Indrek pidi lõpuks ühe viielise lehekontoris peeneks vahetama, nii et võis anda täpse summa. Sõdur tammus jalgel, nagu tahaks ta minekut teha, aga ikka veel kõhkles ta, nagu oleks ta midagi hädavajalikku unustanud. Viimaks küsis ta:

«Kas ma siis teid enam kunagi ei näe?»

Indrek mõtles pisut ja ütles siis:

«Teate mis: teie nimi pidi olema Timofei. Kui teil kogu see jant möödas, siis astuge siiasamasse sisse ja küsige Timofeid, küllap juba siis kohtume. Mõistate? Lihtsalt Timofei, muud midagi. Peate meeles?»

«Tingimata!» kinnitas sõdur. «Tähendab mina iseennast.»

«Just nii,» naeratas Indrek. «Küsige iseennast.»

Veel kord andsid nad kätt ja sõdur väljus trepikojast. Indrek viivitas pisut ja läks talle siis järele. Aga vaevalt sai ta porisel tänaval teha kümmekond sammu, kui äkki süda lõi tal sees värisema, esiteks tasakesi, siis kõvemini, kuni värin kandus kerge surinaga kõigisse ihuliikmeisse, nii et ajuti oli raske jalaga tabada õiget paika. Oli see kartus oma teo tagajärgede pärast või õnne-erutus teadmisest, et ta oli riskeerinud ja päästnud inimese? Ta ei teadnud, mis see oli, tal oli ainult hea kõndida mööda poriseid tänavaid, kus harvad gaasilaternad kumasid rõskes õhus hõõguvate udukeradena, südamest heledamad, pinna poolt kord-korralt tumedamad, sulades pikkamisi kokku ümbritseva pimedusega.

XXI

Mõne päeva pärast nõuti Indrekult raha — kogu summa, ja et tal polnud maksta, siis selgus kõik. Ta lubas puuduva osa muretseda paari päeva jooksul, aga tal õnnestus kokku ajada ainult pisut üle poole. Sest et raha laenata — selleks ei leidunud sõpru. Esmalt pöördus Otstaavli, selle politseihinge poole, aga see seletas:

«Mina ei kanna viit kopikatki ülearu raha taskus. Nii mis saan, selle kohe hoiule viin, et kannaks protsenti, sest protsent on leitud raha. Mõnikord viin nõnda ära, et ei jää söömarahagi. Siis laenan sõpradelt rubla või kaks, vahel ainult mõnikümmend kopikat, muidugi ilma protsendita, sest kes siis sõbralt laenu eest protsenti võtab, liiatigi kui tasun laenu nädala või paari pärast.»

«Mina oleksin valmis sulle hoiukassa protsenti maksma või veel kõrgematki, ainult et aga päästaksid mu hädast,» ütles Indrek.

«Arvad siis sina, et mina hakkan sinu häda kasutama ja sind nöörima?» hüüdis Otstaavel nagu haavunult.

«Noh, siis laena mulle muidu või hoiukassa protsendiga,» ütles Indrek.

«Sinul ei ole rahaasjust õiget arusaamist,» seletas Otstaavel nüüd. «Juba köstri juures puudus see sul ja Mauruse kool pole sulle selle poolest midagi juurde andnud, ennem veel sellegi võtnud, mis sul oli. Sina räägid revolutsioonistki, nagu oleks see mõni heategev ettevõte, aga õige inimene küsib kõigepealt: kas ta kannab protsenti?»

«Mis pagana protsenti see revolutsioon peab siis kandma?» imestas Indrek.

«Noh, näed nüüd, et sul pole ei rahaasjust ega revolutsioonist sinise esmaspäeva aimugi!» hüüdis Otstaavel võidurõõmsalt. «Milleks siis revolutsiooni teha, kui ta ei kanna protsenti. Meie vana ütleb, et kindlustagu revolutsionäärid temale uue korra juures kõrgem palk ja vahvamad kõrvased, siis on tema esimene revolutsionäär, nii-öelda riigitruu revolutsionäär. Aga mis teevad revolutsionäärid? Nemad tahavad kõik kõrvaldada, see tähendab kõik protsendid ära võtta. Nikolai isegi oleks ehk ükskõik misukese revolutsiooniga nõus, kui aga temale kindlustataks kõrgemad protsendid. Protsent, see on kogu küsimus revolutsiooniga ja ka minuga, aga seda ei tohi võtta sõpradelt, seda mitte. Sõprus peab olema ilma protsendita. Nõnda siis, ja kui ma tahakski raha hoiukassast välja võtta, siis ei võiks ma seda teha, sest kui ma ta laenaksin sulle protsendita, siis saaksin ma kahju ja sina kui sõber ei või ometi nõuda, et mina kannaksin sõpruse pärast kahju . . .»

«Ma ütlesin ju, et olen valmis . . .»

«Pea, pea, ära sega,» katkestas Otstaavel Indrekut, «kuula, mis ma sulle ütlen. Tähendab nõnda: kahju ei või ma sinu pärast kannatada, seda ei luba sinu sõprus. Ära aja vastu, sa tead, see on nõnda. Aga kas ma võiksin sinult protsenti võtta? Ei ju või, sest siin on minu sõprus põiki ees. Pealegi, kui ma võtaksin sinult rohkem, kui saan hoiukassas, siis oleks see lausa ülekohus, võtan ma aga sedasama, siis pole mul mingit mõtet raha välja võtta. Sest raha peab liigutama ainult siis, kui ta kannab selle läbi kõrgemat protsenti, mõistad.»

«Imelik,» ütles Indrek, «sinu arvates on nõnda, et kui oled kellegagi sõber, siis ei saa tema heaks enam midagi teha, sest takistuseks on ikka kas su oma või selle teise sõprus.»

«Justament nõnda,» kinnitas Otstaavel, «sest meie vana ütleb ikka, et aita keda aitad, aga ära aita kunagi sugulast ega sõpra, sest need panevad seda sulle ikka pahaks või löövad su üle. Sõber mõtleb ikka, nagu sugulanegi, et temal on oma sõpruse või suguluse tõttu õigus midagi saada. Aga sa tead isegi, et niipea kui inimesed jõuavad õiguseni, siis pole rusikad enam kuigi kaugel. Sellepärast annan sulle nõu: kui tahad kellegagi sõbraks jääda, siis ära otsi temalt kunagi abi ja ära laena temalt raha.»

Nõnda targutas ja õpetas Otstaavel Indrekut isaliku nõuandjana. Lõpuks pakkus ta talle paari rubla, seletades:

«See pole minu enda raha, vaid laenatud. Seda võib ikka sõbra käest vastu võtta.»

Aga kui Indrek loobus seda vastu võtmast, sai Otstaavel haavatud ja ütles:

«Näed sa nüüd isegi, kuis on sõprade vahel: ma pakun sulle raha, kuid sa ei võta vastu. Mõni võeras oleks tingimata võtnud, pealegi veel tänuga. Sõprus teeb uhkeks ja nõudlikuks.»

«Sellest paarist rublast pole mul vähematki kasu,» ütles Indrek, «sest nõnda peaks mul üle kahekümne sõbra olema, et tervet summat kokku saada. Aga kust võtta nii palju sõpru?»

Nüüd katsus Otstaavel Indrekule maksku mis maksab selgeks teha, et inimesel võib ka üle kahekümne sõbra olla, kui ta aga ise pole liig uhke ja nõudlik. Temal, Otstaavlil, näiteks olevat nii palju sõpru, et neli-viiskümmend rubla võib ta kas või rublakaupa kokku ajada. Aga muidugi, harva leiduvat ilmas nii vähenõudlikke ja vastutulelikke inimesi, nagu olevat tema, Otstaavel. Seda olevat ta politseis õppinud, sest seal ei saa muidu, kui ole ниже травы, тише воды. Indrek peaks ka paariks aastaks politseiteenistusse astuma, küllap ta siis saaks teada, kuidas peab talitama tõsine ja vähenõudlik sõber. Aga et Indrek ei mõelnud esiotsa seda teha, siis lahkusid nad teineteist mõistmata.

Indrek kaebas oma rahahäda ka apteekrist koolivennale Viidikule, keda kohtas tänaval. See kahetses, et ta pole veel proviisor, sest siis ta võiks tingimata teatud summa anda. Ja et ta kord proviisoriks saab, selles ei olevat vähematki kahtlust. Indrek oodaku ainult mõni aasta. Ainult nii palju kinnitas Viidik lõpuks, et oleks Indrekule mingisuguseid ravimeid vaja, siis võiks ta suurima lahkusega ka praegu aidata, kõike toimetada, mida aga süda sooviks, aga raha — jah, seda neil apteegis müüa ei ole.

Ka Viljasoo juurde Indrek läks oma hädaga ja avas talle puhtsüdamlikult kõik oma kaardid. See kirtsutas pisut nina ja ütles:

«Mina teen niisukesi asju ainult naiste ja viina pärast. Nagu see Marie asigi. Ega seegi palju targem ole kui teie tegu. Mina ei oska ju naistega midagi peale hakata. Aga kui mees ei oska naistega midagi peale hakata, siis laseb ta kohe raha lendu, sest tema arvab, et see tasub tema oskamatuse. Teie teo järele otsustades olete teie ka üks oskamatu ja sellepärast peab arvama, et teil tuleb veel palju maksta. Nõndaks! Ja nüüd? Mina võiksin kümme pulka kokku ajada, mitte rohkem, sest minul on ju oma nõdrameelsus, mõistate? Millega see lõpeb, seda ma veel ei tea, sest naistega on nagu revolutsioonigagi — ta läheb ikka pisut teisiti, kui kavatsetud. Aga kümme rubla võiksin nõutada, kui see teid rahuldab. Muidu aga — sülitage kõige peale ja ärge võtke seda nii väga südamesse, sest nagu ma juba ütle-

sin, revolutsioonis läheb enamisti kavatsemata, selles on asi. Nagu minul selle Mariegagi. Olid mul temaga mingisugused kavatsused? Ei! Ainult see Bõstrõi raha, mida mõtlesin kasutada.»

«Ja minul tema sõnad, mis ta rääkis oma viimse elupäeva hommikul,» lausus Indrek. «Tema ütles, et peab mõtlema vaid teistele, mitte iseendale, ja mina mõtlesingi.»

«Tähendab tema kiusab meid mõlemaid taga, mind oma tegudega, teid oma sõnadega,» ütles Viljasoo. «Nõnda on need head inimesed, nende käest ei pääse peale surmagi. Laenab sulle raha ja sina oled sees või ajab tühje sõnu suust välja ning ikkagi oled sees.»

Indrekule anti raha muretsemiseks uus tähtaeg, aga kui ka see ei aidanud, siis pidi ta Kröösuse palge ette ilmuma, kus pealtkuulajaks oli paar võõrast nägu. Kröösus silmitses Indrekut natuke aega tummalt ja ütles siis:

«Kas teate, mis asjamees te olete? Revolutsiooni äraandja, muud midagi,» vastas ta ise oma küsimuse väikse viivitusega, millega suurendas oma sõnade mõju. «Samal ajal, kus satraapiline tsarism pingutab oma viimseid lõtvu lihaseid revolutsiooni värskete jõudude kägistamiseks, koondades meie väerinnale oma truuks jäänud timukasalku, astute teiegi neid toetama oma seltsimeeste seljataga. Ja millega? Revolutsiooni kassaga! Meie orjastatud vendade veeringutega! Hea küll! Ta ütles teile, tema tapnud politseiniku. Aga tõendused? Ma küsin teilt: kus on tõendused? Ja isegi kui need oleksid, — kas politseiniku hing maksab nelikümmend seitse rubla? Pidage meeles: politseiniku hing ei maksa meie kui revolutsionääride silmis neljakümmet seitset kopikatki. Kas kuulete? Politseiniku hing maksab sama palju kui üks revolvripadrun, mitte kopikatki rohkem. Mõistate? Ja rehkendage nüüd ise järele, mitu padrunit saab neljakümne seitsme rubla eest, nii mitu politseiniku ja nuhi hinge võlgnete revolutsioonile. Seda oskate ometi välja arvata, sest te olevat üliõpilaseeksamil kaks korda juba läbi kukkunud, nii hiilgava ettevalmistuse olete saanud Mauruse juures. Seal teid vist õpetati oma haledat kodanlist südant teiste rahadegagi rahuldama. Kuid revolutsioon ja tõsine revolutsionäär ei tea, mis on haledus. Temal on ainult üks asi ilmas olemas — revolutsiooni võit. Sellele peab tooma ohvriks kõik — isa ja ema, õed ja vennad, sugulased ja tuttavad, ka iseenda, kui vaja, terve rahva! Sest tõsisel revolutsionääril on peale revolutsiooni kõik ainult abinõu.»

«Mõistan,» vastas Indrek, «aga mina mõtlesin, et ka sõdur on inimene ja . . .»

«Inimene, inimene!» hüüdis Kröösus. «Mis on revolutsioonil tegemist inimesega? Revolutsioonil on tegemist ainult revolutsionääriga ja tema vaenlastega ning nende vahel seisab laetud tuleriist, laad revolutsionääri, rauaots tema vaenlase poole — nõnda!» Kröösus pistis revolvriotsa Indreku ninale nii ligi, et see hoopi kartes tahes või tahtmata lõi pea pisut tagasi. «Pidage meeles,» jätkas Kröösus natukese aja pärast, «inimene on revolutsioonis ainult materjal ja sellepärast ei loe üldse kaasa. Sest kus on inimene, seal on ka varsti tõde ja õigus, aga niipea kui saabuvad need, on revolutsioonil jalg kõril. Olen veel kord rääkinud teiega kui seltsimehega, kui see ei aita, siis seisab meie vahel dünamiit ja tina.»

Indrek oleks ju võinud enda kasuks meelde tuletada sõduri tõotust, et tema ei tõsta relva oma heategija omaste, sugulaste, sõprade ja tuttavate vastu ja et ta tahab selles sihis mõjutada ka oma seltsimehi. Ühe sõnaga — ta oleks võinud katsuda seletada, et tema teo otseseks eesmärgiks oli kanda revolutsioon sõjaväkke, luua sõbralikud sidemed vaenlase leeris revolutsiooni võidu kindlustamiseks. Aga see tuli tal alles siis meelde, kui ta istus juba koeramamma juures lauas ja muretses oma heledale kõhule varju, kuna süda oli raske ja meeleolu alla nulli. Ainult nälja kustutamine mõjus nagu pisut ergutavalt ja tal tuli meelde, kuis ta oli mõni kuu tagasi istunud siinsamas, kasaka nuudi verine arm kaelal. See arm oli tema esimene kannuste teenimine revolutsiooni okkalisel võitlusväljal ja täna oli tal tundmus, nagu oleks ta nüüd kaotanud kõik. Tema rõhutud meeleolu torkas majaprouale ja tema lahutamatule kaaslasele, lõõtsutavale koeralegi silma, kes püüdis Indrekut

nähtavasti sellega lohutada, et katsus oma keele suhu tõmmata ja lõõtsutamisest loobuda, et oleks võimalik lõuga toetada Indreku jalale. Aga iga natukese aja pärast pahvatasid ta lõuad laiali ja roosa keel lõi uuesti tolknema, liikudes rütmiliselt. Viimaks pisut aega saanud, istus ka majaproua ise Indreku juurde ja ütles talle:

«Teil on täna nii nukker nägu.»

«Hädad, hädad, hädad,» vastas Indrek ükskõikselt.

«Aga mina ei taha, et teil oleks niisuke nägu,» rääkis majaproua. «Enne pidasin härra Bõstrõid silmas, nüüd teid. Ma mõtlen ikka, et kui on veel ükski tuttav nägu, mis rõõmus, siis pole viga. Aga härra Bõstrõi hakkas lõpuks mossitama. Ja te nägite, millega see lõppes — tapmise ja surmaga. Nüüd hakkate teie omakorda. Ega ometi jälle mõnj tapmine või surm ees seisa?»

«Täna pisteti mulle revolver nõnda nina alla, et tundsin külma rauaotsa,» ütles Indrek vaevalt märgatava naeratusega.

«Issand halasta küll!» hüüdis proua. «Sellepärast teil siis ongi niisuke nägu?»

«Mitte sellepärast.»

«Aga mispärast siis?»

«Olen võlgu ja lubasin laenu teatud ajaks tasuda, aga ei saanud, ja nüüd olen petis ning kelm,» seletas Indrek.

«Kui suur see summa on?» küsis majaproua.

«Puudub ümmarguselt kakskümmend rubla,» vastas Indrek, «teise poole ajasin kuidagi kokku.»

«Ja sellepärast siis norutategi?» naeratas proua. «Kas mina võiks teile selle summa laenata?»

«Ma olen teile juba ennegi võlgu,» vastas Indrek.

«Seda lihtsam asi on,» ütles majaproua. «Võtke, minge tasuge võlg ja tulge homme rõõmsalt tagasi. Küllap hiljem maksate kõik, te olete ju alles noor, noor ja terve. Ka tuletate mulle mu õepoega meelde, tema mälestuseks laenan teile selle raha, sest ma armastasin seda poissi väga. Mõtlesin ta isegi oma kasvandikuks võtta, aga suri teine ära. Või kui teile selle poisi mälestus midagi ei ütle, sest teie ju ei tundnud teda, siis laenan selle raha härra Bõstrõi õnnetu surma mälestuseks, sest teie meeldisite temale väga ja mina armas-

tasin teda. Päris õige, nüüd ma tean seda, ja mis sest teie ees salata. See olgu teile õpetuseks, kui rumal on armastus. Enne ei saa temast õieti aru, kui inimene on surnud, siis on kõik korraga selge . . .»

Täie kõhu ja kahekümne rublaga taskus koeramamma juurest väljudes oli Indreku meeleolu palju roosilisem kui sinna minnes, sest ta võis oma võla tasuda ja oma nime nii-öelda puhtaks pesta. Selle tõttu julges ta «Rahva Sõbra» toimetussegi sisse astuda, et viimaseid uudiseid kuulda, olgu lehti lugedes või juttu vestes.

XXII

Aga ta juhtus sinna pisut kohatul ajal, sest kui ta sisse astus, karjus Joosua parajasti Sillamäelé:

«Teie unustate peaasja. Teie unustate, et ta pistis käe revolutsiooni kassasse, mis on sama hea, kui pista käsi revolutsiooni enda külge.»

«Ühelgi revolutsioonil pole kunagi mingit kassat olnud,» vaidles Sillamäe kohe vastu. «Revolutsiooni teostavad kas nälgijad, paljasjalgsed ja närukaelad või pole mingit revolutsiooni, on ainult lihtne kuninga tapmine, nagu Inglismaal. Revolutsioonid tehakse kassata, aga kassameistrid kasutavad revolutsiooni.»

«Nõnda on ainult kodanliste revolutsioonidega,» vastas Joosua. «Praegu aga teostame puhtproletaarlist revolutsiooni ja selles . . .»

«. . . ei saa kassata läbi?» pistis Sillamäe vahele. «Proletaarlasel peab ikka kassa olema, kodanlane võib ka ilma selleta mässata. Aga tead, mis mina sulle ütlen: mitte kõik pole proletaarlased, kes end selleks peavad, vaid paljud neist on proletaarlaste kassameistrid. Need on kaarnad, kes panevad revolutsiooni nisu oma pugudesse.»

Nüüd läks Joosua hääl nii valjuks ja tema juuksesalgud hakkasid sel määral peas lendama, et Indrek tundis iga karjatust ja juukselendu kui etteheidet, sest tema oli kogu selle riiuragina põhjustanud. Sellepärast pidi ta tahes-tahtmata ütlema:

«Kui ehk minu pärast see vaidlus, siis võin teile teatada, et just praegu tasusin revolutsioonikassale oma võla.»

Need sõnad rahustasid küll nagu pisut meeli, kuid natukese aja pärast kirus Joosua ometi:

«Et ka nõnda peab lehte toimetama! Inimesed Soomest ja Saarest kokku ajada ning see peab olema toimetus, kel on põhimõtted. Kus on siin põhimõtted, kui toimetuses istuvad inimesed, kes on nagu tuli ja vesi.»

«Mitte nagu tuli ja vesi, vaid nagu hing ja kolmnurk,» aitas Sillamäe tagant järele. «Aga miks te ei asuta oma lehte, kus oleksid ainult puhtad põhimõtted, muud midagi? Tehke ka õnnetused ja kuriteod põhimõttelisiks, eriti aga kuulutuste külg. Ja kui kuulutusi ei ole, siis kuulutage isē suurelt-suurelt, et — otsitakse põhimõttelikke kuulutusi.»

«Mis sa õieti tahad?» küsis Joosua nüüd.

«Et sa jätaksid oma igavese proletaarlise jörina, kui lõmpsime üheskoos kodanlisel künal,» vastas Sillamäe, «muidu pean arvama, et oled juhm või kelm.»

«Oma ilmavaadet ja põhimõtteid ma kodanlise läätseleeme eest ei müü,» ütles Joosua ja lisas juurde, «aga sina oled kodanlaste sabarakk.»

«Mina olen ise kodanlane,» kinnitas Sillamäe.

«Ehk aitab juba,» tähendas Kuru rahulikult vahele, «sest nüüd on kõigil teada, mis te olete: üks juhm või kelm, teine mustasajaline või kodanlane. Trükikoda näeks heameelega, et te muuseas oleksite ka ajakirjanikud, sest muidu jääb leht jälle hiljaks.» Viimased sõnad rääkis ta siis, kui trükikojast ilmuti käsikirjade järele.

Nõnda surusidki kodanlane ja proletaarlane ninad paberile ja hakkasid radikaalset lehte kirjutama, kuna Indrek lahkus toimetusest tundmusega, et mitte need seal, vaid tema on see juhm ja kelm, kellest oli just praegu jutt. Ainult mustasajaliseks ja mingiks sabarakuks ei saanud ta end pidada, seda mitte.

Nõnda lonkis ta kodu poole. Seal ootas teda kiri, mis teatas, et ema on raskesti haigestunud, nii et on pidanud arsti tooma. Aga sellest pole suurt abi olnud, sest valud kestvat ikka edasi — paremas puusas, jalas ja

külje sees, eriti just viimases. Arst öelnud, et see võivat kaua kesta, tähendab — haigus ja valud. Lõpuks taheti Indrekult, et tema muretseks linnast paremat rohtu — kangemat, mis võtaks vähemalt valugi ära või tuimendaks keha, et nii väga ei tunneks. Sest kui see on surmahaigus, siis rohud terveks üldse ei tee.

Seda kõike lugedes Indrek mõistis, et häda pidi tõesti suur olema, kui Vargamäele tuuakse arst selle sügisese pori ja põhjatute teedega. Aga kuidas võiks tema aidata? Mis rohtu teaks tema muretseda? Või kuidas seda kätte toimetada? Pead murdes tal' meenus Viidik, kes oli hiljuti raha asemel pakkunud arstimeid. Selle poole ta nüüd pöörduski. Aga Viidik arvas, et Indrek muretsegu lähemaid teateid, lasku saata mõni rohusedel või midagi selletaolist.

Seda oli kergem nõuda kui täita. Kõige lihtsam oleks olnud Indrekul endal minna Vargamäele, et oma silmaga näha, mis ja kuidas. Aga see kõige lihtsam osutus kauge maa, ärevate aegade, sügiseste vihmade, pori ja põhjatute teede tõttu väga raskeks, liiatigi et polnud midagi kohast selliseks retkeks ei jalga ega selga panna. Sellepärast rahuldus ta lõpuks kirjaga, mis pidi vastuseks tooma tarvilikud andmed. Aga ka see lootus nurjus, sest varsti algas postiteenijate streik, mis tegi saadetiste edasi- ja kättetoimetamise küsitavaks. Indrek ootas ja ootas ning ühes ootamisega tumenes mälestusest kõik, mis kirjaga ühenduses, sest tuli uusi, erutavaid sündmusi, mis matsid vanad asjad mõne päevaga oma lademe alla.

Alguses seisis valitsus ühel ja rahvas teisel pool ning võitlusrinne käis nende vahelt, aga nüüd löödi juba lahinguid ka rahva enda keskel. Valitsusevastased olid juba lõhestunud kodanlasteks ja proletaarlasteks.

Tekkis tundmus, et kui veel kord peaks matma vabaduse eest langenuid, siis oleksid proletaarlastel omad ohvrid ja kodanlastel omad, ja kes teab, ehk võiksid nad juba vastastikku oma endiste kaasvõitlejate ohvreid mõnitada. Aga eristumine ulatus varsti veel kaugemale: kodanlased jagunesid radikaalseiks ja alalhoidlikeks, proletaarlased sotsialistideks-revolutsionäärideks

ja sotsiaaldemokraatideks, need omakorda enamlasiks ja vähemlasiks. Ja kõik nad seisid üksteisega enamvähem vaenujalal, nii et «Rahva Sõbra» peatoimetajagi pidi kaebama:

«Lihtsalt ei tea, mis teha või mis öelda. Igal parajal juhul sõimavad sind pursuiks, vereimejaks ja teiste kurnajaks, aga sestsamast tulevad ja tahavad raha. Kes siis kumbagi kurnab, kas mina raha andes või nemad raha võttes? Üks kahest: mina kas olen tõepoolest pursui ja proletaarlaste vastane ja siis jätku nad mind rahu, või ma olen nende kaasvõitleja ja abimees ja siis ärgu sõimaku mind ja minusuguseid, vähemalt mitte enne, kui praegune võim kõrvaldatud.»

«Niisugused tõrreusulised ei haara mingit võimu,» arvas Sillamäe.

«Ärge ennustage,» hoiatas peatoimetaja, «meie pole kaardimoorid.»

Aga hoiatusest hoolimata kinnitas Sillamäe ometi, et tema silmad seda võimuhaaramist ei näe või vastasel korral on ta valmis ära sööma oma vanad kalossid. Neid viimaseid sõnu kuulis ka Joosua ja see ütles rõõmsalt:

«Olen näinud, et loomad närivad vanu saapaid, aga vanade kalosside söömist ma pole veel näinud.»

«Ega näe nüüdki,» vastas Sillamäe.

«Veame kihla, et näen,» ütles Joosua.

«Sured enne, nagu su Marxki.»

«Me mõlemad sureme enne Marxi.»

«On ta siis surnust üles tõusnud?» küsis Sillamäe imestanult.

«Ja muidugi,» kinnitas Joosua: «Kristus on surnud, aga Marx elab.»

«Küll on sinul ilmas kerge elada!» ohkas Sillamäe. «Sa paned Kristuse asemele Marxi ja asi tahe — maailm on päästetud.»

Vaidluse katkestas vene soldat, kes tuli Timofeid küsima. Sellest kuuldes Indrekul lõi süda rõõmu pärast värisema. Aga tema rõõm kasvas veelgi suuremaks, kui sõdur pudeli õlle juures jutustas oma loo. Ta oli roodust maha jäänud relvi muretsedes ja teda oli tapiga järele saadetud maakonnalinna, kus pisteti vee ja leiva

peale nädalaks ajaks. Aga niipea kui pääses välja, hakkas ta kohe tasapisi tööle — hakkas seltsimeestele selgitama, mis temaga sündinud ja kes tema päästja ja heategija olnud.

«Seltsimehed oleksid võinud teid ju ära anda,» ütles Indrek.

«Eluilmas ei võinud nad seda teha,» vastas sõdur, «sest kes üheskoos on mädanenud Mandžuuria kaevikuis, need hoiavad kokku, sündku mis tahes. Ja kui meid saadeti maale mõisa, kus moonamehed streikisid, siis juhtus nõnda, et sinna sattusid enamasti kaevikutemehed. Seal ütlesin ma seltsimeestele, et, vennad, pidage meeles, mis ma tõotanud ja mispärast ma tõotanud ning meie ei tõsta oma kätt selle maa ja rahva vastu, kelle keelt ja kombeid me ei tunne. Las nad õiendavad ise oma asju. Ja nõnda see sündiski. Me pidime moonamehed laiali ajama, kes olid kogunenud mõisa juurde, aga meie seisime nagu postid. Seisime ja ei teinud ainustki liigutust, ei lausunud ainustki sõna. Leitnant karjus, sõimas, tõmbas isegi revolvri taskust, kuid pani selle sinnasamasse tagasi, sest ta teadis, et meil olid laetud püssid käes.»

«Ja millega see siis lõppes?» küsis Indrek suures ärevuses.

«Teadagi, millega,» vastas sõdur. «Meid käsutati korterisse tagasi ja jäeti kuni selle päeva õhtuni sinna. Õhtul hilja, kui kõik oli vaikseks jäänud, käsutati meid raudteejaama ja sealt maakonnalinna. Seal laaditi kogu rood vagunisse ja nüüd oleme siin. Kuuldavasti saadetakse meid kui ebaustavaid Piiteri poole tagasi ja meie asemele tulevad uued. Aga koju ma kirjutasin siiski naisele ja näe siin on vastus, kui tahaksite lugeda.»

Indrek võttis kirja ja hakkas lugema. Ligemasti kolm lehekülge oli nimelisi tervitusi igasuguste sugulaste, sõprade ja tuttavate poolt, siis peaaegu neljanda lehekülje lõpuni sõnumid sündidest, matustest ja ristsetest ning alles selle alumisel serval sõnad: «aga peale selle, mis puutub meie heategijasse, siis palusin juba eile õhtul ja täna hommikul ning palun ka täna õhtul ja homme hommikul ja iga õhtu- ja iga hommiku ühes

Maanja, Šuura ja Kooljaga tema enese ja ka tema omaste, sõprade ja tuttavate eest, kuni tuled sa ise koju, nii et võime kõik üheskoos paluda meie õndsa surmani iga õhtu ja iga hommiku. Aamen.»

Indrek ei võinud sinna midagi parata, kogu see kiri oli tema meelest nii veider ja liigutav, et tal läksid silmad märjaks. Seda nähes sõdurigi silmad lõid virvendama ja nõnda vahtisid nad teineteisele otsa üle valgeks värvitud, kuid kulunud palja laua, millel seisis kaks õllepudelit ja mõned lihtsad kandilised klaasid, nagu oleks nende meeleliigutus tingitud alkoholiuimast. Natukese aja pärast ütles sõdur:

«Isand, kas ma võiksin teilt midagi paluda?»

«Mida?» küsis Indrek.

«Jätke see kiri endale mälestuseks.»

«Hea küll, tänan,» ütles Indrek, võttis taskuraamatu ja pani kirja sinna vahele.

«Ja kas te ehk nüüd annaksite mulle oma nime ja aadressi,» palus sõdur edasi.

Ka seda tegi Indrek. Nüüd vabandas sõdur ajapuudusega, sest ta olla salaja kasarmust välja hiilinud.

Kusagil kitsal ja pimedal tänaval mingisuguse vana müüri tühemuses jätsid nad jumalaga, surudes krampliкult teineteise kätt.

«Annab jumal, siis näen teid veel enne surma, isand,» rääkis sõdur liigutatult, ja äkki lasksid nad nagu kokkuräägitult vastastikku käed lahti, haarasid teineteise ümbert kinni ja suudlesid, nagu oleksid nad mõni armastuspaarike, kes pugenud peitu õrnuseavaldusiks.

«Kaitsku teid jumal!» hüüdis sõdur lõpuks.

«Teid samuti,» vastas Indrek ja jäi keset tänavat seisma, kui sõdur tõttas pooljoostes minema. Tänavanurgal laterna all heitis ta pilgu tagasi, aga Indrekut, kes seisis pimedas, ei võinud ta enam näha. Järgmisel hetkel oli ta kadunud.

Indrek oleks nüüd heameelega kas või Kröösuse juurde läinud ja seal jutustanud, millist vilja tema hukkamõistetud samm oli kandnud, aga ta leppis lõpuks sellegagi, et tõttas asja arutama Viljasooga. Kuid sellest ei tulnud peaaegu midagi välja, sest Viljasool oli

oma erutav häda: ta oli leidnud Marie juurest võõra mehe.

«Nad sõid parajasti laua ääres ja ma arvan, minult saadud rahaga ostetud toitu. Ainult viinapudel oli ehk mehe poolt toodud. Lapsed tahtsid mulle vastu joosta, aga ema ja selle mehe paljast pilgust oli küll, et neid keelata,» rääkis ta ja kirtsutas mõttes nina.

«Noh, ja siis?» küsis Indrek uudishimulikult ja nagu ärevalt.

«Siis,» kordas Viljasoo, «siis tulin mina ära.»

«Ja te ei öelnud midagi?» päris Indrek uskumatult.

«Mis pidin ma ütlema? Mul polnud lihtsalt sõnu. Tahtsin enne mõelda, kas üldse midagi öelda või mitte. Ja nüüd otsustasin kadunud Bõstrõilt saadud summa tervena tema pärijaile välja maksta, ka selle osa, mis ma juba Mariele ja tema lastele kulutanud. Teen samuti, nagu tegite teie: maksan kogu raisatud summa tagasi. Mõistate — raisatud summa.»

«Mina ei pea seda summat raisatuks, mis te lastele kulutanud,» ütles Indrek.

«Mina küll,» vastas Viljasoo, «sest ega ma siis ometi selleks kadunud ametivenna raha mängu pannud, et seda mehelogaskit oma viinapudeliga eest leida. Mina mõtlesin asja ajada mõistlikult, s. t. Mariele pisut aega anda, sest esimene mees pole hauas veel ussidest söödud. Aga naistega ei saa midagi mõistlikult teha. Nendega kas jookse tormi või jäta nad üsna rahule. Pealegi olgu see mulle õpetuseks, et võera varandust ei pea teistele jagama. Revolutsioonidki lähevad ehk sellepärast luhta, et aina jagatakse võerast varandust. See ei kanna õiget vilja. Minul on oma palk käes, saavad ehk ka teised oma.»

«Mina ei saa ikkagi aru, mis palgast teie räägite,» ütles Indrek.

«Asi on nii lihtne, et siin polegi midagi aru saada,» vastas Viljasoo. «Alguses mina mõtlesin, et teen ja talitan, annan ja aitan ning ei nõua selle eest mingit tasu. Aga inimene on nähtavasti nõnda loodud, et tema ei saa muidu midagi tehtud, kui peab selle endale teeneks arvama ja vastutasu nõudma. Noh, aga mis siis, kui soovitud vastutasu jääb tulemata? kui sinu teenet ei

tunnustatagi? Siis on see, mis on praegu minuga: oled haavunud ja käid norus. Ja pange tähele, misuke egoist on inimene: surnud sõbra rahaga tehtud teene eest nõuab tasu või muidu on süda täis. Sest ma ei heida Mariele küll midagi ette, aga . . . »

Sel silmapilgul prahvatas uks lahti ja tuppa kargas Marie hirmunud näoga, lõi ukse enda järel kinni ja surus selja vastu seda, nagu tahaks ta takistada kedagi sisse tungimast. See kõik sündis nii ootamata, et Viljasoo kargas laua taga oma raamatuvirnade vahel püsti ja vahtis pärani silmil ukse poole. Aga enne kui ta jõudis midagi öelda või teha, kostsid koridorist rasked sammud, mis peatusid ukse juures, ja nüüd avanes see Marie vastuhoidmisest hoolimata pikkamisi ning lävele ilmus töölise välimusega mees, silmad joobnult segased, juuksesalgud mütsinoka all otsaesisel, ise vimmas ettepoole, nagu põrnitseks ta pealekargamiseks. Viljasoo tundis temas sama mehe, keda ta oli näinud paar päeva tagasi Marie juures.

«Mida teie soovite?» küsis Viljasoo.

«Kuhu ta jooksis?» küsis mees vastu. «Ta tuli siit uksest sisse.»

Nüüd astus Marie ukse varjult välja, ja hoides ise ukse käerauda, püüdis ust kinni suruda, karjudes mehele:

«Jäta mind rahu! Mis sa tahad must! Ma võin minna, kuhu süda kutsub!»

Aga mees surus ukse hoopis laiali ja astus üle läve tuppa, haaras naisel käest kinni ja ütles:

«Mis?! Sina võid minna, kuhu tahad? Aga kas siis mina ei või? Ma ometi vaatan, mis koht see sul siin on ja mis mehed need sul siin on.»

«Lase käsi lahti!» karjus naine ja sikutas kõigest jõust.

«Eks oota!» irvitas mees vastu.

Viljasoo oli laua tagant nende juurde astunud ja ka Indrek tõusis püsti.

«Minge välja!» ütles Viljasoo mehele käskivalt, «muidu kutsun politsei.»

«Ohoh!» hüüdis mees muiates vastu. «Või politsei? Revolutsiooni aeg ja politsei! Mis mees te olete, kui poete võmmi selja taha? Vaadake mind: ühe käega

hoian naist, teine käsi on teie tarvis, jalaga võtan võmmi vastu, niisuke on täis mees revolutsiooni ajal.»

Aga ta ei jõudnud õieti oma sõnu veel lõpetada, kui Viljasoo andis talle rusikaga hoobi lõua alla, nii et ta prantsatas vastu ukse pii ja vabastas naise käe. Nüüd mõtles ta pealetungi alustada, aga Viljasoo rusikas ja kogu keha tema laia ja pika pintsaku sees töötas nii ruttu, et mees lendas üle läve koridori ja uks virutati tema järel kinni ning keerati lukku. Oli ainult kuulda, kuidas mees kobis vandudes põrandalt üles ja kuidas avanesid koridoris teiste tubade uksed, sest kõik olid müra kuulnud ja tahtsid näha, mis lahti. Järgmisel silmapilgul oli mees metsalise möirgamisega uuesti ukse taga ja peksis esiteks rusikatega, pärast jalaga, lubades ukse eest maha lüüa, kui ei avata. Et toast ei vastatud musta ega valget, lubas mees minna kivi või mõnda muud löögiriista otsima, et lõpetada oma arved kangekaelse uksega ning nendega, kes ukse taga. Aga vaevalt sai ta hoovile, kui juba tema järel suleti välisuks, nii et kui ta tahtis majja tagasi pääseda, pidi ta kõigepealt ründama välisust. Vandudes läks ta hooviväravа kaudu tänavapoolsele välisuksele, kuid ka see oli juba lukku keeratud. Vihaselt virutas ta kiviga kord vastu ust ja läks siis sajatades minema.

Viljasoo oli vahepeal oma hariliku tuju tagasi võitnud, nagu oleks lihaste pingutus meeleolule hästi mõjunud. Ta istus oma harilikule paigale laua taha raamatuvirnade vahele ja rääkis:

«Öeldakse ikka, et ega amet leiba küsi. Nägite nüüd, mis hea, kui inimene oskab kakelda. Mis oleks minu endaga ja minu vaeste raamatuvirnadega sündinud, kui ma poleks seda ametit omal ajal õppinud karjas käies ja hiljem küla vahel. Aga nõnda teed oma paar tulist ära ja asi joones. Selle mehe sõnad revolutsioonist ja võmmist otsustasid kõik. Sest mõelge ometi, kus selle häbi ots, kui meie revolutsionääridena ei saa ühestainsastki joobnud mehest jagu, vaid kutsume võmmi. Ise võitleme valitsuse ja tema võmmide vastu, aga kui häda käes, siis hüüame võmmi appi, eks? Vaadake, need mõtted otsustasid kogu meie saatuse praegu.»

Seda rääkis Viljasoo Indrekule ja ei kirtsutanud ise kordagi nina, nii muhedaks oli muutunud tema meel, et ta oli oma revolutsionääri au puhta hoidnud ja sissetungijaga omal jõul hakkama saanud.

Marie oli laskunud kuhugi madalale raamatuvirnale, istus seal köökus kummargil, selg pooleldi meeste poole ja nuttis. Viljasoo ei lausunud talle sõnagi, heitis ainult vahetevahel pilgu tema poole, millest helkis nagu head meelt, et see naine istub nõnda tema raamatuvirnal. Alles tüki aja pärast küsis Viljasoo:

«Marie, kus on lapsed?»

Naine pööras oma hallid silmad küsija poole, nagu kahtleks ta milleski, ja vastas siis:

«Lapsed on kodus. Nemad ei lase kedagi sisse, seda pole karta. Aga mina ei pääse kuidagi nende juurde, sest see valvab, tingimata valvab, tema on niisuke.»

«Kas sa ei ütleks mulle, Marie, mis mees see õige on?» küsis Viljasoo.

«Lukussepp, teenib vabrikus, oli mu mehe sõber. Ta ei annud mulle selle eluajalgi rahu, tundis mind juba enne meheleminekut ja nüüd on ta nagu pöörane. Seda ma kartsin kohe, kui mees otsa sai, et nüüd ta tuleb, ja sellepärast ma tahtsingi, et oleksite mu kohe oma juurde võtnud, muidu pole mul temast öö- ega päevarahu. Ja lapsed kardavad teda mis hirmus.»

Kui esiteks Viljasoo oli olnud ainult muhe, siis nüüd muutus ta otse rõõmsaks. Selles meeleolus ta laua tagantki tõusis ja Marie juurde astus ning temale ütles:

«Seda sa oleks pidanud mulle juba ammu ütlema, et on niisuke mees, siis ma oleks kohe kõik korraldanud. Aga lähme nüüd lapsi vaatama.»

Marie tõusis raamatuvirnalt ja jäi Viljasoo ette seisma, lihtne villane müts peas, silmad ikka veel niisked, huulis kerged tõmmutused, nagu kipuks nutt uuesti peale või nagu tahaks suu veel midagi öelda. Aga ei tema ega Viljasoo lausunud enam sõnagi ja nõnda läksid nad kõik üheskoos uksest välja.

XXIII

Kõik valmistusid ülemaalisele kongressile, Viljasoogi valmistus, sest tema tahtis seks puhuks välja lasta ajakohase lendlehe. Kröösus ja Joosua pidasid aru, kuidas kongressi üle võtta või oma päka alla saada. Selleks oli vaja, et saadikud valitaks hästi radikaalsed. See pidi üsna kerge olema, sest isegi vürtspoodnik Vesiroosi taolised mehed olid juba radikaalseiks muutunud, nõudes «revolutsiooni, et oleks mäss, treik, poigodeerimine, konviskeerimine ja kottiajamine».

Aga emand Lohku huvitasid ilmalikud asjad kordkorralt ikka vähem. Sest mis mõte oli nende pärast muretseda, kui viimnepäev seisis niikuinii ukse ees, nagu vagad jumalamehed seda õietiseletatud pühakirja põhjal ennustasid. Oli jäänud vaid üks ilmalik mure, nimelt: kas maksab veel oma tütart nii-öelda viimsepäeva eelõhtul kodunt välja lasta, kuigi onu lubab Ameerikast reisiraha saata, nagu ta oma hiljutises kirjas teatas? Iseasi, kui leiduks mõni nii vaga jumalamees, et ta võiks taevaselt isalt paluda viimsepäeva edasilükkamist. Aga liig kauaks ei võiks tema tulek ometi viibida, sest muidu ei saaks Kristus maailma lunastada. Lunastus aga oli emand Lohu suurimaks mureks.

Indrek käis longus peaga selles maapealse paradiisi ja viimsepäeva tuleku uimas, sest hiljutine rahajant oli ta revolutsioonirindelt kõrvale tõrjunud. Keegi ei tundnud tema vastu erilist huvi, isegi Kristi nagu mitte. Ainult ühte oleks ta tahtnud temalt kuulda: mis sai sellest sõdurist, kelle pärast Indrek astus oma väärsammu. Sellepärast pidi ta tingimata Indrekuga rääkima. Juhus tuli talle appi. Tõtates kord õhtul tunnist koju, jõudis ta Indrekule tänaval järele, pidi temast mööda minema, aga viivitas siis sammu ja kõndis temaga kaasa. Esiteks oli nagu mõlemal pisut piinlik, aga pärast sobis jutt, nagu poleks vahepeal midagi erilist juhtunud. Isegi sõdurilt saadud kirja näitas Indrek lõpuks kusagil äriakna valgusel.

«Kas te usute hingeõnnistust?» küsis Kristi, kui oli lugenud kirja lõppu mitu korda.

«Miks te seda küsite?» vastas Indrek üllatatult.

«Kirjas seisab ju, et nad paluvad teie hingele õnnistust,» seletas Kristi. «Ja ema muretseb kangesti minu hingeõnnistuse pärast.»

«Ema muretseb ju selle õndsuse eest, mis pärast surma,» ütles Indrek. «Aga mina mõtlen õndsust eluajal.»

«Teie pöörate ka kõik naljaks,» hüüdis Kristi.

«Koguni mitte,» kinnitas Indrek. «Ma võin teile isegi need korrad nimetada, kus olin õnnis. See hakkas juba siis, kui olin alles väikene. Aga siis ma veel ei teadnud, et nõnda saadakse õndsaks. Esimest korda aimasin seda kusagil suures toas, kus oli akna all pikk must laud, laua ees keset valgeks kulunud põrandat noor neiu, kes küsis minult: kas ma annaksin talle oma soontest verd, kui tal vaja tuleks? Ja ma tundsin, et ma võiksin kogu oma vere anda, ainult kui aga tema seda vajab, ning seda öeldes oli mul selge, et ma olen õnnis.»

«Ja kus see neiu nüüd on?» küsis Kristi ärevalt.

«Teda ei ole enam,» vastas Indrek ja rääkis edasi: «Teist korda tuli õndsus kusagil madalas keldriruumis, kus keset põrandat kaltsuhunnikul nuuksus laps, kel nõdrad jalad, mis ei võtnud vedu. Laps oli kaotanud usu, et tema jalad võiksid kunagi terveks saada, ja mina tahtsin talle tema usu tagasi anda. Ning kui see mul õnnestus, siis ma sain teist korda õndsaks.»

«Ja kolmat korda saite nüüd, eks?» küsis Kristi.

«Ei, nüüd oli juba neljas kord. Kui ma trepist alla tulin ja sõduri viimasel astmel leidsin konutamas, tundsin talle näkku vaadates, et selle inimese elupäevad on läbi. Aga mina tahtsin talle tema elu maksku mis maksab tagasi anda, sest ta ütles, temal on kodus viis väikest last, ja nõnda pistsin käe revolutsioonikassasse, revolutsiooni enda külge, nagu ütles Kröösus, ning just sel silmapilgul, kus ma seda tegin, tundsin ma suurt õndsushoogu, sest revolutsioon oli mulle suurim ja pühim, ja ometi unustasin ta selle tundmatu sõduri laste pärast.»

Nad kõndisid tükk maad teineteise kõrval vaikides, alles siis küsis Kristi:

«Ja see kolmas kord?»

«See oli südaöösel. Väljas oli külm ja tähtine taevas.

Mina istusin suures ja kõrges toas, kus hulk musti koolilaudu, suur must tahvel, kateeder ja kaks noodipulti. Just viimaseid mäletan ma nii selgesti, sest üks oli harilik must, teine ebaharilik pruun. Istusin lauas, küünlajupp põles ees, sest laelamp oli kuiv. Kirjutasin, sattusin hoogu, mis lõppes imelise ekstaasiga: jumala tapmisega — muidugi sõnadega — ja sel silmapilgul ma tundsin õndsust.»

«Kas siis jumalat saab tappa?» küsis Kristi nagu hirmunult.

«Sel ööl ma uskusin, et saab,» vastas Indrek.

Jällegi kõndisid nad vaikides teineteise kõrval. Alles tüki aja pärast ütles Kristi:

«Seda oleks pidanud ema kuulma, kuidas teie õndsaks saate.»

«Milleks seda,» vastas Indrek. «Iga inimene saab omal viisil õndsaks. Teile ma rääkisin seda ainult selleks, et te mind pisutki mõistaksite ja ühes teistega ei kahtlustaks.»

«Ma pole kunagi kahtlustanud, aga kui teised . . .»

«Just nii, et kui teised,» kinnitas Indrek. «Teiste pärast on maailm, selles pole revolutsioon midagi muutnud. See algas juba suvel metsas koosolekul. Mõni aeg tagasi kahtlustas teie isa mind ja nüüd olen ma niiöelda valmis. Aga teate, mis mina ütlen: mina võiksin neid kahtlustajaid endid samuti kahtlustada, nagu nemad kahtlustavad mind.»

«Minu isa ka?» küsis Kristi.

«Kas või näiteks teie isa. Sest öelge ometi, mis te temast õieti teate? Teate, kus ta käib, mis ta teeb, kellega puutub kokku?»

«Ta käib koosolekuil ja . . .»

«Kust teie seda teate?» küsis Indrek.

«Ta ju ise ütleb,» vastas Kristi.

«On siis see teie teadmine, kui tema seda ütleb?» küsis Indrek. «Isegi see ei aitaks, kui mõni teine seda ütleks, sest nemad võivad seista ühe mütsi all. Te peaksite oma silmaga nägema, oma kõrvaga kuulma, kus ta käib, mis ta teeb ja räägib, kellega puutub kokku, siis te teaksite. Ja nõnda peaks see sündima võib-olla nädalate kaupa, et otsusele jõuda, kas ta vahel

harvagi ei tee mõnda kõrvalhüpet, mis äratab kahtlust.»

«Tähendab te kahtlustate minu isa?» küsis Kristi ärevalt.

«Ei,» vastas Indrek, «ma ei kahtlusta teda milleski, ma räägin seda ainult näiteks, et iga inimest võib kahtlustada, kui aga tahab, nagu teie isa tegi seda minugagi.»

«Aga tema ei käi ju politseiga läbi,» vaidles Kristi vastu.

«Kust teie seda teate?» küsis Indrek.

«Nüüd ajate mulle hirmu peale,» ütles Kristi õudusega. «Te räägite, nagu teaksite midagi ja varjate seda minu eest. Teie kõik olete targemad kui mina ja sellepärast on teil nii hea minuga mängida.»

«Uskuge, Kristi, ma ei tea midagi ja ma ei mõtlegi teid hirmutada või teiega mängida, ma püüan ainult teile mõista anda, kui kole see on, et revolutsioonis, selles pühas tules, nii palju kahtlustatakse ja et ilma selleta pole ükski revolutsioon võimalik.»

XXIV

Inimesed jõudsid ülemaaliselt kongressilt tagasi kärisevate ja kähisevate kurkudega või sootuks häältetult, silmad punased ja tursunud, näod kolkunud ja takused. Aga meeleolu oli hea ja iseteadvus oli suuresti kasvanud, sest oli võidud ennast nii-öelda ülemaaliselt kuulda lasta.

«Kui nüüd ka lahti ei lähe, siis ei lähegi,» kähises Joosua, kui temalt kongressi uudiseid küsiti. «Otsused on tehtud, juhtnöörid on antud ja inimesed on mööda maad laiali sõitnud, pole muud, kui tuleb ära oodata.»

«Millest siis kõige enne peale hakatakse, kas tulest või verest?» küsis Sillamäe.

See küsimus mõjus Joosuasse nagu punane ora ja äge sõnasõda jäi ainult sellepärast tulemata, et ta oli oma hääle kongressile jätnud. Nüüd tõstis ta korraks ainult käed taeva poole, nagu ootaks ta sealt abi.

Viljasoo, nähes, missugust mõju kongress avaldanud häälepaeltele, muheles, kirtsutas nina ja ütles:

«Jumal tänatud, kõnelda ei saa enam ükski, ehk hakatakse nüüd tegutsema.»

Muidugi, tegutsetud oli ka tänini, kuid Viljasoo tahtis midagi muud. Ei teda ega paljusid teisigi rahuldanud enam streigid, boikotid, kottiajamised jne. Need abinõud olid suurest tarvitamisest kõlbmatuks muutunud: vabrikud, tehased, asutised, ametikohad, nekrutid ja jumal teab kes kõik olid vabaduseuimas nii palju, nii sagedasti, korratult ja mõttetult streikinud, et see ei üllatanud enam kedagi, ammugi ei rabanud ta valitsust jalust. Alguses oli streik omataoline püha toiming, millele asuti kõnede ja lauludega, nüüd oli temast saanud nagu poisikeste mäng ja temaga edvistasid isegi koolilapsed. Sellepärast oli korraldatud salajane koosolek kitsamale ringile arutamiseks, millest siis nüüd alata. See oli ühel tormisel ööl, mis lõppes nagu hoiatava ennustusena pöörase maru ja metsiku välguheitmise ning rahesajuga, nagu poleks praegu mitte hiline sügis, vaid suve lõpp, mis toob ägedaid kõueraksatusi. Aga ka sel nii-öelda otsustaval koosolekul ei tehtud mingit otsust. Räägiti küll relvadest, räägiti püroksüliinist ja pommidest, räägiti vastuhakkamistest, räägiti üksikuist ja salajasist terroriaktidest, kuid kõigest ainult räägiti, ilma et oleks asutud midagi otsekohe tegema või ette valmistamagi.

Kui Indrek öösel koju hakkas tulema, lendasid õhus katusepapitükid, vanad roostetanud katuseplekilahmakad, mis langesid kõrvulukustava mürinaga kividele ja tormasid tuules edasi, kuni prantsatasid kuhugi vastu seina või planku. Indrek kõndis keset porist tänavat, kartes muidu millegagi pähe saada. Tugevatel tormihoogudel tõstis ta loomusunniliselt käed silmade kaitseks ja mütsi hoiuks, et see ei lendaks peast. Aga kusagil kitsal tänaval virutas torm kõrge plangu maha ja sellise hooga, et Indrek jõudis vaevalt tema eest ära karata. Samal ajal lendas talle midagi pähe ja vististi oleks tema pahema silma saatus olnud otsustatud, kui mitte sügavalt pähe tõmmatud paks sonimüts oma varjava nokaga poleks saanud kaitseingliks. Hoop oli

ometi nii tugev, et Indrek tuigerdas tagaspidi, komistas vastu langenud planku ja kukkus sinna peale. «Näe, mis hea,» tuikas tal uimases peas, «et torm plangu ümber viskas, muidu oleksin kukkunud otseteed porisse.» Ta ajas enda jalule ja käega haiget kohta hoides hakkas ta uuesti minema, kobades nagu käsikaudu mööda tühje tormiseid tänavaid.

«Minu meesterahvas oli ka öösel väljas,» rääkis emand Lohk hommikul Indrekule. «Ma ärkasin tormimürinast mitu korda üles ja mõtlesin, et saab näha, mis see õige tähendab. Seal ta nüüd ongi — teie silm üleni sinine, vaata, et jääb eluks ajaks teine pimedaks.»

Aga ei, Indrek seda ei kartnud, ainult et pidi mõneks päevaks tuppa jääma, kuigi üldise olukorra pinevus oli ka tema ergukavva sööbinud.

«Saate nüüd ometi pisutki puhata, muidu ei näe ööega päevarahu, nagu minugi meesterahvas. Tema tuli ju veel hiljem kui teie,» rääkis emand Lohk.

«Õige,» lausus Indrek endamisi, «Lohk tuli hiljem ja ometi lahkusime koosolekult ühel ajal. Kus tema küll võis olla või käia?»

Ja äkki tuli Indrekule meelde, et see pole esimene kord, kus nad tulevad samalt koosolekult, Lohk hiljem, tema varem. Aga tänini polnud see kunagi köitnud tema tähelepanu. Miks siis täna? On ehk põhjuseks pähe saadud hoop, millest kuumeneb veel praegu kogu pealuu? Unenäodki öösel olid kummalised ja kestavad nagu ilmsigi edasi, muutes iga mõtte imelikult teravaks ja salapäraseks, iga nägemuse kahtlaseks ja tähendusrikkaks. Ehk armastab Lohk linnatänavate öösist võlu, eriti tormiga, nagu mineval ööl? Ja Indrek kujutles tema tugevat kuju, tema käharduvaid tihedaid juukseid ning millegipärast tekkis temas arvamus, et selliste juustega inimesed peavad armastama tuult ja tormi. Jah, just nõnda, ainult kui poleks neid väikseid, kavalaid pilusilmi.

Aga Indrek ei saanud kuigi kaua oma mõtetega tegelda, sest Kristi tõi linnast teate: öösel tormiga olnud esimesed vangistused.

«Tähendab mäng hakkab uuesti otsast peale,» ütles Indrek.

«Mina olen ikka öelnud,» seletas Lohk, «et lähme tasa ja targu ning jätame revolutsiooni suurte rahvaste teha, nagu soovitab «Isamaa», või hakkame lihtsalt peale, aga mitte nõnda, et aina räägime revolutsioonist ja ise ootame nagu memmed, et millal see valitsus oma võmmid ja sandarmid saadab meid kinni võtma. Kui õpetatakse võitlust, siis mindagu võitlusse, aga ärgu otsitagu varju vanglas, see on minu arvamine. Peab värvi näitama, muidu kaotab rahvas usu.»

Aga rahva usuga oli noil päevil imelik lugu. Teda materdati armutult, kui ta oli sihitud jumala poole, ja teda turgutati vahetpidamata, kui küsimuses oli mõni parteiprogramm, lipukiri või loosung. Kui asi puutus jumalasse, siis nõuti usule tõendusi, aga kui räägiti oma poliitilisist unistusist, siis juhatati parimal korral tõendusena suurte raamatute juurde, mida kõnelejad isegi polnud lugenud, või pisteti kahtlejale mõni pisike brošüür pihku, mis pidi täitma käskude ja prohvetite aset.

Ja kuna enamik inimesi pole kunagi olnud tõenduste suhtes eriti nõudlik, siis loobuti kergesti põlvede jooksul omandatud usust ja võeti niisama kergesti uus vastu: Taevase paradiisi asemel, mille õndsast lootusest oli söönuks saanud nii mõnigi papp või palvevend, hakati nüüd vahelduseks uskuma maapealset Eedenit.

Paljud olid oma uues usus sellise meisterlikkuseni arenenud, et kinnitasid — seisukord olevat seda parem, mida halvem. Joosua seletas seda Sillamäega vaieldes nõnda:

«Mida raskemas ja lootusetumas seisukorras rahvas on, seda kergem on teda revolutsioneerida, s. t. kihutada vana korda kukutama. Nõnda siis on revolutsiooni ääri esimeseks ülesandeks — rahvast uskuma panna, et tema seisukord on õiguslikult ja majanduslikult viimane, millest armetumat ja ülekohtusemat ei ole ega saagi olla. On inimene selle kord endale kindlasti pähe võtnud, siis lööb ta varsti kõik uppi, lootes, et tuleb, mis tuleb, halvemat tulla ikka ei saa. Selles mõttes võibki öelda, et mida halvem, seda parem, sest mida halvem, seda rutem tuleb revolutsioon, ja see on ometi hea.»

Aga millest või kuidas just selle heaga peale hakata,

selles läksid arvamused kaua lahku. Ühed kinnitasid, et punane lipp tuleks tõmmata kuberneri lossile ja vanglale, aga teised pooldasid vürtspoodnik Vesiroosi väidet, et punase lipu õige koht on landstoal. Sest saksad tõid meile ristiusu, meie anname neile punase lipu vastu, saksad võtsid meilt maa ja kõik, meie võtame nüüd oma tagasi. «Nii et kui on haridus ja kulduura, siis olgu õieti, nii et ka meie istume landstoal,» kinnitas Vesiroos, minnes nagu päev-päevalt aina kõhukamaks. «Sest mis on meie majandus? Mõisnik on meie majandus. Mis on meie aade? Saks on meie aade. Aga milleks siis see majandus ja aated? Parem juba lihtsalt kohe välja, nii et iga matski mõistaks: meie poliitika on mõisnik ja saks. Eks ole nõnda? Seda ütlesin ma ka «Rahva Sõbra» peatoimetajale, sest mina räägin ainult tema endaga, poisikestega mina asju ei aja. Aga tema ütles, et nüüd on teine aeg, nüüd on haridus ja kulduura. Aga ma küsin kas või Jeesuselt Kristuselt endalt, mis haridus ja kulduura see on, kui mõisnik istub alles ülal landstoas ja meie oleme all linnas? Nõnda küsin mina. Kui on kulduura, siis olgu õieti, nii et ka meie istume landstoal, aga kui ei ole, siis on poliitika ning siis ka meie lähme ja teeme poliitikat — hakkame mõisnikust ja saksast peale. Sest ülevõtmine on ju ometi poliitika, mitte aga kulduura. Juba apostlid ajasid poliitikat, aga ei teinud kulduuratööd, sest ka nemad ütlesid, et tooge kõik, mis teil on, ja pange meie jalge ette. Nõnda teeme nüüd ka meie, nagu tegid õndsad apostlid, et ei oleks kellelgi midagi ütlemist. Õieti öeldud, mis? . . .»

Niisugune oli Vesiroosi võiduröömus arvamus ja teisi arvamusi tema omaks ei võtnud. Ning nii imelik kui see ka oli, aga ometi talitas lõpuks Indrek, talitasid ka paljud teised just nõnda, nagu oli arvanud poodnik Vesiroos oma vääramatus tarkuses. Sest ühel salakoosolekul kinnitas tööline Meigas üldisel heakskiidul, et sõjaseadus ja kõik muu on mõisnikkude töö ning et sellele peab reageerima, maksku mis maksab.

«Kui olete mehed, siis lähme maale itsi tegema,» ütles Meigas väljakutsuvalt, «las nad istuvad siin linnas oma sõjaseaduse otsas.»

Aga kes ei tahtnud noil päevil mees olla? Indrekki tahtis, sest tema ihkas tegusid, mis puhastaksid ta rahajandi tagajärgedest lõplikult.

Ainsaks tühiseks takistuseks oli, et puudusid sobivad jalanõud. Et ka sellest üle saada, läks ta Lohu palvele, kelle jalas ta oli näinud säärsaapaid. Ettekäändena nimetas ta ema haigust, mille ta vahepeal sootuks oli unustanud ja mille ta muutis peaaegu suremiseks, et oleks minek paratamatum.

«Minu saapad pole ju kuigi suured asjad,» ütles Lohk ja lisas: «Ning parem oleks teil kõju jääda, sest nüüd hakkab nähtavasti päris mäng peale. Ega maalgi tea, mis seal võib tulla.»

«Mis siis ikka,» arutas Indrek, «teed ja teeäärseid tunnen hästi. Eks ma hoia kõrvale, kui midagi kahtlast märkan.»

«Mina teie asemel siiski ei läheks,» ütles Lohk viimaks, «aga saapaid ma ei keela, ainult et enne pean ühel jalakõverdusest talla kinni lööma ja teisel tagant sääreõmbluse kokku tõmbama, siis võite nendega minupärast kas või ema matuseid pidada. Määret said nad alles hiljuti.»

«Mis sa nende matustega nõnda lõõbid,» ütles emand Lohk mehele. «Haigused ja surm ei ole ometi naljaasi.»

Need sõnad hakkasid kuidagi valusalt Indreku südamesse kinni. Ta läks oma tuppa ja istus seal kaua hiljutise vale üle järele mõeldes. Ja äkki tundus talle, nagu polekski ta valetanud, vaid ema ongi juba surnud, ilma et oleks jõudnud ära oodata Indreku viidud rohtu. Imeselgena esines talle nägemus tema surmast ja kodust. Selle mõjul tegi ta otsuse: minna otseteed Vargamäele, mitte teistega kaasa.

Aga ometi ei pääsenud ta sellest, sest üks salk mehi pidi suunduma Vargamäe kanti ja Indrek oli teejuhina neile nagu loodud. Pealegi kiskus miski teda teiste hulka, kuigi süda oli raske, nagu ootaks teda midagi saatuslikku. Oli kaasakiskujaks paljas seiklushimu, hiljutisest rahajandist kahtlustamisega tõusnud vimm, tegevustahe, loomusunniline tasumistung või üldise pinevuse uim, sellele poleks võinud vastata ei ta ise ega ükski teine.

«On teil midagi paksemat jala otsa panna, muidu hakkavad saapad käies loksuma, sest nad on teile vist suured,» rääkis emand Lohk. Ja et Indrekul midagi paksemat ei olnud, siis soovitas ta oma «meesterahva» jalanartse.

«Mul oleks ka head kapukad,» seletas nõukas emand, «aga nartsud on palju paremad, sest kui neil saavad alumised otsad märjaks — saapad lasevad ehk vett sisse —, siis võib need ülesse pöörata ja ülemised kuivad otsad ümber labajala mässida, nii et nendega olete palju paremini aidatud kui kapukatega.»

Indrek kuulas emanda tarka nõu ja võttis nartsud, aga endal kipitses süda vahetpidamata, nagu valmistuks ta kuriteole. Kristi silmitses teda nii ainiti, et tal hakkas otse piinlik. Sellepärast ruttas ta oma tuppa, kus pidi olema veel toimetusi. Tal oli raske rääkida, sest iga uus sõna oleks olnud uus vale, aga tõtt tunnistada oli hoopis võimata, isegi Kristile. Kui minekuhetk käes, ta lukustas ukse ja andis võtme emand Lohule.

«Te tulete ju varsti tagasi?» küsis see.

«Niipea kui võimalik,» vastas Indrek ja vaatas ise abitult kõrvale.

«Kristi sõidab varsti ära, tulge ikka enne tagasi, tulge teda saatma.»

Nõnda olid emand Lohu viimased saatesõnad.

Ilm oli pilves ja udutas vihma; taevas tundus madalana, nagu kannaksid teda kõrgemate majade katuseharjad. Kirikutornid on täna poolest saadik taevas, mõtles Indrek ja tal tuli äkki meelde, kuidas lapsena Vargamäel oli arutatud taeva kõrgust ja kaugust. Ta ei tõtanud minnes, sest aega oli küll, jõudis muidugi määratud tunniks kohale. Äkki kuulis ta kellegi jooksvaid samme oma selja taga. Tal tekkis mingisugune kahtlus, ta kargas mõne hüppega lähema maja juurde, kus teadis olevat kõrge välimise trepi, mis jättis enda ja maja vahele pimeda nurga. Hinge kinni pidades jäi ta siin ootama. Jooksja möödus Indrekust täie hooga ja peatus alles lähemal tänavanurgal. Kelleltki vastutulijalt küsis ta midagi, ning saanud nõutava vastuse, tuli joostes tagasi. Alles nüüd astus Indrek oma peidu-urkast välja.

«Kristi, teie!» hüüdis ta. «Keda te otsite?»

«Oi, kuis ma kartsin, et ma teid enam kätte ei saa,» hingeldas tüdruk vastuseks. «Katsuge, kuidas mu süda peksab.» Ta võttis Indreku käe ja surus selle oma südamele. «Tunnete! Kuulsin just, et kostavad sammud ja äkki enam ei ole. Mul hakkas kole hirm!»

«Ja mina ei tunnud teid esteks ära, alles nüüd, kui tulite tagasi.»

«Tähendab saan rikkaks, kui ei tunnud,» vastas Kristi. «Ema ütleb ikka nõnda.»

«Ega tea, mis Ameerikas sünnib, kui sinna jõuate,» arvas Indrek.

Kristi seisis Indrekule üsna ligi ja vahtis tema poole üles, nagu otsiks ta pimeduses tema silmi.

«Teate, ma ei usu, et te koju lähete,» ütles ta siis. «Seda ma tahtsingi teile öelda. On mul õigus?»

«Ei, ma lähen koju,» vastas Indrek.

«See on nii kole, et ma teid ei usu, aga ma ei saa kohe, tehke mis tahes. Teie silmad on nagu teised ja teie hääl on teine kui tõtt rääkides. Sellepärast on mul hirm, et teie ei tulegi enam tagasi ja et mina ei näe teid enam kunagi. Öelge mulle ometi puhtast südamest, kas teie ema on tõesti suremas haige?»

«Mul jäi tuppa kiri, mis seda tõendab,» vastas Indrek. «Kahju, et panin ta kohvrisse luku taha, aga kui soovite, ma annan teile võtme, otsige see kiri sealt välja ja lugege oma südame rahustuseks.»

«Ei, ei, seda ma ei tee, mina teie kohvri kallale ei lähe,» ütles Kristi, «kui tagasi tulete, siis võite ise mulle seda kirja näidata, eks?»

«Hea küll,» oli Indrek nõus. «Nii et nüüd usute mind?»

«Nüüd usun,» vastas Kristi. «Aga süda valutab ikka hirmsasti, nagu tahaks teine lõhkeda. Ja kui ta nõnda valutab, siis ma hakkan uuesti kahtlema, sest ma küsin: miks see süda siis nii hirmsasti valutab, kui midagi ei ole? Teate, kõige parema meelega tuleksin teiega kaasa.»

«See pole ju võimalik,» vastas Indrek, ja äkki ta tundis, et ka temal käis millegipärast hirmuvärin südamest läbi. On see ehk tõepoolest mingisugune kurjakuulutav eelaimdus?

«Ma ju tean, et see pole võimalik, aga ma ütlen muidu niisama. See tuleb vist sellest, et mina teie eeskujul olen õppinud kõiksugu võimatuid asju mõtlema, nagu oleksid need võimalikud. Ja kui nõnda mõelda, siis oleks nagu kergem kui mõtlemiseta. Sellepärast mõtlen ma ka nüüd, et mina lähen teiega kaasa ja mõtlen seda kogu aeg, kui teie lähete üksinda ja mina jään üksinda koju.»

«Kui te kord Ameerikasse sõidate, siis mõelge, nagu sõidaksin mina teiega kaasa, kas mõtlete?»

«Ei, seda ma ei saa mõelda,» vastas Kristi, «olen juba katsunud, aga mitte ei saa. Selle asemel ma mõtlen alati, et ma ei sõidagi Ameerikasse. Ma tean muidugi, et ma sinna sõidan, sest onu saatis juba raha ning kõik, aga mõttes jään ma siia — mõttes sõidab keegi teine, mitte mina. Mõttes lähen seda teist saatmagi ja tunnen temast kahju. Kas teil on mõnikord iseendast kahju?»

«Tänini pole olnud,» vastas Indrek.

«Aga minul on endast olnud,» tunnistas Kristi. «Tänagi oli, kui ma seal tänavanurgal seisin ja jooksuga tagasi tulin.»

«Teie teete iseendale liiga,» ütles Indrek ja tahtis Kristi käe haarata, aga äkki ja ootamatult tundis ta, et nad hoiavad selle asemel kõvasti teineteise ümbert kinni, seistes keset kõnniteed.

«Mul on ikka hirm,» sosistas Kristi nagu sonides, «mõtted ei aita midagi.»

«Te peate koju minema,» vastas Indrek.

«Ka seal on mul hirm, ükskõik, mis mõtlen.»

«See on täiesti asjata, sest paari päeva pärast olen ma tagasi. Ma saadan teid väravani.»

«Ei, seda mitte,» vastas Kristi, «parem mina saadan teid selle nurgani, kus ma seisin ja kuulatasin. Tulge, ma saadan, nii hea on saata.»

Nad hakkasid minema, hoides ikka veel teineteise ümbert kinni.

«Kas mäletate, millal me nõnda kõndisime?» küsis Kristi ja rääkis ilma vastust ootamata edasi: «Siis oli linn valge-valge, sest saksa teater põles. Ja kui me seal seisime ning tuld vaatasime, siis ütlesite, et see pidi olema kuri inimene, kes seda tegi. Ja teate, mis te veel

ütlesite? Et kodus isa alati palvetas, kui paistis tulekahjukuma, ja kui oli mitu kuma, siis luges ta ka mitu palvet.»

Üsna õige, Indrekul endalgi tuli nüüd meelde, et ta tol puhul midagi selletaolist oli rääkinud.

Kui nad jõudsid tänavanurgale, haaras Kristi uue hooga Indreku ümbert kinni ja surus end kramplikult tema vastu ning ütles:

«Minge nüüd! Minge kärmesti! Ma kuulan teie samme!»

Ja sõna lausumata Indrek läks kiirel sammul. Aga ta ei saanud kuigi kaua minna, kui kuulis oma selja taga jällegi kellegi jooksu ning ta pöördus ümber ja läks jooksjale vastu.

«Ma ei saanud muidu, ma pidin teid veel kord nägema, andke andeks,» palus Kristi.

«See on see pimedus,» lausus Indrek tüdrukut peaaegu sülle tõstes ja temaga tagasi minnes. «Näete nüüd, et mina pean teid saatma, mitte teie mind.»

Aga kui nad jõudsid endisele tänavanurgale tagasi, kiskus Kristi enese äkki lahti ja ütles:

«Seiske siin, mina jooksen! Ehk ei! Parem teeme nõnda, et jookseme mõlemad, igaüks oma poole. Üks, kaks . . .»

Aga ta ei saanud veel kolme öelda, kui Indrek haaras veel kord ta ümbert kinni, nii et ta luud-kondid ragisesid.

«Ai, ai, ai!» karjus Kristi, «te murrate mu ära.» Ja nagu pöörases hirmus vabastas ta enda noormehe kätest ning kadus joostes pimedusse. Indrek pistis teisele poole, niipalju kui jalad raskete saabastega andsid. Kui tal juba hing kippus jooksust kinni jääma, peatus ta äkki kuulatamiseks, siis jätkas ta rahulikult oma teed.

XXV

Kusagil linnaservas oli eelkogunemispaik. See oli üksik, uuesti rajatud tänav, kus ääres ühel pool mõned harvad majad, teisel pool muuseas mingisugune puuladu, mis piiratud planguga. Plangu äärt mööda seisid

kõrged munakivikuhjad, oodates nähtavasti tänava sillutamist. Just nende kivihunnikute juures pidigi kokku saama.

Indreku sinna jõudes oli Meigas juba kohal ja temaga kaasas kolm teist meest, nähtavasti ka vabrikutöölised, keda Indrek ei tundnud. Kokkuleppe kohaselt oodati veel paarkümmend minutit. Selle aja jooksul saabus veel kaks meest, nii et kõiki kokku oli seitse, kui nad hakkasid minema. Nende tee viis neid suuremast ja elavamast ning juba sillutatud tänavast üle. Aga enne kui nad jõudsid sinnamaale, hakkas kostma hobukapjade plagin.

«Kasakad! Laseme nad mööda minna.»

Aga kui nad natukene aega olid oodanud ja kapjade plagin oli jõudnud juba nende tänavaotsa kohta, vaikis äkki kõik.

«Pöörasid siia,» sosistas Meigas. «Tagasi!»

Nad jõudsid endisele paigale.

«Üle plangu!» käsutas Meigas, kes etendas juhi osa ja ronis esimesele kivihunnikule ning sealt plangule. Teised talitasid tema eeskujul. Aga vaevalt oli Meigas sisse saanud, kui tema kraes oli kinni öövaht ja hakkas karjuma. Tema hääl lõigati kui noaga pooleks, sest Meigas oli talle revolvri otsaette surunud ja kohe lasta ähvardanud, kui ta silmapilk ei vaiki.

«Tola,» ütles Meigas öövahile, «ega me ometi mõned vargad ole. Kuuled, sealt tulevad kasakad, kui sa praegu julged piiksatadagi, siis oled surnumuld. Aga oota, las kasakad lähevad mööda, siis kaome, nagu tulimegi. Istu!»

Vanamees istus kuhugi pakule. Ka teised võtsid tema ümber aset ja ootasid vaikides kasakate möödumist.

«Pea meeles, vanamees,» ütles Meigas üle plangu tagasi ronides, «mitte sõna kellelegi, kui sul elu armas.»

«Mis sa vanainimesest tühja hirmutad,» sõitles keegi.

«Parem on parem,» vastas Meigas, «mõni aegki peab ehk suu kinni.»

Nüüd jõudsid nad ilma mingisuguse segaduseta linnast välja maanteele. Seal peatuti ja Meigas vilistas. Silmapilk vastati tee kõrvalt pimedusest samasuguse vilega ja natukese aja pärast ilmusid mustad kogud

teele. Pimeduse tõttu oli raske aru saada, mis mehed need õieti olid, aga Indreku arvates oli ootajate hulgas niihästi linna- kui ka maamehi — vististi nende seast, kes olid linna kokku tulnud ja siin kinnivõtmisest pääsenud.

Karjas plärtsiti mööda porist maanteed linnatuledest kaugemale, mis paistsid lõpuks ainult üldise kumana taeva all, kuni tuhmus kõik ühiseks läbipaistmatuks sumedaks ja rõskeks sügisööks.

Räägiti vähe, nagu oleks kõigil iseenesega küllalt tegemist või nagu kannaksid mehed üksteise peale mingit vimma. Aga sammu aina lisati, nii et Indrek pidi peagi palituhõlmad nööpidest päästma ja mütsi kuklasse lükkama.

Nõnda velgiti tundi kaks suurema arupidamiseta, sest kõigil oli ju teada, kuhu ja milleks mindi. Saksad olid rahvale sõjaseaduse ja kõik muud hädad kaela tõmmanud, ja nemad kuulutasid sakstele sõja, see oli lihtne ja loogiline. Võitluseks oli vaja raha ja sõjariistu, palju raha ja häid sõjariistu. Ainsaks paigaks, kus pidi leiduma ühte kui ka teisi, olid mõisad — vihasemate vaenlaste kuldsed kodud. Sellepärast siis võimalikult ruttu, nii ruttu, et siia komandeeritavad väed ei jõuaks segama, üle kogu maa laiali ning mõisad tühjendada rahast ja relvadest. Mehed ülepeakaela salkadesse ja linnast välja maale, iga salk ise teed.

Meeste hulgas leidus neid, kes olid juba mõni nädal varemalt teinud väikse retke maale, nagu Indrek seda taipas mõnest langetatud sõnast. Need olid nii-öelda salga au ja uhkus, tema vana kaardivägi.

Võis olla möödunud tundi kaks, kui pahemal pool kõrval tõusis eemal kaugel punane kuma taeva alla. Mehed jäid silmapilguks seisatama.

«Näete, seltsimehed on meist ette jõudnud,» ütles keegi.

«Arvad sa tõesti?» kahtles teine.

«Kindlasti, ei see muud ole,» ütles esimene. «Ühe mõisa toss tõuseb juba taeva poole.»

Sellele ei vastanud enam ükski midagi. Kõik pöördusid minema ja sammusid veel südimalt ja suurema hooga kui tänini. Indrekul käis nagu külm tuul südame

alt läbi. Mis see siis tähendab? mõtles ta. Võitlus? Ei saadud muidu jagu? Ei pääsetud raha ja relvade jaole? Ja kui ta tüki aja pärast sattus Meika kõrvale, kelle ta pimeduses ära tundis, küsis ta:

«Milleks nad põletavad?»

«Ei ju tea õieti, mis tuli see on,» vastas see. «Võib-olla lihtsalt õnnetus.»

«Jah,» oli ka Indrek nõus, «sest mis mõtet oleks meelega. Varandus on varandus, ja kui uskuda võitu, siis on see ju lõpuks kogu rahva varandus. Ning kui võitu mitte uskuda, mis mõtet oleks üleüldse sellel kõigel.»

«Mõte oleks siiski, kui lihtsalt itsi teha,» arvas keegi pimedusest kähiseva häälega, nagu oleks ta mõni ülemaalise kongressi saadik.

«Mõte on hirmu nahka ajamiselgi,» arvas teine. «Esimene kord peletasime valitsuse palja streigiga, aga nüüd see enam ei aita, sellega ollakse harjunud. Nüüd peaks võtma tule ja vere abiks. Valitsus on küllalt valanud süütut verd, poleks halb, kui nüüd hakataks valama süüdlaste verd. Et linnas seltsimeestel käsi vabastada, selleks peab väed maale meelitama. Aga millega siis meelitada, kui mitte tulega? On seda parem teha verega? Mis te arvate, seltsimehed, kummaga on kergem?»

«Tulega ikka,» arvas keegi. «Paistab kaugemale.»

«Ja inimlikum ka kui verega,» ütles teine.

«See on ju nii, seltsimehed,» rääkis nüüd Meigas, «aga koosolekul leppisime ju muus kokku. Koosolek otsustas nõutada ainult raha ja sõjariistu. Me lubasime seda ja selleks asusime teele. Seda otsust tuleb täita, arvan mina.»

«Mina arvan sedasama,» ütles nüüd ka keegi teine.

«Ka mina tulin ainult selleks välja,» ütles Indrek.

Sellega arvamuste vahetamine seks korraks lõppeski. Ükski ei vaielnud enam vastu, nagu oleksid kõik sellega päri, et üheskoos tehtud otsust tuleb ka üksi-kaksi täita. Aga ometi Indrek ei pääsenud kuidagi aimdusest, et salgas leidub küllalt mehi, kes ei pane tehtud otsust mikski, vaid kellel on täiesti oma isiklikud arusaamised ja kavatsused.

Esimeseks peatuti kusagil kroonuviinapoe juures, mis piirati sisse. Otsustati müüja äratada ja temalt kassa välja nõuda. Aga samal ajal, kui ühed läksid seda teostama, murdsid teised viinamüügiruumi akende eest luugid puruks, milliseks tegevuseks olid nähtavasti nõutavad riistad kaasa võetud, löödi aknad sisse ja roniti tuppa, kus süüdati põlema laelamp ja algas purustamine. Terved riiuli- ja kastitäied pudeleid lendas hirmsa mürina, kolina ja klirinaga põrandale ja mehed plärtsisid saabastega lausa viinas. Mida ei saadud hulgaviisi maha lükata, see purustati malakaga või pilluti läbi akna välja. Isegi tühjadele pudelitele ei antud armu. Purustajad sattusid nagu marru ja nad oleksid tahtnud hävitada kõik — mitte ainult täied ja tühjad pudelid, vaid ka kastid, riiulid, lauad, toolid, uksed ja aknad.

Mis Indrekut selle juures kõige rohkem rabas, oli see, et isegi palja pealtvaatamisega valdas ka teda mingisugune imelik ärevus ja tung ühes lõhkujatega tegevusse astuda. Kui poleks olnud paari maameest ja Meigast, kes jäid kogu aeg rahulikuks pealtvaatajaks, siis Indrek oleks vististi ka läbi akna sisse karanud ja ühes teistega asunud hävitustööle, niisuke imeline ihk sündis tal kogu kehas, kuulates purunevate pudelite klirinat.

Veel rabas teda asjaolu, et lõhkusid mis lõhkusid, ikka leidus veel kusagil mõni terve pudel katkiste seas, mis polnud purunenud isegi ülalt kõrgelt riiulilt kukkudes. Kuis oli see olnud võimalik? Keegi poleks võinud seda seletada, kuigi oleks tahtnud, ehk olgu siis, et räägitakse juhusest või jumala tahtmisest. Just see viimane meenus Indrekule, kui ta kuulis purustajaid vanduvat, et ikka olevat veel mõni pudel terve, ja kui ta nägi nende kasvavat viha jumala tahtmisest säilinud pudelite vastu. Aga lõpuks mehed kaotasid nagu lootuse, et jõuaksid purustada viimase pudeli, sest äkki hüüdis keegi:

«Tuli kuradile otsa, muud midagi!»

«Õige, tuli otsa!» karjusid teised vastu.

«Mehed, välja, väljast pistame tule, muidu kõrbeme ise ühes, saapad lähvad jalas põlema.»

Ja üksteise järele kargasid purustajad aknast välja. Samal ajal panid kõik korraga tähele, et müüja eluruumides karjub laps, ei — et seal karjub kaks last, üks suurem, teine väiksem, hoopis väikene. Millegipärast mõjus see kainestavalt, tõi purustajad nende tuhinast argiellu tagasi.

«Jätke tuli, seltsimehed,» ütles Meigas, «kuulete, lapsed karjuvad.»

Uksele ilmusid mehed, kes olid käinud kassa järel.

«Müüjat ennast pole kodu, ainult naine kahe lapsega ja keegi vanainimene,» seletasid nad.

«Kassa käes?» küsis Meigas.

«Ainult mõnikümmend rubla,» vastati temale.

«Hea seegi,» arvati vastuseks ja asutati minema. Aga siis märgati äkki, et öist taevast valgustab juba kaks kohutavat kuma. Kõik seisatasid silmapilguks. «Me peaksime ka märku andma, et meiegi ei maga,» arvas keegi.

«Jätke naised ja lapsed rahule,» manitses Meigas ja teda toetasid mõned teised hääled.

Nõnda siis sammuti edasi. Aga enam ei olnud seda vaikust, mis valitses meeste keskel enne. Näis, nagu oleks pudelite purustamine kõigisse mõjunud erutavalt või nagu oleksid kõik sattunud rõõmsamasse tujju mõnekümne rubla pärast, mis saadi viinapoe kassast.

Aga nagu hiljem selgus, oli siin mängus juhus või jumala tahtmine: neist pudeleist, mis pilluti suures tuhinas läbi akna välja, olid mõned jäänud terveks, ja kuigi oli käsk kõike purustada, libistati ometi ööpimeduses tasku paar pudelit, kust rüübati vaheldamisi juba viinapoe juures ning hiljem ka teel. Ainult Meigas kõndis paari teisega endist viisi vaikselt ja vahtis ajuti uurival pilgul pimedusse. Äkki tegi ta tugeva hüppe ja siis lendas midagi klirinal kuhugi kivi vastu puruks.

«Mis, kurat, peab siis see tähendama?!» karjus keegi kähiseva häälega.

«See peab tähendama, et ei jooda ennast purju, kui ollakse tõsise asja pärast väljas,» vastas Meigas.

«Seda öelge oma linnameestele, aga mitte minule,» kähises hääl pimedusest vastu.

Aga nüüd hakkas mitu häält korraga rääkima ja kõik nad manitsesid kähisevat vaikimisele, seletades, et Meikal on õigus. Pealegi lisasid nad lohutuseks:

«Oleme ju oma tipsud saanud ja aitab, muidu läheb tõepoolest liiale.»

«Ükskõik,» vastas kähisev hääl, «aga mis õigusega mul pudel peost puruks lüüakse? Ma oleks ta isegi kraavi võinud visata, kui seda nii väga tahetakse.»

«Ma ju pimedas ei seletanud, arvasin, et mõni oma mees,» vabandas nüüd Meigas, et asjale lepitavat lõppu saada. Nagu selgus, purustatud pudel oli viimane, sest varahommikuks, kui nad jõudsid esimese mõisa juurde, oli kõigil kerge alkoholiuim kadunud ja kõneainet leidus nüüd niisama vähe nagu õhtulgi linnast lahkudes.

Esimeseks astuti sisse valitseja juurde, kes polnud veel magamast tõusnud. Nõuti silmapilkset ukse avamist, vastasel korral ähvardati sissemurdmisega. Kui uks lahti, käsutati valitsejal käed üles ja nõuti niihästi relvade kui ka mõisaraha väljaandmist. Valitseja oli kõhukas sakslane, kes kandis Vilhelmi eeskujul üleskeeratud vuntse, aga praegu rippusid nad sorus allapoole ja värisesid ühes kahekordse lõuaga, nagu oleks neid äkki tabanud külmtõve valing. Siin said mehed teada, et härrastemaja on tühi, sest saksad on sõitnud linna. Samuti said nad juhatusi metsaülema asukoha leidmiseks, mis seisis mõisast pool kilomeetrit eemal metsa ääres. Sinnapoole asus ajaviitmata teele viis meest, kuna ülejäänud salgaliikmed läksid härrastemaja juurde, kus löödi ilma pikema arupidamiseta välisuks eest maha.

Mehed käisid kogu kahekordse ruumika härrastemaja tuba-toalt otsast otsani läbi, hoides revolvreid igaks juhuks laskevalmis käes. Tühi mis tühi, kusagil mitte hingegi! Aga kui nad otsaga alumistesse ruumidesse tagasi jõudsid, oli juba avatud uksest mõisa moonamehi ja teisi töölisi härrastemajja tunginud, sest sõnum mässajate ja vabadusekuulutajate tulekust oli edasi lennanud elektrisädemena. Ka need hakkasid oma mudaste jalgadega, olgu nad kaetud saabaste või pastheldega, mööda parketti ja vaipu päterdama, et oma uudishimu vaigistada.

«Kae kuradit, kuis siin elatakse,» vandus keegi näsis vanamees, kel sasis habemes juba tublisti hõbedat, mida ta nagu märkas alles täna esimest korda siin suure punasest puust raamis peegli ees. «Aga kui mina tahtsin valitsejalt paari lauaotsa, et oma toapõrandat paigata, siis ei täinud mulle sedagi anda, ütles, et ei või, sest siis tulevad teised ja tahavad ka.»

Nõnda endamisi rääkides ja oma karvast, peaaegu nagu mõne looma nägu peeglis vahtides vanamees märkas äkki, et tema räpases ja kühmus kujus on midagi haletsemisväärset, kui ta seisab keset selle ruumi toredust ja hiilgust, ning temas tõusis hirmus viha kõige vastu, mis helkis peeglist. Enesele aru andmata tõstis ta korraga parema rusika ja porise jala, nagu tahaks ta peeglit äiata ülalt ja alt korraga. Nõnda seisis ta silmapilgu, siis langes rusikas alla, kuna jalg jäi kuidagi töllakile vastu teist jalga. Nõnda seisatas ta hetkeks, tuletades kuidagi meelde koera, kes haistab äkki linnu lähedust ja kardab, et see võiks tema süü pärast enne lendu tõusta, kui kütt jõuab ligi.

Tema rünnakut ja ülalhoitavat rusikat oli keegi linnamees tähele pannud. See astus vanamehe juurde ja ütles naerdes:

«Ajas hirmu nahka, mis? Ei julge, ega? Vaata, kuidas sellega peab tegema.»

Siniste silmadega ja kõrgete õlgadega ning paksude mustade juustega noormees lähenes peeglile küljelt ning ootamata ja ette valmistamata andis ta temale nii tugeva tõuke, et peegel lendas täie hooga raginal põrandale, purunedes tuhandeks tükiks. Noormees ise läks naeratades minema, nagu kuuluks tema tegu kõige harilikumate kilda. Vanamees vaatas talle lollakalt järele, aga tema silmis süttis imelik tuluke. Seesama tuluke süttis ka teistes, nagu oleks peeglikildudest lennanud lugematu hulk sädemeid igale poole. Kõiki valdas nagu hullustushoog, mis oli ammugi olemas, kuid pääses valla alles peegli klirinast, millele järgnes üldine meeletu purustamine ja hävitamine. Ei aidanud mingisugused manitsused ega kellegi keelamine, inimesed olid kaotanud taibu ja otsustusvõime. Möllas kirg, mis tõusis joobumuseni, ekstaasini. Meigas käsutas omad

mehed viinavabrikusse ja -keldrisse, lootes nõnda hullustusele piiri panna, aga ta karjus kurtidele kõrvadele, sest kõik ihkasid rüüstamisele kaasa elada, olgu osavõtjate või pealtvaatajatena, nagu oleks just see kogu revolutsiooni peamõte.

Indrekki tundis kogu selles purustusmöllus midagi ahvatlevat ja hurmavat. See oli midagi sellist, mis pani unustama viha, tasumishimu, kahju, eesmärgi ja mõtte, ainult kui võiks purustada ja hävitada, et joovutada teisi ja joobuda ka ise. On lõpuks ükskõik, kellele kuulub hävitatav varandus, joobumus hävituses on seda suurem, mida kallim varandus hävineb. Inimene muutub nagu lapseks, kes ehitab ja ehitab plokkidest või paberitükkidest mingit majakest ja hävitab lõpuks kogu oma saavutise ainsa käe- või jalahoobiga.

Seisis kusagil saalinurgas raske ovaalne punasest puust laud pärsia vaibal. Sama vanamees, kes peatus hiljuti ülestõstetud rusikaga iseenda peeglikuju ees, nägi praegu kurja vaeva, et seda lauda purustada. Ta otsis parajat löögiriista, aga ei leidnud. Ta katsus lauda puruks murda, aga jõust ei piisanud selleks. Ta kahmas kolm-neli tugitooli üksteise järel ja tappis nendega lauda, aga laud oli tugevam kui toolid: tal pudenesid küll punased killud, aga ise jäi hea tervise juurde. Vanamees tõstis laua suure vaevaga üles ja viskas ta prantsatades põrandale, kuid laud jäi ikkagi terveks. Hakkas otse kahju sellest vaesest vanamehest. Ta oleks võinud tuua kirve, aga nähtavasti ei läbenud, tahtis rutemini lauast võitu saada ja nõnda heitles ta temaga, kuni sai jämedad higitilgad otsaette. Siis jättis ta äkki laua sinnapaika ja kargas vaiba kallale, et seda, otsa jala alla pannud, puruks käristada, aga ka see ei tahtnud kuidagi õnnestuda. Lõpuks puutusid talle silma vaasid ja iluasjakesed ahjusimsil, ta tormas nende juurde ja peksis nad murdunud toolijalaga puruks. Kõrvaltoast leidis ta raamatukapi, silmapilguga tõukas ta selle suure mürinaga ümber. Paari tõmbega olid aknakardinaist järele jäänud ainult närud.

Samuti talitasid ka kõik teised, kes ruttasid toast tuppa ja saalist saali, purustasid, käristasid, lõikasid

nugadega, raiusid mingisuguse vana mõõgaga, mille nad kusagilt olid kätte saanud, tõukasid ümber, mida võimalik tõugata, murdsid kõik sahtlid ja uksed lahti ning pildusid sisemuse mööda põrandat laiali. Magamistoast leitud lõhnaõli kallati riietele, pähe, kätele, isegi poristele jalanõudele ja nii mitmedki olid hiljem surmahirmus neid saatva lõhna pärast. Voodivaibad käristati siiludeks või nende otsas trambiti jalgega. Patjade suled lendasid mööda tube, hakkasid inimeste riietesse, juustesse, habemesse, tungisid ninasse, suhu ja silmi, ning kui aknad purustati, siis kandis tuul nad välja, kus nad lendlesid kogu mõisa õuel, pargis puude vahel ja isegi kaugel väljade kohal.

Keegi vanamees haaras tüseda pakkjalgse eide kaenlasse, tõmbas ta pehmele vedrumadratsile ja kiikus seal. Siis aga kargasid kaks poissi jaluli samasse voodisse ja püüdsid hüpates vedrusid purustada, kuid katse ei õnnestunud ja nõnda hüplesid nad nagu kummipallid voodis. Viimaks tüdinesid nad, kargasid põrandale ja lükkasid voodi ühes eide ja taadiga ümber, kes langesid naerdes põrandale just sel silmapilgul, kui mees ütles naisele:

«Mis oleks, eit, kui me ühegi lapse oleks võind muretseda niisuksel asemel.»

Aga enne kui need sõnad jõudsid lõpule, nad lamasid juba põrandal, nii et naine võis õigusega mehele vastata:

«Meil kodus omal parem ase, seal on õlekott külje all.»

Kuid pikkamisi vaibus ometi hullustushoog ja selle asemele asus viha, miks ei saa ühel hoobil kõike hävitada, lihtsalt olematuks teha, sest kõik, mis siin silmaga näha, tuletas meelde, mis tänini olnud, ja andis ennustavalt mõista, et see on ka tulevikus samuti, kui ei tehta kõigele lõppu. Ja lõpu võis tuua ainult üks abinõu — tuli, mis mõlkus kõigil meeles. Ja nõnda ei teadnud lõpuks keegi, kes oli asunud üldise mõtte teostamisele, tunti ainult äkki suitsuhaisu.

«Kusagil põleb!» hüüdis Meigas Indrekule vastu tulles ja nad jooksid kahekesi üheskoos tuld otsima. Kui nad ta leidnud, tõmbas Meigas kuue seljast ja

hakkas sellega kustutama; tema eeskujul talitas ka Indrek. Aga nad olid alles natukene aega töötanud ning polnud veel kaugeltki tulest võitu saanud, kui Indrekule lendas midagi rasket ja kõva vastu külge, lüües ta peaaegu hingetuks. Meigas sai millegagi hoobi pähe, nii et lõi jalul tuikuma.

«Kuradi kaagid!» kirus ta läbi hammaste ja pöördus ümber. Tema ees seisid mõisa moonamehed.

«See on meie tuli, teil pole sellega asja!» ütles üks neist.

«See on meie mõis, meie võime temaga teha, mis tahame, teie pidage oma näpud rahu,» ütles teine.

Aga Meigas astus, revolver käes, meestele vastu ja ütles:

«Esimese, kes julgeb tulekustutust takistada, lasen kui koera maha, pidage seda meeles!» Ja revolvrit tasku pistes pöördus ta uuesti tuld kustutama. Neile abiks ilmusid varsti mõned linnamehed ja paar talupoega, kellega nad linnast üheskoos tulnud. Ühisel jõul said nad viimaks tulest võitu.

Härrastemaja oli otsast otsani, katusealusest kuni keldriruumideni läbi käidud ja otsitud. Raha ei leitud peaaegu sugugi ja relvadena saadi ainult mõned jahipüssid ning paar revolvrit. Üks neist anti laetult Indrekule, sest tema oli tänini ilma.

Aeg oli minekut teha, sest väljas oli juba lai valge. Ühed hobused lasti rakendada parimate sõidukite ette, teised pandi sadulasse, et jätkuks ruumi kõigile, kes lähevad kaasa. Indrek pidi istuma sadulasse, sest parteimehed olid võtnud sõidukid enda alla, kandes sinna ka mingisugused täidetud kotid. Indrek oleks heameelega visanud sadula kus seda ja teist, sidunud oma märale ainult mõne riidetüki selga ja sõitnud nõnda, sest sadulat polnud ta tänini kunagi ratsutades tarvitanud. Aga polnud parata, sadulata ei andnud moodi välja, sest tema tundis äkki, et tema on ühes tõllasõitjatega pealtvaatajate silmis tähtis isik — mässaja ning vabaduselevitaja — ja tähtsad isikud sõidavad ikka sadulaga. Nõnda siis tuli sellega leppida.

Mõisast lahkuv salk oli siiatulnust palju perekam. Oli neid, kes sõitsid ise vabatahtlikult kaasa, oli ka

neid, keda pidi manitsema kaasaminekule, tuletades meelde igaühe pühi kohuseid revolutsiooni vastu. Sest kes on revolutsiooni poolt, see on ka rahva poolt, ja kes on revolutsiooni vastu, see on ka rahva vastu. See oli asjade lihtne loogika. Ja kes julges või tahtis noil päevil saada revolutsiooni ja rahva vastaseks? Ei keegi, või ta oli mõisnikkude sõber, valitsuse kannupoiss.

«Poisid, lähme ühes itsi tegema, saab naljа!» kuulis Indrek kedagi poisikeseohtu noormeest ütlevat oma kaaslastele, ja nõnda läksidki paljud kaasa, et saaks «nalja», nagu oleks see, mis sündis siin või mis sünnib ka edaspidi, ainult tühipaljas tembutamine ja rumal veiderdus.

Kui nad olid mõne kilomeetri edasi sõitnud, tegi tee pöörangu, nii et mahajäänud mõis osutus paremal pool kõrval. Indrek pööras siin pead ja vaatas tagasi. Ta jahmatas ja peatas hobuse, et oleks parem vaadata: mõisa härrastemaja kohal keerles suits pakseneva joana taeva poole. Indrek kihutas tuhatnelja sõidukeile järele ja karjus, niipalju kui hääl suutis:

«Mõis põleb!»

«Las uurgab!» hüüdis keegi naerdes vastu.

Indrek kihutas selle sõiduki kõrvale, milles istus Meigas, ja kordas ka temale oma endisi sõnu, nagu tahaks ta temalt teada, kas peab tagasi pöörduma tuld kustutama või sõitu jätkama. Aga Meigas ei vastanud sõnagi, ta lõi ainult nagu lootusetult käega. Seda nähes Indrek tundis äkki, kuidas tema südame ümbert muutus külmaks. Ta jäi oma hobusega sõidukitest ja ratsanikest pisut maha, et olla iseendaga üksinda, ja puudus vähe, siis oleks ta ümber pöördunud ja põleva mõisa poole tagasi kihutanud, sest tal oli äkki naljakas tundmus, et mõtteta on edasi sõita, kui selja taga põleb nõnda inimeste peavari ja hävineb varandus, mis kogutud aastakümnete, võib-olla sajandite jooksul. Jah, nagu esimest korda taipas ta praegu õieti, et see oli inimeste varandus, mida tema oma silma all nõnda meeletult hävitati. Ja uuesti ilmus ei tea kust silma ette rabava selgusega see sasis habemega ja hallide juustega vanamees seal kõrge peegli ees. Aga ta nägi ka

seda siniste silmadega noormeest, kes tõukas peegli ümber ja päästis seega kõigis meeletu kire valla. Sel noormehel näis üldse olevat ainsaks tungiks kõik ümber tõugata, kõike kukutada, nagu oleksid need sõnad ja mõisted sööbinud tema närvikavva ja peaajju poliitilistest brošüüridest ja lendlehtedest, kus räägiti aina kukutamisest ja ümbertõukamisest. Indrek nägi, kuidas see noormees kõndis toast tuppa ja otsis, mida ta võiks ümber tõugata. Raamatukogutoas pidi ta peaaegu elu ohverdama oma kirele, sest vähe puudus, siis oleks raske ja kõrge täiskiilutud raamatukapp ta matnud enese alla. Mitte tema, see noormees, ei karanud jaluli lamavatele kappidele, et neid sisse tallata, mitte tema ei olnud see, kes tarvitas hiljem akende purustamiseks raskeid saksa-, prantsus- ja venekeelseid raamatuid, mis lendasid läbi klirisevate ruutude raagus ja nõres põõsastesse, ei, seda tegid juba teised, tema tõukas ainult ümber, sünnitades seega nagu kahuripauke ja pannes ajuti kogu maja kuni alusteni värisema.

XXVI

Nad jõudsid vallamaja juurde, kus oli suur hulk rahvast koos, küll jala, küll vankritega, enamasti mehed. Oli see mõni ametlik koosviibimine või olid need inimesed kokku tulnud, et põlevate päevaküsimuste üle aru pidada, seda ei saanud Indrek teada, sest tema oli teistest pisut maha jäänud, ja kui ta jõudis vallamajja, seisis Meigas juba püsti laual vanade ajalehtede virna otsas ja kõneles, seletades, mis sünnib linnas ja milleks nad tulnud maale. Ta rääkis lühidalt, selgelt, lõikavalt, nagu jagaks ta hoope millegi raske ja teravaga. Aga ta ei lausunud targu sõnagi sellest, milline vastuolu oli nende maaletuleku eesmärgi ja tegeliku talituse vahel. Just seda oleks pidanud toonitama, seda seletama, arvas Indrek, ja kõigile südame peale panema, et head eesmärki ei muudetaks arutu mölluga lihtsaks rüüstamiseks.

Meika järel kõneles vallakirjutaja. Tema läks oma nõudmistes ja kavatsustes palju kaugemale kui eel-

kõneleja. See oli rääkinud nõnda, nagu seisaks kõige raskem võitlus vana korraga alles ees ja nagu peaks kõike jõudu pingutama, et temale mitte alla jääda. Kirjutaja sõnust aga kostis veendumus, nagu poleks enam vana korda ega võitlust temaga, on ainult rahvas ja selle tahe, mida peab teostama. Tema oli üks ülemaalise kongressi käredaid saadikuid ja seal tehtud otsuste elluviimine pidi olema nagu mõni lapsemäng. Oli ainult vaja valida uus vallavolikogu neljapügalase süsteemi järgi ning siis läheb kõik nagu lepse reega: hakatakse üle võtma ja pannakse valitsusasutised ning ametnikud boikoti alla, kuulutatakse nad olematuiks. Ja kus on see võim, kes suudaks midagi kogu rahva vastu?

Aga Indrek ei saanud ikkagi aru, miks peab kõik hävitama, mida rahvas samal ajal mõtleb üle võtta. Ja kui ka kirjutaja seda meelde ei tuletanud, ei võinud Indrek muidu, kui pidi ise kõnelema, seistes sealsamas laual lehtede virnal, kus olid seisnud teisedki.

Esimest korda elus pöördus ta sõnadega juhusliku hulga poole. Süda tõmbus äkki sootuks külmaks ja vaevalt oleks ta üldse midagi öelnud, kui ta poleks näinud otse laua ees Meigast, kes vahtis talle otsa ja kelles ta oletas pooldajat. Nõnda siis hakkas ta kõnelema, esiteks sõnu ja mõtteid otsides, aga varsti leides neid sellises külluses, et ei teadnud, mis nendega teha või kuhu nad panna. Ta rääkis inimesest ja tema õigustest ning vabadusest, ta rääkis revolutsioonist ja selle kõrgest, pühast mõttest ning eesmärgist, ta rääkis vanast korrast ja selle ustavamaist tugedest mõisnikest, ta rääkis talupoegadest, meist enestest, meie nõuetest, ta rääkis abinõudest meie soovide rahuldamiseks, ta rääkis uuest, paremast ja õiglasemast korrast ning lõpetas viimaks:

«Aitab rüüstamine meid meie eesmärgile lähemale? Algame ja alustame meie sellega paremat ja õiglasemat korda, et purustame ja hävitame nagu arutud? Pange õieti tähele: küsimus pole vaenlase varanduses, vaid meis enestes. Sest kui me juba alguses anname voli oma madalamaile, nii-öelda tõpralikele loomusundidele, kuidas suudame endid taltsutada siis hiljemgi?

Aga öelge mulle, mu vennad ja seltsimehed, mis saab revolutsioonist, mis saab inimesest, tema õigustest ja vabadusest, kui juba algusest peale on peremeheks loomalik instinkt? Varandus jääb varanduseks, ja kes ei märka võõra varandusega muud paremat peale hakata, kui ainult meeletult hävitada, see õpib vaevalt iseomagi varandust hindama või teda omale soetama. Sellepärast siis, mehed vennad, pöördun teie poole . . .»

Talle karjuti vahele, talle pandi sõnad suhu ja vastati neile, ilma et oleks lastud edasi rääkida. Ei olevat mingit mõtet säästa härrastemaju, sest neid ei olevat kogu nende sisustusega rahval vaja. Meie maa, isegi kogu maailm ei olevat nii rikas, et võiks loota ka kõige suuremas vabaduses, kõige õiglasemas ühiskonnakorras sellist jõukust, mis laseks kõigil inimesil endale muretseda niisuguseid eluhooneid ja sisseseadeid, nagu leidub seda meie mõisamajades. Aga milleks siis see toredus, kui temast ei jätku kõigile? Sõdade ja revolutsioonidegi põhjuseks on ainult see, et üks on rikkam kui teine, et üks elab toredamini kui teine. Sellepärast maha selline toredus, millest ei jätku kõigile. Niisugune oli vallakirjutaja arvamus ja kõik karjusid nagu ühest suust:

«Õige! Tõsi! Just nii! Maha, muud midagi! Milleks vihavaen! Rahus peab elama!»

Muidugi Indrek oleks võinud ju kirjutajale vastata, et kui varandus on vihavaenu alus, siis peab lõpparve pidama ka peremeeste varandusega, sest muidu ei kao kantnikkude, popside, saunikute, vabadikkude ja sulaste viha ning kadedus, aga ta vaikis parem, sest ta teadis, et selle väitega vilistatakse ta välja ja karjutakse maha või ta ajab lõkkele kired, mis löövad enneaegu segi vabadusvõitlejate read.

Paaritunnilise arutuse järel asuti teele mõisa poole, mis seisis mõni kilomeeter eemal. Mõisas oli vabadusekuulutajate tulek ette teada. Valitseja oli põgenenud ühes kahe vana mõisapreiliga, kes omanikud, kuna mõisa majapidamise juht, keegi noor parun, juba varemalt oli sõitnud linna. Nõnda oli mõis üsna tühi. Ka metsaülemat ei leitud kodunt. Igal pool, kuhu mindi, olid ees ainult naised ja lapsed, kes pugesid hirmunult

nurka või karjusid meeletult, värisedes ühes emaga. Ei aidanud järelepärimised ega ka ähvardused, kuhu metsaülem ja valitseja läinud, sellele ei saadud õiget vastust. Vastutasuks süüdati põlema niihästi metsaülema kui ka mõisavalitseja eluhoone ja valvati juures, et tuld ei saaks kustutada, ainult asju lubati majadest välja kanda.

Ka härrastemajal polnud pikka pidu, sest siin ei tahtnud enam keegi lõhkumise ja purustamisega vaeva näha, vaid kõik jäeti tule hooleks. Rüüstamise asemel valdas inimesi hoopis teistsugune marutõbi ja Indrek ei saanud kuidagi muidu, kui pidi selle panema vähemalt teatud määral oma kõne arvele, mille ta pidas vallamajas: inimesed hakkasid põlevas majas varandust kokku kraapima ja välja kandma. Esiteks kahmiti väärtasju, niipalju kui neid oli siia maha jäänud härraste põgenemisel, pärast haarasid käed igasuguste riidetükkide, patjade, vaipade, ihupesu ja linade järele. Töötati sellise agaruse ja isegi eneseohverdamisega, et pandi elu kaalule. Võis näha inimesi, kes haarasid korraga samast asjast kinni ja sikutasid nüüd vastamisi, sest kumbki ei tahtnud lahti lasta, pidades asja omaks ainult sellepärast, et tema oli enda arvates teda enne puudutanud kui teine. Sellised lahkarvamused kippusid paiguti arenema riiuks.

Indrek seisis ja vahtis nagu juhm seda sibavat, askeldavat hulka — mehed ja naised, neiud ja noormehed. Isegi need, kes pidid aitama «revolutsioonilist» korda pidada, andsid oma kätele voli, toppides tasku kõike väärtuslikku, mis puutus pihku. Kahmiti sedagi, mida polnud kuhugi panna või mille väärtus oli sootuks tühine. Indrek nägi küürakat eite, kes oli tulekuga hilinenud ja sellepärast peale ööpoti enam midagi kohast ei leidnud, nüüd läks ta kärmesti ja kärmesti sellega, kael õieli, poolpimedad ahned silmad pilukil, suu lahti, kust paistsid mustad, harvad hambad, kaelasooned lõua all rihmadena pingul. Eit läks Indrekust mööda, nagu oleks tema talle ainult õhk, aga uksel tuli talle vastu noormees, kirju rätik kaela ümber sõlmes, lõhkise nokaga vana mütsilott peas, paljas pihtkasukas seljas. Selle ees jäi eit nõutult seisatama.

«Issand jumal, ema!» hüüdis noormees, heitis pilgu Indrekule, kes neid silmitses, kahmas siis vanainimeselt ööriista ja viskas selle kõigest jõust minema, pealegi nõnda, nagu oleks ta temaga sihtinud Indrekut: riist lendas suure kolinaga Indreku jalge eest mööda ja purunes vastu ahju. «Ma ju ütlesin sulle, et tehku teised mis tahes, meie ei määri oma käsi vargusega.» Ja ta haaras sõna lausumata oma vana ema sülle, kandis ta nagu lapse trepist alla, aga viskas ta seal maha, nii et ema jäi tuikuvail jalul seisma ja ümber vahtima. Noormees ise jooksis kuhugi vankri juurde, kus kaks meest koperdasid kummuti kallal.

«Karla!» hüüdis noormees teisele kummuti tõstjale, «mis see on, mis sa siin teed? Kas sul pole ometi häbi? Viska kummut vankrilt maha! Ja mis sul seal kotis on? Tule jumal appi, ka sina oled ühes teistega aru kaotanud.»

«Need põlevad ju niikuinii ära,» vastas kummuti tõstja.

«Las nad põlevad!» hüüdis noormees vastu. «Põlegu tuhat korda, ainult ära sina põleta ega röövi. Tehku seda teised, kui nad ogaraks läind.» Ja sõna lausumata asus ta kummuti kallale ja tahtis selle vankrilt maha tõsta. Aga vahele astus teine, vanem mees ja ütles:

«Jäta kummut rahu, mina aitasin ta peale tõsta, ja kui Karla teda ei taha, siis mina võtan ta omaks.»

«Käi kuradile!» karjus noormees vastu. «Tahad kummutit varastada, siis too omale hobune ja vanker ja vea, aga ära aja teda teise mehe kraesse. Karla, pane käed külge, ole mees, kuula, mis ma sulle ütlen.»

«Karla, ää ole laps, näe kõik võtavad, mis siis meiegi ootame,» rääkis vanem mees.

Aga ometi kuulas Karla lõpuks noormeest, pistis käed kummutile külge ja aitas selle vankrilt maha tõsta — puu alla paigutada, kuhu ta jäigi. Siis võttis ta vankrist ka täidetud koti, viis selle kummuti taha, tegi seal ta suu lahti ja puistas tühjaks. Nüüd päästis ta hobuse ohjad puu küljest lahti ja istus vankrisse, kutsudes sinna ka teist, aga kui see nagu kõhkles ja silmega mahatõstetud kummuti ümber keerles, andis Karla hobusele äkki piitsa ja sõitis mürinal minema,

nagu oleksid tal tagaajajad kannul. Noormees vahtis ringi, nagu otsiks ta veel tuttavaid, kelle kallal maksaks misjonitööd teha, aga kui ta kedagi ei näinud, tegi ta minekut, nagu lööks ta kõigele käega.

Indrek sai tema eeskujust julgust, jooksis trepist uuesti üles tubadesse, kus juba hakkasid võimust võtma tuli ja suits. Kaks naist tulid talle vastu sohvaga. Sõna lausumata tõukas ta selle nende käest sellise hooga maha, et sohval murdus üks jalg. Aga naised haarasid uuesti sohvast kinni, sest nad arvasid, et Indreku tegu sündis suitsu tõttu kogemata.

«Näe mädandit, üks jalg läks teisel alt ära,» hädaldas üks naine.

«Võtame jala kaasa, küllap mehed panevad ta alla tagasi,» vastas teine.

Aga Indrek virutas teist korda neil sohva käest, pealegi veel sellise hooga, et murdus kaks teist jalga.

«Jätke ükskord see sohva rahule, muidu murran tal ka viimase jala alt!» karjus Indrek.

«Meil pole ju muud midagi kui ainult see,» vastas vanem naisterahvas.

«Siis jätke ka see siia paika,» ütles Indrek ja tõttas minema, sest karta oli, et võib tulle jääda. Väljas leidis ta Meika paari teise mehe seltsis nendega heitlevat, kes ladusid asju vankrile. Ka Indrek läks nende juurde. Väevõimuga kiskusid nad kellegi käest mõned pehmed toolid ja ühe taevakarva sinise siidriidega kaetud sohva, kuid sellele tulid karjas appi teised ja Meigas oma kaaslastega pidi taganema, kui ei tahtnud lahingut alustada.

«Jätame kogu kupatuse kus kurat ning sõidame edasi,» andis keegi Meikale nõu, kuid häda oli selles, et meestest suurem hulk puudus. Härrastemaja ümber polnud neid näha ja sellepärast jäi ainukeseks tõenäoliseks oletuseks, et nad on viinavabrikus või viinakeldris, sest osa mehi oli pidanud sinna minema. Nad leiti viimasest. Ka need olid siin rahvahulgaga vastamisi läinud. Nemad olid tahtnud viinavaatide põhjad sisse taguda, aga neid oli selles takistatud: nõuti, et mõnedki vaadid jäetaks terveks. Oli isegi paar vankrit siia aetud, kuhu peale taheti veeretada vaate.

Aga siin ei mõistnud Meigas nalja. Sõna lausumata haaras ta ühe kaaslase käest kirve ja kargas viinavaatide juurde, mis juba keldrist välja veeretatud. Ise karjus ta ähvardavalt, nagu seisaks tema selja taga määratu jõud:

«Revolutsiooni nimel! Ja kes takistust teeb, see on surma laps!»

Uusi mehi nähes, kes tõttasid endistele appi, viinavaatide kaitsjad kohkusid silmapilguks tagasi, ja enne kui jõudsid toibuda, olid juba kõigil vaatidel põhjad sisse löödud ning kange märjuke maha lastud. Ainult nii palju said mõned teha, et haarasid oma mütsid, rätikud ja isegi kuued seljast ning kastsid viina sisse, et siis pärast neid välja väänata.

Meigas oma seltsimeestega läks härrastemaja juurde tagasi, et asuda edasisõidule, aga siin ootas teda uus üllatus: temale määratud sõidukis oli hulk röövitud asju. See avastus oli seda rabavam, et alles hiljuti, kui Meigas takistas inimesi võõrast varandust vankrile ladumast, oli keegi talle öelnud, et tema tahaks muidugi kõik endale saada, ning Meigas oli siis oma revolutsionääri ausõnaga kinnitanud, et tema ja ta seltsimehed ei otsi muud kui ainult raha ja relvi tsaari valitsuse ja mõisnikkude võimu kukutamiseks. Ning nüüd leiab ta äkki oma sõiduki täidetuna hariliku võõra varandusega, nagu oleks ta oma seltsimeestega lihtne rüüstaja ja röövel. Sõna lausumata tahtis ta kõik välja pilduda, sõiduki tühjaks teha, aga seltsimehed astusid vahele, takistades teda seletusega:

«Jäta, see on ju kuld ja hõbe! See on sama hea kui sularaha. Kui me seda ka ei võta, siis me ei saa ju midagi, sõidame üsna asjata ringi.»

Meigas peatus mõttes. Siis astus ta teiste sõidukite juurde, silmitses neid ja küsis:

«Ainult kuld ja hõbe?»

«Sõjariistad ka,» kõlas vastus.

Meigas seisatas uuesti, nagu ei usuks ta oma seltsimeeste sõnu, ja Indrek teadis väga hästi, kui põhjendatud oli Meika kahtlus. Lõpuks ometi istus ta sõidukisse, sest ta jõudis otsusele, et tema salk sulaks liiaks kokku, kui ta tahaks igas asjas tarvitada oma mõõdu-

puud. Oli paratamatu, et üksik inimene ei muutnud ümbrust, vaid ümbrus pidi muutma üksiku inimese, kui see ei tahtnud hukkuda, paremal korral jääda üksinda.

Norus peaga ratsutas Indrek põleva härrastemaja juurest minema, kus ümber askeldasid tundmatud inimesed, mehed ja naised. Ta heitis pilgu puu alla, kuhu oli esiteks jäänud vankrilt maha tõstetud kummut, aga enam polnud temast jälgegi. Ka kotist maha raputatud asjad olid kadunud. Samal paigal seisis praegu rammus ja vaos laudjaga võik hobune, kellel imeilus valge ja pikk lakk ning saba, mõlemad pisut kähardunud, ja tema ümber askeldasid tuttavad naised, kes seadsid jalutut sohvat vankrile, mille kõrval maas seisid murdunud jalad.

Järgmine peatus oli monopolipoe juures, mis juba varemalt rüüstatud ja millele pandi nüüd ainult tuli otsa. Kui Indrek pärale jõudis, oli juba kõik sündinud, peeti ainult vähekene vahti, et keegi ei saaks algavat tuld kustutada. Kui see mure oli möödunud, sõideti suure kisaga edasi, kuna viinamüüja ühes naisega jäi oma isiklikku varandust tulest päästma.

Kolmandas mõisas kordus seesama mis kahes esimeseski, ainult selle vahega, et siin oli härrastemajas kodu keegi vanahärra — pikk, kuivetanud ja kahvatu, sootuks hall, peaaegu valge, aastailt igatahes tublisti üle seitsmekümne, suu närviliselt pisut viltu, värisevad käed ja pool-oimetud jalad nagu loomuvastaselt pikad. Kui meestekari sisse tungis, seisis ta nagu sookurg iseteadvalt, kuigi kepi najal, keset põrandat, püüdes oma kangestunud liikmeid võimalikult sirgu ajada ja vahtides võõrastele otseteed silmi, ilma et pilk oleks avaldanud imestust, hirmu või isegi viha.

«Kes te olep ja mis te soovip?» küsis ta Meikalt, kes astus tema ette ja teretas.

«Meie oleme revolutsionäärid,» vastas Meigas, «kes tahavad kukutada tsaarivalitsuse ning murda mõisnikkude omavoli, anda rahvale tagasi maad ja metsad, põllud ja heinamaad, mis tema käest ülekohtuselt ära kistud. Me otsime raha ja sõjariistu ning selleks on otsustatud tühjendada kõik mõisad kogu maal.»

Vanahärra kuulas Meigast tähelepanelikult ja vastas siis:

«Maja on lahti, teie votap, mis te soovip,» ja ta katsus oma pahemat pool-oimetut kätt tõsta, et avatud ruumide poole häidata.

«Kus on raha ja relvad?» küsis Meigas.

«Te otsip ise,» vastas vanahärra peaaegu ükskõikselt.

Meestekari valgus mööda ruume laiali, ainult üks pidi jääma vanahärra valvuriks ja selleks osutus Indrek, kes seisis ukse kõrval, nõjatudes õlaga vastu piita. Vanahärra jäi tükiks ajaks algseisu, ilma et oleks katsunud end liigutada. Siis vaatas ta toas ümber, nagu asuks ta siin ihuüksi, ja tegi katset oma elutuid jalgu paigast nihutada. Aga see kõik sündis, nõnda, nagu võiks ta kogu oma kõrendlikus pikkuses põrandale langeda.

«Roosi!» hüüdis ta, ootas natukene ja kordas siis endist nime valjema häälega, aga ükski ei ilmunud, sest kõik olid nähtavasti püssimeeste eest pakku pugenud. Nüüd astus Indrek vanahärra juurde ja ütles:

«Tohin ma ehk teile milleski abiks olla?»

Vanahärra pööras silmad tema poole, nagu näeks ta teda alles nüüd esimest korda, vahtis teda tükk aega ainiti ja ütles siis:

«Sina aitap mu sinna toolile.»

Indrek ei teadnud õieti, milles tema abi peaks seisma, aga ta pistis ometi käed vanahärra külge ja katsus teda kõnnil kuidagi toetada. Pikkamisi ja suure vaevaga jõudsid nad tugitooli juurde, kuhu vanahärra laskus liikmete nagisedes ja oiates. Äkki meenus Indrekule midagi kauget kodust: millalgi Vargamäel olid tema oma isa liikmed samuti naksunud, samuti kanged olnud ja isa oli neid painutades samuti äganud ja aietanud nagu see vanahärra, see mõisnik siin. Ning talle näis, et see saatus varitseb kõiki, elagu nad talus, mõisas, lossis või palees, see saatus varitseb teda ennastki ja selle saatuse kaudu seisab ta ühenduses niihästi oma isa kui ka selle mõisnikuga. Tema mõtiskelu katkestas vanahärra öeldes, et Indrek võtaks toolitoelt villase rätiku ja mässiks talle ümber jalgade. Kui Indrek seda

oli teinud, jäi ta keset põrandat istuja ette seisma. See silmitses teda tükk aega vaikides ja küsis siis:

«Kes sa olep?»

«Minu isa on talupoeg,» vastas Indrek.

«Tema ka vihkab oma herra nagu sina?»

«Minu isa rääkis oma härrast nii mõndagi head,» vastas Indrek.

«Jumalal tenu!» lausus vanahärra ja lisas: «Aga oma lapsed ep ole ta seda opetanud. Sina olep koolis käind?»

«Gümnaasiumis,» vastas Indrek.

«Gümnaasiumis?» kordas vanahärra, vaatas Indrekule silma ja kõngutas pead, kuna tema viltu kiskunud suunurgas närvlikult tõmbles. «See kool, see vene kool. Aga kas teie tahap see Vene valitsus kukutada? Kus votap teie see joud ja söjariistad?»

«Terve rahvas on meie poolt ja sõjariistad saame mõisadest ning ostame,» seletas Indrek.

«Teie eksip,» vastas vanahärra, «rahvas ep ole rahvas nink moisast teie ei leiap söjariistad.»

Sel silmapilgul tulid mõned mehed tagumistest ruumidest tagasi. Ühel oli käes kindrali munder. Ta astus sellega vanahärra ette ja küsis:

«Kelle see on?»

«Minu,» vastas vanahärra.

«Tähendab teie olete vene kindral?»

«Kindral,» kinnitas vanahärra.

«Siis ajage munder selga, ruttu!» käsutas mees.

«Jäta vanainimene rahule,» segas Indrek nüüd vahele.

«Mis on sinul siin ütlemist?» küsis keegi Indrekult. «Sa pole partei liigegi, muust rääkimata.»

«Selleks pole ometi vaja mõne partei liige olla, et vanainimest kaitsta,» vastas Indrek.

«Kas meie vanu on mõisas teol kaitstud?» küsis keegi Indrekult.

«Aga kui keegi varastab sinult hobuse, pead siis ka sina tema hobuse varastama?» küsis Indrek vastu.

«Jäta oma intelligendi lora,» ütles mees, kes hoidis käes mundrit, tõukas Indreku kõrvale ja tahtis käsitsi minna vanahärra kallale. See vihastas Indrekut sel

määral, et ta andis omakorda vastasele sellise müksu, et see tuikus selja taga seisvate kaaslaste poole.

«Mis kurat see siis peab tähendama!» hüüdis mees, viskas mundri kellegi teise kätte ja tahtis karata Indreku kallale, kes seisis vanahärra ees ja kahetses jälle kord, et tal polnud oma venna Andrese kasvu ja rammu. Aga enne kui tüli jõudis areneda lööminguks, tuli Meigas, astus meeste vahele ja päris aru.

«Nad tahavad vanainimesele mundri selga ajada, aga see ei seisa ju peaaegu jalulgi,» seletas Indrek.

«Ja see siin takistab revolutsioonilist tegevust, mis tõstab meeleolu ja annab julgust,» vastas teine. «Mina olen soldat olnud ja tahan, et kindral mind teeniks. Ka minu seltsimehed on endised soldatid ja tahavad sedasama. Meie ja meie esivanemad on küllalt mõisnikke orjanud, orjaku siis ükski neist ka meid.»

«Ta on ju jalutu!» hüüdis Indrek.

Vaidlus kestis tükk aega ja lõppes viimaks sellega, et mundri tooja ajas iseendale kindrali mundri selga ning et vanahärra pidi oma endises riietuses hakkama mehi teenima, neile lauda katma, viina ja õlut klaasidesse valama ning sigari otsa tuld andma. Ta tegi seda üleolevas ja stoilises rahus, kuigi jalad ei tahtnud kuidagi sõna kuulda ja kuigi värisevad käed ähvardasid kõike pillata ning maha läigitada. Nii mõnigi roosiline taldrik, voolitud klaas ja nuga ning kahvel lendas põrandale ja jäi sinna vedelema kas purustatult või tervelt, sest vanahärra ihuliikmed ei paindunud küürutamiseks.

Aga ometi näis nõnda, nagu muutuksid nad paljast liikumisest painduvamaks ja sõnakuulelikumaks ja selle poolest ei sarnanenud vanahärra mitte ainult Vargamäe Andresega, Indreku isaga, vaid ka Vargamäe vanade hobustega. See avastus rabas Indreku meeli tugevamalt kui miski muu. Kui imelikult on siinilmas kõik loodud: parun või krahv, lisaks veel kindral, aga allub Vargamäe vanade hobuste seadusele! Ja veel lähedasemana tundus talle see vanahärra, kes pingutas praegu oma nõtra jõudu noormeeste teenimiseks, sest et need olid temast jõuliselt üle.

Ja Indrekul tuli meelde vana põline Vargamäe hobune, kelle jalad jäid hoopis kangeks ja kelle hambad ei purenud enam heinu, vaid keerutasid ainult sigareid, nagu öeldi. Kogu pere pidas nõu, mis temaga teha, kas koorimiseks ära müüa või ise tema eluküünal kustutada, et ei saaks teda enam võõrad käed piinata ja vaevata, ja kõigil oli ühine arvamus, et mitte müüa. Vana loom pidi maha lastama ja nõnda seda toimetatama, et ta ei tunneks vaeva ega valu. Indrekule paistis praegu, et mis oli hea vanale loomale, see kõlbaks ka vanale inimesele ja et sel vanahärral oleks vististi kergem surra, kui neid võõraid inimesi teenida.

«Säh, joo ka ise,» käsutas kindrali mundris mees vanahärrat ja lükkas täidetud klaasi tema poole.

«Ei, tänan,» vastas vanahärra.

«Joo, kui pakutakse!» käskis mundris mees, kelle silmad lõid juba alkoholist kilama.

Vanahärra seisis kõrgilt ja ükskõikselt, nagu tahaks ta öelda, et siin majas pole kellelgi midagi pakkuda, ainult temal.

«Sõna kuulda, kui kindral käsib!» käratas mundris mees oma soldati vene keeles. «Sest mina olen nüüd kindral, mul on ju munder!» Ja ta tõusis lauast ning astus ähvardavalt vanahärra ette.

«Teie teep, mis teie soovip, mina ei joo,» ütles vanahärra rahulikult ja kindlalt.

«Jäta, seltsimees,» keelas Meigas, kuid vaevalt oleks seda tähele pandud, kui asi poleks lahenenud teisel teel: tagumistest ruumidest ilmus äkki suits ja väljast paistis videvikku valgustav helk. Kas olid mehed ise esiteks kusagil tulele alguse pannud või olid seda mõned teised teinud, tungides tubadesse tagauksest, see küsimus ei huvitanud nähtavasti kedagi. Algas ainult üldine liikumine ja sibamine. Kõik tõusid lauast, misjuures keegi tõukas nagu poolkogemata selle ühes kõigega ümber. Lendasid noad-kahvlid, klaasid ja taldrikud, suupisted ja pudelid. Ainukene, kes hoidis alal endise rahu ja enesevalitsemise, oli vanahärra oma pikkadel peentel jalgadel. Kõik olid nähtavasti tema unustanud. Ta silmitses välist valgushelki ja tubades paksenevat suitsu ja mõtles hakata ukse poole liikuma.

Sel silmapilgul ilmusid mehed uuesti, kes olid endale selga ajanud kas mantlid või kallid kasukad. Mõnel ulatus tema uus üleriie maani.

«Teie tulete kaasa,» ütles kindralimundris mees vanahärrale. «Pange omale midagi selga.»

Indrek jooksis Meigast otsima, ja kui ta tema oli leidnud, hüüdis ta:

«Seltsimees, mis see ometi tähendab? Milleks seda vigast vanainimest kaasa vedada?»

«Nad ei kuula, mina ei või sinna midagi parata,» vastas see. «Just praegu öeldi mulle, et mina ei kõlba juhiks. Kõik läheb kuradile. Aeg kaob ja me ei tee peale rumaluste midagi.»

«Kui te selle vigase vanainimese kaasa veate, siis jään mina maha,» ütles Indrek.

«Tehke, nagu arvate,» vastas Meigas.

Samal silmapilgul tulid mehed karjas uksest välja, põgenedes tule eest, mis võttis juba suure hooga maad. Nad talutasid eneste vahel vanahärrat, kellele jalga tõmmatud pikad vildid ja selga aetud riidega poolkasukas. Et ta ei suutnud küllalt kärmesti astuda, siis pidi teda peaaegu kandma. Ümberringi seisis inimhulk, nähtavasti mõisarahvas, kuid ei leidunud ühtki, kes oleks söandanud või tahtnud segada relvastatud jõugu toimingut. Vanahärra paigutati sõidukisse.

«Milleks nad küll seda teevad?» küsis Indrek nagu iseendalt.

«Võtavad pantvangiks, ütlevad nad,» seletas Meigas, «sest mis mäss see on, kui pole pantvange.»

Nende sõnade ajal astus ligi kindralimundris mees ja küsis Meikalt:

«Seltsimees, kas sõidame edasi, kõik on valmis?»

«Mina ei tule enam kaasa, kui te seda vigast vanainimest maha ei jäta,» ütles Indrek väljakutsuvalt.

«Tähendab jooksik, äraandja, nuhk?!» hüüdis kindralimundris mees teravalt, kelles munder või lauas tarvitatud alkohol oli nagu avastanud sootuks uued loomujooned. «Tead sa, mis on nuhi ja äraandja palk?» Silmapilkselt tõmbas ta revolvri taskust, pistis selle Indrekule nina alla ja käsutas: «Sa tuled kaasa või ma tapan su siinsamas.»

«Jäta oma tembutamine ja pane revolver ära, teda läheb mujal vaja,» ütles Meigas.

«See pole tembutamine,» vaidles teine vastu. «Aga minugi poolest, kasi või kuradile, ainult vanamees tuleb kaasa!» hüüdis ta lõpuks ja läks minema.

«Tähendab teie ei tule?» küsis Meigas.

«Ei,» vastas Indrek kindlasti. «Nõnda muutub kõik mõttetuks.»

Meigas seisis natukene aega norus päi, nagu murraks ta millegi üle pead, ja ütles siis:

«Mina pean kaasa minema. Ma katsun teha, mis suudan, rohkem ei või keegi mult nõuda. Ja teie? Linna tagasi?»

«Ma ei tea,» vastas Indrek. «Ma ei taha enam kuhugi. Tõepoolest, seltsimees.» Viimast sõna hääldas ta äkki nõnda, nagu oleks selles paitus või kallistus. Nad surusid teineteise kätt ja vaatasid silma ning äkki oli Indrekul tundmus, nagu peaks ta selle mehe ümbert kõvasti kinni võtma ja teda sülelema. Aga see oli ainult silmapilguks nõnda.

«Elage hästi,» ütles Meigas ja millegipärast tundis Indrek, et nemad ei kohtu enam kunagi.

«Elage hästi!» vastas ta ja haaras veel kord lahkuja käe, et seda suruda viimast korda.

Oli juba üsna pime, kui vabadusekuulutajad lahkusid mõisa õuelt. Märguandeks lasti revolvrist paar pauku ja siis puhuti jahipasunat, mis siit kaasa võetud. Sõidukites istusid salgajuhid linnunahka kasukais, ainult Meikal olid omad riided. Kindralimundris mees tahtis nüüd tingimata ratsutada, milleks valiti mõisatallist hobune. Ka siit inimestest kargasid mitmed teiste juurde sõidukisse või ronisid hobuste selga, et «nalja» pisutki kaasa teha. Nõnda kadusid varsti kõik suure kisa ja käraga vanuvasse videvikku.

Viimaks kostis veel:

«Mõisad põlevad, saksad surevad,
Mets ja maa saab matsile.»

Ja võrukaelne saatus tahtis, et seda laulu joriseti viisil, mille järgi kogu maa inimpõlve kestes oli tantsinud saksa «Rheinländer'it».

Mõisa ümbrust valgustas heledamaks muutuv loit, sest tuli võttis ikka enam ja enam hoogu. Inimesed seisid summas tema paistel ja ühelgi ei tulnud nähtavasti pähe teda kustutada või temast midagi päästa katsuda. Oligi hilja, leegid sulgesid juba kõik teed. Ainuke õnn, et sädemed ja lõndid kandusid tuules üle pargi põllule, kus polnud midagi süttimas. Seal seisis küll viljaküün ühes peksumasina ja kuivatisega, aga temani ei jõudnud ka suurim säde ega tulelont, kõik kustusid enne rõskes, uitsetavas sügisõhus.

XXVII

Esiteks mõisa sõites Indrek oli näinud ristteel nimelauda, mis juhatas lähemasse raudteejaama, sinnapoole ta nüüd seadis oma sammud. Aga kui ta jõudis juba soovitud teele ja hakkas nagu kergendatud südamega minema, nägi ta tulekumas helkivat mingit punast telliskivist korstnat ja kuulis leekide praginat. Ning ta isegi ei teadnud, miks või milleks ta kargas üle maanteekraavi ja läks lausa mööda mõisa põldu, põiki lendlevate sädemete ja tulelontide alt läbi. Pimeduses sattus ta viljaväravate juurde, läks neist esiteks mööda, aga istus siis ometi nende alumisele pulgale, selg maantee poole.

Tema ees kusagil kaugel näis olevat mets, sest tule heledamail loidanguil tundus seal midagi suurt ja musta. Aga sädemeist ja tulelontidest ei jõudnud ükski sinnamaale, kõik kustusid ammu enne. Nad ei jõudnud õieti Indrekunigi, sest enne mahalangemist kadusid nad kõik silmist, nagu istuks Indrek kustuvate tähtede sajus. Teda ümbritses pimedus ja vaikus, mida segas ajuti mõisa poole minevate kiirete sammude müdin teelt. Inimesed olid nagu liblikad, neid meelitas valgus, mis kumas kõrgel taeva all, kuhu poole sööstsid pragisevad leegid esiaegse hiigel-eluka punaselt nilpava keelena. Raagus puud, mis ümbritsesid põlevat härrastemaja, joonistusid heledate leekide tagapõhjal musta võrgustikuna, mis tumenes või kustus vahete-

vahel ähmaseisse suitsupahvakuisse. Seda vahelduvat valguse ja pimeduse mängu vaadeldes Indrekule meenus ei tea miks linnast lahkumise silmapilk, kus nad ei saanud Kristiga teineteisest kuidagi lahti ja lõpuks põgenesid igaüks ise külge. Ah jaa, siis ta uskus veel suurt ja ilusat, uskus ülevat ja ideaalset, uskus ohvritoomist ja ristikandmist inimsoo parema tuleviku nimel. Aga tema usk oli teostunud hoopis teisiti, kui ta oletanud, ja sellepärast ta istub nüüd ihuüksi siin viljavärava alumisel pulgal, ilma et õieti teaks, mis edasi teha. Teised usuvad ja loodavad nähtavasti teisiti kui tema ja sellepärast lähevad nemad edasi ja ei jää kuhugi istuma ega mõtlema. Nende usk pühitseb nende teod, muudab nad õigeks ja õiglaseks, muidu poleks arusaadav ei see lähedane ega ka need kauged tulekumad, mis tõusid taeva alla juba mineval ööl ja tõusevad ka täna.

Indrek laskis silmil ümber käia. «Üks, kaks, kolm,» luges ta. «Tähendab kolm ja meie oma neljas.» Neli usuleeki, neli meeletut kireleeki! Neli suurt lootust, neli hirmsat häda! Neli arutut vihaloitu, neli kättemaksu tuleriita! Neli pöörast karjatust taeva poole mineviku ja oleviku pärast ning tuleviku nimel!

Kui kaua ta õieti siin istus, seda ta pärast ei teadnud, aga tuli jäi pikkamisi väiksemaks ja kuma tõusis aina kõrgemale, nagu põletaksid leegid augu taevasse. Juba tulid mõned inimesed mõisa poolt tagasi. Enamasti kõnelesid nad eneste vahel nii tasa, et raske oli sõnadest aru saada. Aga oli ka neid, kes rääkisid suure hääle ja täie rinnaga. Kostis kellegi noor ja kõlav hääl:

«Oleks mina sel ajal mõisas olnd, siis oleks kohe kaasa sõit, ilma pikema jututa. Mõtle ometi, see ongi nüüd see mäss ja revolutsioon, mida pole kunagi enne meil olnd ja mis ei tule ehk enam kunagi. Mina oleks tingimata läind vaatama.»

«Ei tea, mis nad sest vanast krahvihärrast kaasa vedasid,» ütles teine, vanem hääl, «see on ju küll rahva vastu hea olnd.»

«See on nõnda mässu ja revolutsiooni plaani sees, sinna ei või ükski midagi parata,» seletas kolmas.

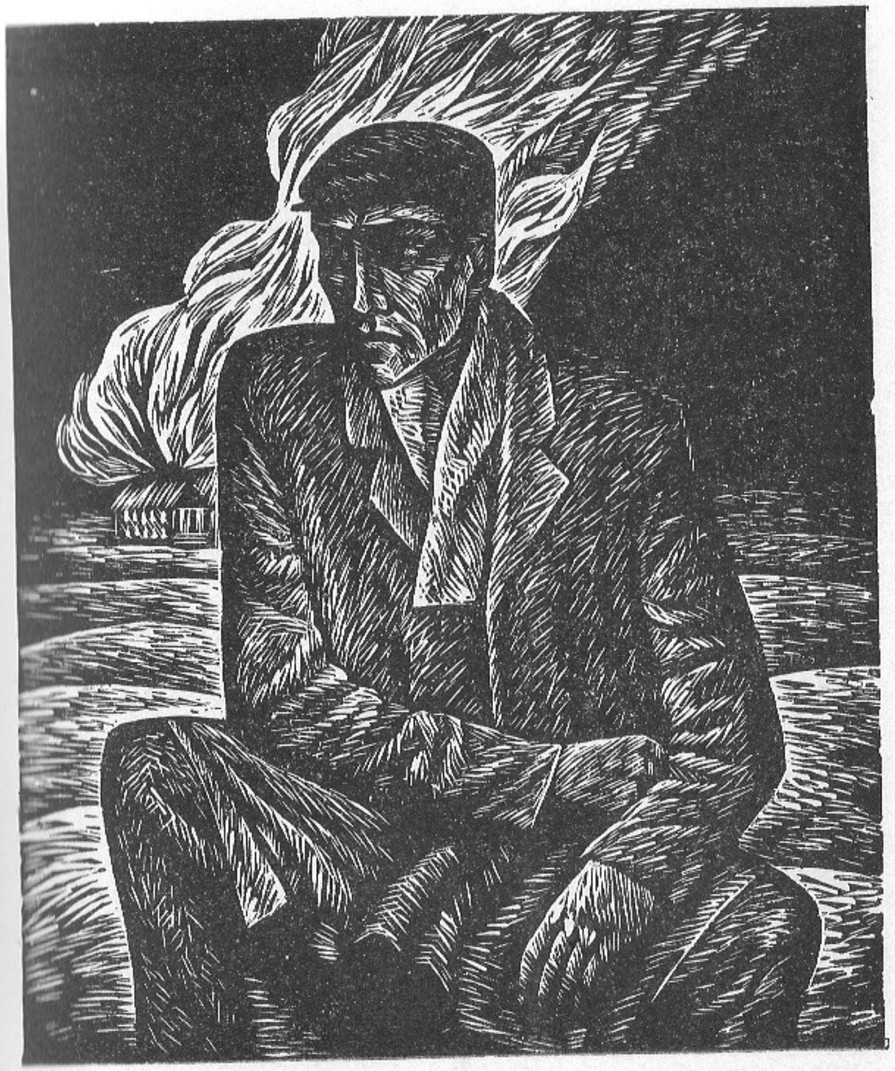

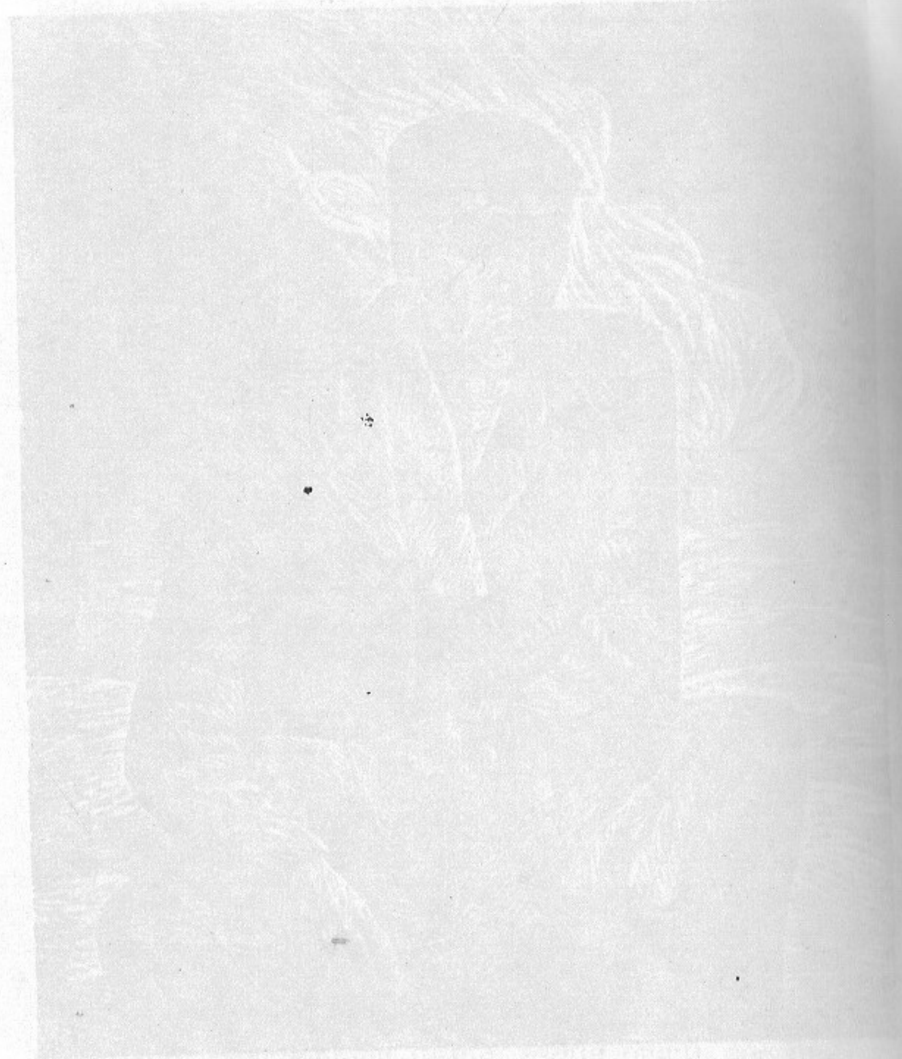

Peale seda oli tükk aega vaikust. Siis hakkas jällegi kostma mõisa poolt kõnekõma, aga enne kui Indrek jõudis midagi kuulda, vaikis see ja noor neiu hakkas täie hooga laulma: «Õrn ööbik, kuhu tõttad sa?» Sellega seltsis varsti mehe hääl ja nõnda lauldes nad möödusidki Indrekust maanteele.

Indrek tundis äkki, et temal on külm ja südant läbib värin. Ta tõusis püsti ja katsus end raputada, nagu teevad seda hobused, kui tõusevad piherdamast. Siis tõstis ta palitukrae, pani ülemise nööbi kinni, surus käed tasku ja hakkas maantee poole minema, et rutata järele häälele, mis jätkas laulu. Tahtis ta ehk teada, kes võis täna nõnda laulda? Ei, ta ei tahtnud midagi muud, kui ainult rutata, et saaks sooja, sest hilissügisene külm niiskus oli tunginud nagu luudeni ja üdini. Tema oli tundnud istudes nagu mingit elumõtte lõppu, sest kõik kujunes teisiti kui oletatud, unistatud, kavatsetud. Igast kõige ilusamast kujutlusest sai teostusel ikka midagi inetut, iga mõistlikumgi mõte võis muutuda kõige pöörasemaks tõsiasjaks. Aga kuis siis veel mõelda või tegutseda? Parem juba ainult istuda ja suikuda nagu poolunes, et poleks enam mõtet ega tegu, unistust ega kavatsust.

Sellesse meeleolu oimetusse lõikaski see jubestav laul, värske ja hoolimatu nagu elu ise. Ja äkki Indrek taipas, kui mõttetu on istuda nõnda siin viljavärava alumisel pulgal ja vahtida põleva mõisahoone kumasse, kui võidakse veel nõnda laulda, nagu oleks ilm täis kevadet, luulet, armastust ja unistust. Nagu võlutuna läks ta laulvale häälele järele. Aga kui see pöördus mõne aja pärast maanteelt kõrvale kuhugi pimedusse, kust vilkusid akendest kauged punased tulukesed ja kust kostis koerte haukumine, sammus Indrek nagu soojendatud südamega üksinda edasi, sest ta oli kindel, et sündigu mis iganes sünnib, kusagil leidub ikkagi veel mõni, kes avab suu kas või pilkases pimeduses ja laulab, kui ümberringi kumavad kohutavalt õudsed tuled.

Puruväsinult jõudis Indrek raudteejaama, kuid küllalt õigel ajal, et saabuda öisele rongile, mis tuli linna poolt. Vagunid olid rahvast täis, vaevalt leidis ta

endale ruumi. Inimesed vahtisid akendest välja ja näitasid üksteisele tulekumasid pimeduses.

«Mõelge ometi, tükki kümme on meie kätte paistnud!» ütles keegi naisterahvas.

«See on turul tapmise ja sõjaseaduse eest, mis muud,» lausus keegi mees vaikselt, nagu mõttes, ja tema hääles polnud ei imestust, viha ega hukkamõistmist, vaid lihtsalt tõsiasja toonitamine. «Kuidagi peab see ometi kusagilt välja lööma.»

«See on ässitus, muud midagi,» seletas keegi.

«Ässitus muidugi ka,» oli esimene mees sellegagi nõus, «aga kas te arvate, et on võimalik sütitada, kui pole kuiva materjali, mis tuld võtab?»

«Toored lepadki põlevad reheahjus,» lausus kolmas mees.

«No näete,» naeratas esimene, «kui põrgu küllalt palav, süttivad kividki, eks ole?»

«Te hädaldate — tuli, tuli!» karjus keegi noormees. «Tuld tühja ei maksa rääkidagi. Vaat meil Mandžuurias: kõigepealt inimesed maha — kõik: mehed, naised ja lapsed, noored ja vanad ning alles siis tuli otsa. Tuli üksi ajab ainult vihale. Küll te näete, selle eest, et ei tapeta, maksetakse kõige hirmsamini kätte. Sõjas on ikka nõnda.»

«Ega siis meil pole sõda,» vaidles keegi vastu.

«Mis see mäss siis on, kui põle sõda. Mäss on sõda iseoma riigi vastu ja sõda on mäss võõra riigi vastu, see on kõik. Sellepärast ei tähenda paljas tuli midagi. Vaat kui meie, kes me Mandžuuriast läbi käind, mässuotsa lahti teeks, küll te siis näeks alles, mis on revoluutsia. Aga meie ei tee, sest meie teame, et pane talle nimeks revoluutsia ehk sõda, üks tapmine ja põletamine ta kõik. Ja sõjas on ikka nõnda, et täna mina tapan ja põletan teist, homme tapab ja põletab teine mind. Aga mõnikord on ka nõnda, et kes täna tapab ja põletab, teeb homme дай бог ноги ja siis tapetakse ja põletatakse ülehomme seda, kes pole ei tapnud ega põletanud, vaid ainult paigale jäänud. See on niisuke sõjaseadus Mandžuurias ja mujal. Sest mis sa hing teed, kui ei saa seda kätte, kes sind on enne tapnud ja põletanud? Pole muud, kui poo ja pussita seda, kes

iganes pihku puutub, sest muidu jääb sõjaseadus täitmata. Hiinlastega oli nõnda, et kui meie andsime armu, siis jaapanlased tegid maatasa, aga kui nemad andsid armu, siis tegime meie maatasa, sest kui sõjas antakse kellelegi armu, siis on see äraandja ning äraandjaga pole muud kui maatasa. Sellepärast ütlen mina: kui põletada, siis juba kõik, muidu teed inimese äraandjaks.»

«Jätke niisuke hirmus jutt,» manitses sõdurit keegi vanem naisterahvas.

«Nüüdu mul hirmus!» hüüdis mees. «Sõda isegi põle kuigi hirmus, ainult peab temaga harjuma. Esteks olnd Mandžuurias küll hull, aga kui mina sinna sain, siis oli juba kõigil amet selge, põlnd muud kui дай бог ноги.»

«Ei õige hõlma hakka keegi kinni,» ütles vanamehe hääl veendunult.

«Näha kohe, et te pole ei sõjas ega revoluutsias olnd!» hüüdis sõdur. «Õige hõlma see just hakataksegi kinni, sest õela hõlm ei puutu pihku. Mis te arvate, et need mõisnikud, kellele nüüd itsi tehakse, on need kõige õelamad? Need on kõige paremad, kes teadsid, et nad pole kellelegi kurja teind ja jäid julgelt oma mõisa. Ja nüüd? Nüüd on mässajatel nagu pirukas peos. Ja need kurjad ning õelad? Need tegid hirmuga дай бог ноги ja lillutavad nüüd linnas. Nõnda see sõda ja revoluutsia käibki: täna paneb tema mulle pirni, homme mina temale. Ikka kordamööda ja nõnda seni, kui ükskord tehakse rahu, siis on see sõda ja revoluutsia mööda ja võib hakata uue vastu valmistama. Just nagu Mandžuurias lahingutega! Saad täna ühega läbi, lidud mõne hea päeva, aga siis on viimaks stopp ja juba hakatakse uuega peale. Käib kui käkitegu. Inimene on ikka nõnda: saab sellel luual võrud peale, kohe uus luud käsile, et saaks ka sellele võrud peale. Aga põletakse mis põletakse, tapetakse mis tapetakse, kõike ei jõuta ometi põletada ega tappa. Mõni jääb ikkagi kuhugi järele. Nagu Mandžuuriaski: tapsime meie, tapsid jaapanlased, tapsid hunhuusid, aga põlnd asigi, inimene elas edasi. Inimene elab ikka edasi, tulgu, mis tuleb. Võta loomal jalad alt ära, viskab vedru, aga võta inimesel, hakkab luudi tegema, past-

laid lappima või saapaid tallutama. Ainult raod ja nahatüki peavad teised kätte tooma. Ja lõõtsmoorikut käristan nagu muistegi, muudkui tantsida, pratt, netu nihtsuviil! Plotski mekib veel paremini kui enne, aga kärakast, sindert, ei kanna enam kuigi palju, sest nüüd läheb teine, ligund, kohe pähe, aga enne läks jalgadesse. Tema niru pärast on mul jalgadest kõige enam kahju. Jah, nõnda nende inimeste tarkusega on, jalad oskavad sul ilusasti alt ära võtta küll, aga uusi alla panna ei oska. Ehk kuigi panevad, siis niisukesed, et viina vastu pole neist kasu. Mõisadega on samuti kui minu jalgadega: põletada oskab neid igaüks, aga üles ehitada ei keegi. Mis teeb keiser? Kas tema hakkab uusi mõisasid ehitama? Ei seda ole. Tema annab ainult käsu neid põletada, kes enne põletanud. Aga kui neil midagi põletada ei ole, mis siis? Siis tehakse samuti, nagu meie tegime Mandžuurias: põletakse neil, kel midagi põletada on, et aga oleks põletatud ja sõjaseadus täidetud, sest seadust peab täitma, kui keiser käseb ja mõisnikud paluvad . . .»

Jalutu sõdur rääkis lõpuks peaaegu ainuüksi, vahel harva tegi mõni teine paarisõnalise märkuse. Vaguniakendest helkivad tulekumad tegid meele raskeks ja köitsid keelepaelad. Pealegi oli suurem hulk nähtavasti sõduri suhtes samal arvamusel, nagu see mees, kes lausus Indreku läheduses:

«Selle mehe pea pole jalgade kaotusega mitte ainult viina vastu nõdraks läind.»

Ja ometi mõjus selle nõdrapealise väsimatu rääkimine Indrekusse kuidagi lohutavalt. Ta tekitas tundmuse mingisugusest suurest paratamatusest, millega peab tahes või tahtmata leppima, kui tahad elada. Aga kui juba kord kuhugi ei pääse, eks ole siis parem alistuda rõõmuga kui norus päi. Eks ole kergem laulda, nagu see neiu seal rõskes pimeduses, kui veeretada muremõtteid. Silmapilk rõõmu on ehk rohkem väärt kui igavik muret. Aga kui tuleks keegi, kes annaks sõdurile tema endised jalad tagasi, nii et pea kannaks jällegi viina, kas ta ka siis kõneleks ilmaasjust nõnda, nagu ta teeb seda nüüd? Või kui tuleks uus suur õnnetus, mis rööviks temalt ka käed, et ta oleks kui ussike

siin maa peal, veel viletsam kui ussike, — milliseks kujuneks tema maailmasuhtumine siis? Kas võiks ehk inimese õnnetuste ja loobumiste kaudu juhatada uuesti Eedenisse? Ehk oleks võimalik saavutada suurt rahuldust, suurt õnne ainult seega — nagu Indrek kusagilt lugenud —, et kõik vormid taanduvad algvormile — pallile, kerale. Sellistena liiguvad lugematud taevakehad lõpmatus ruumis, selliseks püüab iga silmapisar, iga vihmatilk. See ongi ehk selle päris paratamatuse, päris rahulduse, päris õnne algkuju, millest kõik unistavad ja räägivad. Sõdur kaotas jalad ja sai ümarikumaks ning õnnelikumaks, kaotab ta ka käed, siis saab ta veel ümarikkust ja õnne juurde, aga kui läheks kaduma ka pea, siis oleks see päris õnn käes.

XXVIII

Hämarikus Indrek jõudis Vargamäele. Siin ta sattus kohe raskesse õhkkonda, nii raskesse, et peaaegu kahetses oma tulekut. Sest milleks võtta endale vaeva, kui ei saa sellega kergendada teiste koormat. Ja Indrek mõistis peagi, et tema on jõuetu aitamiseks.

Kambri astudes kuulis ta sonivat oigamist, mis kostis suletud ukse tagant. See hakkas nii imelikult kõrvu kinni, lõikas äkki luusse ja lihasse, et Indrek ei märganud teretadagi.

«Heldene aeg, sina, Indrek!» hüüdis Liine kohkunult ja oleks peaaegu põrandale pillanud kausid, mida mõtles viia tuppa. Ometi sai ta nad lauale tagasi pandud ja pühkis põllega oma paremat kätt, et seda teretamiseks vennale pakkuda.

«Kas ema oigab nõnda?» küsis Indrek, nagu ei usuks ta oma kõrvu.

«Aga kes siis?» vastas õde imestanud küsimusega. «See on olnud nõnda terved nädalad, ööd ja päevad. Alguses olid pikemad vaheajad, aga nüüd käib see peaaegu vahetpidamata. Esteks ei saand öösel keegi muidu magada, kui pidime kordamööda valvama, nii et teised võisid lakka põhku pugeda, aga nüüd oleme juba harjund, lõõskame ka kambris.»

«Kas sellega saab siis harjuda?» küsis Indrek nagu hirmunult, et inimesed võivad ka sellise häda vastu tuimaks ja ükskõikseks muutuda.

«Aga kuhu sa hingega pääsed,» vastas õde lihtsalt. «Ainuke, mine ära, et ei kuule, mine Vargamäelt alla, et ei näe, muud midagi. Aga keegi peab ju ometi siin olema, keegi peab ometi ema aitama ja seda kuulama. Ja tead, Indrek, mina ei nurise sugugi, et mina veel Vargamäel olen ja ema häda siin päev päeva kõrva näen. Ma olen mõnikord isegi rõõmus, et see nõnda on läind, sest nüüd ma tean, kui rumal on nõnda hädaldada, nagu meie seda sagedasti oleme teind. Mis on meil emaga võrreldes viga? Mitte midagi. Ema häda on mulle terveks eluajaks õpetuseks, et peab õppima kannatama, kui tahab elada.»

«Sa räägid nagu vana inimene, Liine,» ütles Indrek õele.

«Ma olengi ju vana inimene,» vastas Liine. «Meie kõik oleme ema haiguse ajal mõne nädalaga vanaks läind. Ainult Ants, tema on endine, sest tema ei võta midagi südamesse. Kui ema hädast jutt tuleb, ütleb ta alati: See häda on ühe inimese küljes ja seda ei saa parandada, aga on hädasid, mis on tuhandete ja miljonite küljes korraga ja mida võib parandada. Käivad ju teised kirjutaja juures koos ja eks see neile kõigile seda tarkust sisse ajagi, et oma häda oleks nagu puu küljes, ainult teiste inimeste häda maksab midagi. Isa keelust ei hooli ta enam põrmugi, ähvardab ainult ära minna. Ja isa kardab, et Ants läheb tõepoolest minema, nii et hakka võõrast sulast otsima, sest Andresest ei kuuldu enam ammugi kippu ega kõppu.»

Sel silmapilgul tuli isa toauksest kambri. Hallis hämarikus jäi ta kohmetanult seisma, nagu ei usuks ta oma vanu ning töntse silmi.

«Oled ikka tõesti sina, Indrek, või?» küsis ta siis ja astus paar sammu edasi.

«Mina ikka mina,» vastas Indrek ja astus isale vastu, et temale kätt pakkuda.

«Oled sa Andresest midagi kuulnud?» küsis isa kohe, nagu seisaks see asi tal esimesena keelel ja südamel.

«Mitte midagi,» vastas Indrek.

«Siis nad tapsid ta ikka ära,» arvas isa.

«Kui ta ehk sattus vangi, siis on ometi võimalik, et pikk tee,» katsus Indrek lohutada. Aga isa raputas uskumatult pead ja vastas:

«Imelikul viisil võiks see ju olla, aga minul pole elus ühtegi imet olnud, nii et raske oleks ka seda imet uskuda. Ants ajab aina ilmaasju, omal olgu kodus kas või kõik uiai. Sina, Indrek, oled nüüd laiemalt käind ja suurt tarkust õppind, kas ehk sina tead, mis asi see ometi on, et noored inimesed nüüd kõik on niisukesed, et nad kõik jooksevad ilmaasjade järele ja omad asjad jätavad laokile. Kui mina veel noor olin, siis meie ei olnd nõnda. See oleks nagu mõni hull haigus lastel küljes. Kas sina oled sellest midagi kuulnd või lugend? Neis lehtedes ja raamatutes, mis sa meile siia koju oled saat, ei seisa sellest küll midagi. Seal on kõiksugu hullud asjad, aga mitte seda, mida otsid. Ja mina olen otsind. Ma vaevasin oma vanu silmi pooled ööd, et ometi kuskilt otsa peale saada, aga mitte kui midagi.»

«Neid asju ei ole raamatuis, Vargamäest ei kirjuta keegi,» ütles Indrek.

«Aga mis sa siis raiskad oma rahast ja saadad meile raamatuid ja lehti, kui seal midagi tarvilikku sees ei ole?» küsis isa etteheitvalt. «Või oled sa juba nii rikkaks läind?»

«Ei, isa,» vastas Indrek, «mina olen vaene ja jäängi vist vaeseks, sest mul on Vargamäe veri.»

«Noh, siis ära osta neid raamatuid ja ära saada neid meile,» õpetas isa. «Seal on muidugi kõik mässud ja need teised uued asjad sees, aga neist pole ju kasu, kui te kõik pistate Vargamäelt minema. Nüüd ma hakkan juba uskuma, et Hundipalu Tiidul on õigus, kui ta ütleb, et sellepärast lähevadki kõik ära, et kuulevad liig palju ilmaasjust. Nüüd on igal pool see mõisate põletamine käsil, sest Ants seletab, et kui mõisaid enam ei ole, siis tuleb vabadus. Aga kuule, ütlen mina, mis sest siis kasu, kui te mõisad kõik ära põletate ja saate selle suure vabaduse kätte ning pistate siis kõik üksteise järele riburada mööda Vargamäelt alla? Mis ma teen selle suure vabadusega, kui ma ulun kui hunt üksinda siin poolkuivanud pedakate all? Enne olime

vähemalt kahekesi, aga sest saadik, kui ema nõnda maha jäi . . .»

Tagakambri uks tehti sel silmapilgul lahti ja lävele ilmus noor neiu, keda Indrek esimesel silmapilgul ei tundnudki — nii väga oli välja kasvanud ja muutunud kuue-seitsmeteistkümnene Tiiu. Välimuselt oli ta rohkem isasse kui emasse ja tema hallid silmad vaatasid rõõmsa imestusega vennale otsa.

«Ema tahab teada, kellega isa räägib nii palju eeskambris,» ütles Tiiu, ja pöördudes silmadega haige poole, seletas ta tasakesi naeratavalt:

«See on ju Indrek. Indrek on koju tulnd.»

Nüüd polnud enam parata, Indrek pidi kohe ema juurde minema. Ta astus peaaegu hirmuga üle läve tagakambri ja jäi nagu arusaamatuses haigele otsa vahtima, sest ta ei tundnud teda enam õieti ära, nõnda oli vaev ja kannatus tema välimuse muutnud. Ema lamas ristselili, pea madalal padjal, sest nõnda pidi tal parem olema, ja kui ta tahtis Indrekut näha, siis ei saanud ta seda muidu, kui Tiiu pidi oma käe padja alla pistma ja tema pead kergitama. Nõnda seisis kaks peaaegu võhivõõrast nägu Indreku silme ees, üks noor ja õitsev, teine koltunud ja lõppenud, ühel silmad selged ja säravad, teisel silmade asemel peaaegu mustad tühjad koopad.

«Noh, kas tunned ära?» küsis Tiiu emalt.

«Miks mina teda ei tunne,» vastas ema: «Aga kas tema mind, mulda?» Ja uuesti tahtis ta, et tema pea lastaks madalamale langeda, nagu ei oleks tal enam himu oma pikisilmi oodatud poega näha. Endiselt lamas ta, aga ei oianud, nagu katsuks ta Indreku pärast natukene aegagi tummalt kannatada. Tummalt seisis Indrekki, sest teda oli rabanud avastus, kui hirmus ruttu muutub siinilmas kõik. Ka kõige lähedamad, kõige armsamad saavad üleöö võõraiks ja tundmatuiks.

«Noh, sa aina rääkisid, et Indrek tuleb ja tuleb ning toob rohtu, mis päästab valust, nüüd on ta siin, eks sa ei ütle talle midagi,» rääkis Tiiu ja tahtis jällegi ema pead kergitada, aga see andis märku, et antagu talle rahu, lastagu tal olla, nagu ta on.

«Mine ära,» ütles ta tasakesi Tiiule. «Minge kõik ära,» lisas ta natukese aja pärast.

«Indrek ka?» küsis Tiiu.

«Ei,» vastas ema vaevalt kuuldavalt.

Nõnda siis lahkusid tagakambrist kõik peale Indreku, kes seisis ikka veel endisel paigal sängi jalutsis ja vahtis üksisilmi ema kokkukuivanud keha, mis oli nii nääpsukeseks jäänud, et teda polnud vaiba all peaaegu tundagi. Käed, mis puhkasid vaibal, olid paljas luu ja nahk ning esimest korda Indrek pani õieti tähele, kui hirmus pikad ja peened võivad olla inimese sõrmed. Ning äkki meenusid talle kellegi teise käed, mida oli sirutatud tema poole pika musta laua ees. Siis oli kevad, esimesed haljad rohulajud ajasid oma teravad otsad tänavakivide vahelt välja. Neil oli siis jutt verest, jah, verest . . . Indreku pilk peatus ema kätel, nagu tahaks ta otsusele jõuda, kas ka neis on veel verd näha või kas ka neid võiks veel elustada kellegi teise värske veri. Ja ta pani tähele, et ema parem käsi katsub end liigutada, aga ei saa sellega kuidagi hakkama. Sellepärast astus ta sängi ette, kummardus ema üle ja küsis:

«Tahad sa midagi?»

«Istu mu juurde,» sosistas ema.

Indrek tegi seda, ja et vaikust peletada, küsis:

«On sul väga valus?»

«Ei,» vastas ema vaikselt; «valuga harjub ära, kui ta nii kaua kõrvetab, aga oiata tahab, see on kõik.»

«Siis oiga ometi, ema,» ütles Indrek.

«Sa pole ju sellega harjund,» vastas ema.

«Küll ma harjun,» kinnitas Indrek.

Ja nõnda algas vaikne, soiguv oigamine uuesti, nagu see oli alguses kostnud eeskambri.

«Kus on valu kõige suurem?» küsis Indrek.

«Kõige kuumem on paremas küljes,» vastas ema, «ja veel kusagil sees, aga kus just, seda ei tea.»

«Tähendab ikka see parem külg,» lausus Indrek süüdlaselt, ja eriliselt masendas teda see, et ema ei püüdnud enam midagi varjata, vabandada või pehmendada, vaid ütles lausa:

«Ikka see! Ikka seesama koht, kuhu sinu kivi siis seal kartulimaal läks.»

Indrek katsus kogu seda sündmust uuesti meelde tuletada, nagu ta seda juba teinud palju kordi, aga täna libises kõik kujutlusvõimest. Selgesti nägi ta ainult kartulipealseid: nad olid alles üsna haljad, ainult harvad mustad laigud lehil, ja nad ulatusid temale mõnes kohas peaaegu kaenla alla, kui ta kõndis mööda vagu. Nii väike olin ma alles siis, tuikas tal peas, ja nii suurt häda tegin ma. Nüüd on ta suur, samad kartulipealsed ulatuksid tal praegu ainult pisut üle põlve, aga ometi ei suuda ta väiksena tehtud kurja heaks pöörata isegi oma ema vastu. Kas ehk siinilmas üldse ei saa midagi heaks teha? Hea võib siin ainult kurjaks pöörata, mitte vastuoksa? Sellepärast ehk ongi inimene juba ammust ajast otsinud abi lunastusest, ohverdamisest?

«Millega võiksin sind aidata, ema?» küsib Indrek ja lisab härdalt juurde: «Ma teen kõik, mis sa tahad.»

Aga ema ei taha midagi, mitte midagi, ainult kui poleks seda hirmsat oigamist.

«Indrek, kas usud, ma lähen hulluks iseoma oigamise käes,» räägib ema. «Teiste kõrvad saavad vahetevahelgi puhata, aga minu omad ei kunagi. Hommikust õhtuni, õhtust hommikuni ikka üks ja seesama. Ma ju ei kaeba, ei hädalda, las olla valu, ainult milleks see oigamine? Tead, Indrek, see kõik on Jussi pärast, minu esimese mehe pärast, kes poos enda sauna taha kuuseoksa. Andres, sinu isa, juuris küll selle kuuse üles ja istutas pihlaka tema asemele, sellesama, mis kasvab veel praegu sauna taga, jämedad magusad marjad otsas. Andres arvas, et nüüd on Jussiga lõpetud, et nüüd on surnud Juss samuti valmis nagu elavgi. Aga surnud Jussist Andres jagu ei saanud. Sina ju ei tea, keegi ei tea peale minu ja Andrese, et Juss tahtis teda enne pussiga tappa, kui ta enda oksa tõmbas. Nii et kui ta oleks saand seda teha, siis poleks sinul isaks olnd Andres, vaid Juss ja siis poleks minul neid valusid. Seda pole ma kellelegi hingand ja ei hinga ka. Indrek, ainult sinule, sest sina oled minu patu laps. Ja sinu ees seisan kui oma jumala ees ja ei tahaks oma suud kordagi avada suure valu pärast, sest see valu on õige ja hea. Aga see teine, keda keegi ei näe ega tunne, see, kes armastas Jussi ja tema lapsi, kes armastab neid

ikka veel, see karjub, see oigab, sest tema ütleb, et miks pean mina nüüd valu käes vaikima, kui ma pole süüdi, sest ma armastasin ju Jussi. Nõnda on sellega, mu poeg. Andres ei saand surnud Jussist jagu, sest mina mäletasin teda, mäletan tänapäevani, et kasvas suur kuusk ja sel oli hea jäme ja pikk oks, nii, et paras nööri üle visata. Andres põletas kiva lõhkudes kuuse küll ära, aga mina mäletan, kus seisid toa taga need suured kivid, mis läksid poodud Jussi kuuse tules lõhki. Ja ma mõtlen, et mitte Andres pole neid kiva lõhkund ega ära vedand, vaid poodud Juss, sest kui Juss poleks end üles poond, siis oleks ehk need kivid hoopis lõhkumata jäänd. Ja kui lehmad tulevad, udarad täis, mööda uut silda, mis tehtud Jussi kuuse okstest, siis mõtlen, et see on poodu õnnistus, sest ilma temata poleks ehk seda silda olnd ja lehmad oleks roomand mööda muda. Nõnda mõtlen ma, kui see teine oigab, kes ei pea Jussi pärast kannatama. Aga mul on üks salajane mõte, see tuli selle oigamisega. Ainult sinule, Indrek, räägin ma seda. See on see, et Juss maeti surnuaia taha, ja mina tahaks, et ka mind maetaks tema kõrvale. Aga sinna ei maeta muidu, kui peab tegema, nagu tegi Juss, kui ta ei saand Andresest pussiga võitu. Ja mina tahaks Jussi kõrvale, ning kui ma saaks, siis ma teeks nõnda, et mind viiakse sinna. See on see uus mõte, mis ma nüüd mõtlen, kui kuulen seda oigamist.»

«Ema, kas sa siis tõesti ennem läheksid aia taha Jussi juurde kui ühes meiega aia sisse?» küsis Indrek.

«Juss vaevab mind, Juss ratsutab valudega minu seljas ja kisub mind enese poole. Ükski ei aita mind, sest ükski ei saa Jussi ja tema valude vastu. Ootasin sind, Indrek, ja lootsin, et sina saad Jussi valudest võitu. Sina olid mu ainuke lootus, Indrek. Sina oled mu südamevere patt, kui sina ka ei aita, siis ei aita mind keegi ja siis lähen ma aia taha Jussi juurde, et saaks ta lõõg kord täis. Seda ütlen ma sulle, Indrek.»

«Ema, mina aitan,» rääkis Indrek, kuna ta ise tundis, nagu jääks tal peas ja südames midagi seisma.

«Seda ma teadsin,» rääkis ema. «Ma ütlesin kõigile, et las tuleb Indrek, las ta aga tuleb, küll tema juba

teab ja teeb. Temal on rohud, mis ohutavad Jussi valud. See tohter siin käis kaks korda, aga ei temal olnd rohtu, mis saaks Jussi valude vastu, temal ei olnd midagi. Küll andis teine tilku, küll pulbreid, küll rattaid, aga oigamine jäi seks — hommikust õhtuni, õhtust hommikuni. Sa kuuled ju isegi, Indrek. Kes jõuab seda kauemat aega välja kannatada, kes jõuab, kes suudab . . .»

Ema lamas ristseliti, terav kondine lõug peaaegu püsti, kaela sooned nagu nöörid pingul. Õhukesed mustad juuksesalgud kleepusid peanaha külge, nagu oleksid nad higist märjad või millegagi võitud. Silmad suletud ja sügavad silmakoopad mustad. Kondine otsaesine imelikult suur ja ettetükkiv. Rääkides avas ta ainult paar korda silmalaud, kuid laskis neil varsti jälle kinni langeda. Sõnad vaheldusid oietega, laused katkesid, nii et pidi tükid ajad ootama, enne kui jätkus endine mõte. Ajuti tundus, nagu kipuks kõik segi minema, aga siis ilmus jällegi arusaamine ja selge sõna. Lõpuks ütles ema Indrekule:

«Mine nüüd ära, et sa oigamist ei kuule, muidu harjud ka sina sellega, nagu teised, ja arvad, et see peabki nõnda olema. Aga see ei pea mitte! Teised seda ei tea, sina tead. Sina tead kõik, nemad ei tea midagi. Andres ka ei tea. Tema ei tea sedagi, et need valud on Jussist, need valud ja see kivi, mis sa seal kartulimaal viskasid. Tema arvab, et mina jampsin, et minu aru on segi, seda arvab tema, sest tema ei tea sellest kivist ja Jussist midagi, ei saa aru. Aga ütle sina, Indrek, kas ma jampsin või on mu aru selge?»

«Selge, ema,» vastas Indrek.

«Nii et sina viskasid selle kivi ja nüüd ta valutab?»

«Mina viskasin ja nüüd valutab,» kinnitas Indrek.

«Ja eks ei olnd see Jussi kivi, mis sa viskasid?»

Indrek viivitas ja mõtles, mis vastata. Ema avas äkki silmad, pööras suure vaevaga pisut pead, vaatas Indrekule otsa, katsus nukralt naeratada ja ütles siis silmi sulgedes:

«Ka sina ei saa sellest aru. Sina oled küll prevosser, aga Jussist sa aru ei saa. Just nagu teisedki.»

«Ei, ema,» vaidles Indrek vastu, sest sellega mõtles ta kannatajat lohutada, «mina saan Jussist aru, nüüd saan ma. Siis, kui ma viskasin, ma ei saand, aga nüüd saan.»

«Siis ütle ka teistele, et sa saad Jussist aru ja tema kivist,» käskis ema, kuid lisas natukese aja pärast juurde: «Ei, Indrek, parem ära ütle midagi. Ära lausu sõnagi sellest kivist, see on meie kahe ja Jussi asi.»

«Hea küll, ema,» oli Indrek nõus.

«Nüüd mine, las ta oigab,» ütles ema otsustavalt ja Indrek lahkus tema juurest.

XXIX

Eeskambris ootasid Indrekut isa ja Tiiu; Liine kuuldi talitavat toas. Varsti Indrek jäi isaga üksi, sest Tiiu puges tasakesi tagakambri, et olla igaks juhuks käepärast, kui ema peaks vajama. Ants oli hommikul vara, ammu enne Indreku tulekut, läinud veskile ja teda oodati koju alles pärast lõunat; Kadri ja Sass olid koolis, kuhu nad viidi nädala-leivakotiga, nii et neid sai näha ainult suurtel pühadel ja laupäevaõhtuti, kui nad tulid, tühjad moonakotid seljas. Kadri oli juba viieteistkümne-aastane tüdruk ja õieti poleks tal enam vajagi olnud kooli minna, aga ema oli tahtnud, et ta läheks tänavu veel kas või jõulutenigi kümne-ühe-teistkümnesele Sassile seltsiks ja toeks, ja ema tahte kohaselt siis toimitigi. Muidugi asja otsustamise ajal polnud ema haigus veel sealmaal kus praegu ja siis polnud hädavajalik, et üks inimene istuks alati, olgu öösel või päeval, ema voodi ees. Selle tõttu polnud Kadrit siis sugugi sel määral kodu vaja nagu nüüd. Seda kõike Indrekule seletanud, isa lõpetas sõnadega:

«Ja nõnda me nüüd elame päevast päeva, et aga saaks kuidagi surma poole, hauale lähemale. Ja emaga on nõnda, et tema elust ja surmast ei tea midagi. Mina ütlesin tohtrile, kui ta viimati siin käis, et tohtrihärra, ärge kuulake minu rumala vanainimese juttu, aga see ehk on ometi nõnda, et suurte valude pärast surm ei tule. Kui mina olin alles poisikene, siis olid ühel naisel

ka nii suured valud, et pidi teda kolme mehega asemel kinni hoidma, ja temal ei tulnud ka enne surm, kui valud andsid järele, siis suri. Et kui võiks meie emaga ka nõnda teha, et tal poleks enam neid hirmsaid valusid, siis saaks ehk ka tema viimaks eluvaevast lahti.»

«Mina lähen tagasi linna,» ütles Indrek, «katsun, ehk saan sealt midagi valude vastu.»

«Jah, linnas on ehk paremad rohud ja sinule antakse nad ehk välja,» arvas isa. «Sa oskad tohtrite ja apteekritega paremini rääkida. Minule, taluinimesele, nad ei anna, lubavad küll, aga ei kedagi.»

Samal ajal, kui Indrek isaga eeskambris rääkis, kostis tagakambrist ühesoodne oigamine. Aga isa ajas oma juttu edasi, nagu ei kuuleks ta üldse midagi. See ükskõiksus ja tuimus mõjus Indrekusse masendavalt ja sellepärast oleks ta ei tea kuhu läinud, et aga mitte oigamist kuulda ja mitte temaga harjuda. Ta käis toas, reia-all, lautades, kus Liine söötis parajasti loomi. Siin oli kõik uueks ja võõraks muutunud. Hobustest mäletas ta ühte, lehmadest kahte, keda teadis hüüda nimepidi.

«Me oleme mitu korda üheskoos arutand,» rääkis Liine loomadele sülega põhku ette kandes, «et kas sa tunned veel huvi Vargamäe loomade vastu, kui tuled linnast koju. Mina ja Tiiu ütlesime, et tunned, Ants vaidles rauda vastu, et ei tunne. Aga näe, ikka on meil Tiiuga õigus, mitte Antsul, sest sa oled täna kõik me laudad läbi käind ja kõik loomad ära vaadand.»

«Kõik on muutunud, inimesed ja loomad,» ütles Indrek.

«Kas mina ka?» küsis Liine.

«Sina mitte nii väga,» vastas Indrek.

«Eks ole!» kinnitas Liine õnnelikult, nagu peituks muutumatuses mõni suur hüve või voorus. «See on sellepärast, et me kahekesi selle linase särgiriide pooleks lõikasime, mäletad, seal kirstu ees, ja siis üheskoos mööda teed alla läksime, pamp minu seljas.»

Indrekul oli raske õe juttu kuulata, veel raskem sellele midagi kohast vastata, sest tema kõrvus kumises ühesoodne oigamine ja peaaegu sosistatud sõnad mingisugusest kivist ja valudepesast külje sees.

Veskilt tulles Ants tõi sõnumi, et mõisa jõudnud

salk ratsanikke, aga nad sõitnud varsti edasi, et mässajaid ja põletajaid püüdma minna.

«Ega nad seda meiegi mõisaasja seks jäta,» arvas isa, «küllap hakkavad siingi nuuskima ja kuulama. Vaata, et sindki lõpuks kinni ei nabita.»

«Mis nad siis minust tahavad,» vaidles Ants vastu, «mina jõudsin ju alles siis mõisa, kui juba kõik põles, kõik oli purustatud, vaatasin ainult ühes teistega põlemist pealt.»

«Kes sellest küsib, oled sa midagi teind või ei, peaasi, et sind nähti seal,» rääkis isa. «Aga eks omad vitsad peksavad, mina olen sind küll keeland, aga või siis ükski kuulab.»

«Tähendab peab jala vaksali minema, et kergem oleks peitu pugeda, kui vaja,» ütles Indrek.

«Mis siis sinul karta on?» küsis isa nagu arusaamatuses.

«Ei midagi, isa,» vastas Indrek, «aga kui kõik räägivad, et linnamehed käivad mööda maad ringi ja põletavad, siis on ometi iga linnamees kahtlane.»

«Aga sul on ju ema suremas, tulid teda vaatama,» vaidles isa vastu.

«Ah, isa, kes küsib mässu ja revolutsiooni ajal isast või emast,» ütles Indrek.

«Jah, eks ta nii ole küll, õigust ei ole ilmas enam kusagil,» ohkas vana Andres. «Mina olen kogu eluaja siin Vargamäel kembeld oma üleaedsega ja nüüd, näe, on mujal ilmas needsamad päevad käes, veel halvemadki. Vargamäel pole ükski punast kukke oma vihamehe katusesse pistnud, aga nüüd ei kuulegi enam muud, kui aina et põletavad, olgu need heinakuhjad või küünid, karjalaudad või eluhooned. Lõpuks on kord jõudnud mõisate kätte. Enne veel palusid jumalat, et see hoiaks sind tule eest, aga kuidas saab jumal hoida, kui inimene, kuriloom, teeb ise meelega? Ei siin aita enam palve ega miski.»

«Palve pole kunagi aidand,» seletas Ants veendunult, «ennemalt olid inimesed ainult rumalad ja uskusid, et palve aitab.»

«Sinul on muidugi kõik ilmatarkused käes,» ütles isa pilkavalt.

«Igatahes paluma ei hakka ma mitte, tulgu, mis tuleb,» vastas Ants.

«Indrek, sa oled nüüd mitu aastat linnas koolis käind ja kõiksugu tarkust õppind,» rääkis isa, «kas seal ka noored nõnda vanade õpetust naeruks panevad? Mina siin Vargamäel ei saa sõnagi lausuda, kui juba tuleb kümme ässa vastu.»

«Isa, meie kõik oleme noorelt hirmus targad,» ütles Indrek peaaegu kurvalt.

«Nii et minusugusel vanal pole enam muud, kui oota surma,» lausus isa samuti.

«Ei, isa, vaid sina pead kannatama, kuni noored saavad vanemaks,» vastas Indrek.

Isa vaatas Indrekule otsa, ja nähes selle naeratust, naeratas talle samuti lepitatult vastu. Nüüd arvas Ants olevat saabunud paraja silmapilgu praktilise tähenduse tegemiseks.

«Tead, Indrek, kui sa tahad jalgsi vaksali minna, siis tulen mina sind saatma,» ütles ta. «Põllupank kaevas siin uue suure kraavi ja selle kallast mööda on hea otsetee minna. Nõnda käime pool teed mööda metsa ja raba, kus pole ühtegi ratsanikku ega urjädnikut. Ja kui sul see tee kord selge, siis võid ka tagasi tulles seda tarvitada.»

Isa pidas seda teed pimedas käimiseks küll kohatuks, kuid pojad jäid oma plaani juurde kindlaks — tahtsid minna nõnda, et neid kodumail ükski hing ei näeks. Öösise rongiga oli Indrek tulnud ja öösisega tahtis ta ka linna tagasi minna.

Indrekule teejuhiks kippudes olid Antsul oma erilised asjad ning nendest hakkas ta kohe peale, niipea kui nad jäid kahekesi. Esmalt: mis arvab Indrek, kas tuleb lõpuks see õige vabadus, millest räägib kirjutaja, et poleks enam keisrit ega kuberneri, sõjaväge ega politseid, vaid ainult miilits, s. t. rahvas ise? kas on nüüd mõisnikel ja mõisadel lõpp, kui neile on kõigile tuli otsa pandud, ja kas nüüd tuleb üldine mõisamaade jagamine, nii et igaüks saab oma jao? kas ratsanikele, kes mööda maad ringi kihutavad, peab vastu hakkama? kas on õige, et linnas on revolutsionääridel sõjariistu küll, ja et kui tuleb paras aeg, siis pistetakse igale

mehele pihku püss ja pomm? kas tulevad revolutsionäärid linnast maale appi, niipea kui siin peaks haprasti minema, ja mis arvab Indrek üldse kogu kupatisest? Selliseid küsimusi sadas nagu vihma, sest Ants arvas, et koolitatud vennal on nende vastamine lihtsalt mänguasi. Isegi kirjutajal on igale küsimusele paras vastus valmis, aga Indrek peaks neid mässuasju ometi palju paremini tundma kui tema, sest Indrek tuleb otseteed linnast, kus on mässupesa ja tehakse kõik need suured otsused, millega neil pole maal muud kui paljas täitmise vaev.

Aga Indrek valmistas vennale oma vastuste ja seletustega suure pettumuse, peaaegu nii suure, et ta muutus isegi selle silmas paljaks pettumuseks. Ants ei saanud lõpuks kuidagi aru, mida see Indrek seal linnas on õppinud või teinud, kui ta ei tea kõige lihtsamaid asjugi. Ja milleks saatis ta neile lehti ja raamatuid või milleks kirjutas ta nii pikki kirju, kui tal enesel pole asjast selget arusaamist? Indrek kahtleb, Indrek nämmutab. Nämmutab on just õige sõna, arvas Ants. Kirjutajal on asjast selge ots käes, sest ta ütleb: tuli otsa ja muud midagi. Aga Indrek: milleks põletada, ainult raha ja relvi oli vaja. Pagan võtaks, milleks relvi, kui neid revolutsionääridel küll? Kirjutaja teab seda selgesti, et on küll. Või on kõik vale — vabadus ja revolutsioon? kõik eksitus — põletamine ja mäss? kõik rahva ninapidi vedamine — lehed, raamatud, kõned, koosolekud, otsused, resolutsioonid, loosungid, manifestid? On see siis kõik mõni tondipiibel või?

Samal ajal, kui Ants koduteel nõnda arutas, Indrek jõudis ilma äpardusteta raudteejaama ja jäi rongi ootama. Aga see hilines, ei tulnud, miks? keegi ei teadnud õieti. Ametnikud, kelle poole pöörduti, vastasid põiklevalt ja kehitasid õlgu, nemad kas ei teadnud isegi midagi või nad arvasid targemaks vaikida, sest kogu seisukord oma kuuldustega tüüris sinnapoole, et pidi olema kõiges ettevaatlik.

Kus aga paar-kolm tuttavat ninapidi koos oli, seal sosistati raudtee lõhkumisest, sildade õhkulaskmisest, rongiõnnetusist, ratsanikest ja nende võitlusist rüüstajate ja põletajatega. Kinnitati, et on olnud surnuid

ja haavatuid, aga kumb pool võitjaks on jäänud, selles läksid kuuldused lahku: ühed kuulutasid võitu revolutsionääridele, teised ratsanikele. Üks näis olevat ometi kindel: on alanud suur mäng, suurem kui kunagi varem inimeste mälestustel.

Saabus hommik, aga rong jäi tulemata. Nelja silma all Indrek kuulis roopaseadjalt, kellega tal varemalt kokkupuutumisi olnud, mingisugusest raudteeõnnetusest, nii et enne õhtut polnud rongi loota. Aga ka õhtuks ei tulnud. Alles järgmisel päeval pärast lõunat sai Indrek minema ja jõudis kella kaheksa-üheksa paiku linna.

Koju jõudnud, ta koputas asjata uksele, sest keegi ei avanud, paotati ainult vastasuks ja Passelmanni lesk pistis oma pea uudishimulikult välja. Nähes Indrekut, ta ütles, et Lohkusid ei olevat kodu, nemad läinud tütart laevale saatma, sest see sõidab Ameerikasse. Teel sadama poole Indrek kuulis, kui mingisugune laevatoru puhus kolm korda. Indrek pistis jooksu, kuigi teadis, et on mõtteta joosta, kui puhub see laev, millega lahkub Kristi. Ta jõudis suure lõõtsutamisega kohale ja nägi, kuis parajasti lahkuva laeva tuled särasid veel üürikeseks sadamasuus. Et sadamasillal seisis rahvasumm, siis Indrek läks sinna küsima, kas ehk lahkunud laev ei sõitnud Ameerikasse, ja sai kelleltki eitava vastuse.

«Kus on siis Ameerika laev?» päris Indrek ärevalt. Keegi teine seletas, et Ameerikasse ei lähegi laeva, vaid et Soome laev võtnud ka Ameerikasse-minejad kaasa, sest neil tuleb alles Soomes istuda Ameerika laevale. «Aga mis need inimesed siis vahivad ja mis nende paatide ja tuledega seal tehakse?» huvitus Indrek.

«Keegi hüppas üle parda sisse,» vastas mees; «laevgi hilines selle tõttu. Ja nüüd nad jändavad ning otsivad, aga näe, sadamas on kaunikene lainetus, see takistab.»

«Kes see oli, kes sisse hüppas?» küsis Indrek, tundes ise, et millegipärast tema süda kipub värisema.

«Keegi noor neiu,» vastas mees tasakesi, nagu oleks see saladus. «Isa ja ema olid laeval teist saatmas, näe,

seisavad teised seal, ja peaaegu nende silma all kartsumdi!»

Indrek puges inimeste vahelt läbi nutva naise poole, kelle kõrval seisis suur ja tugev mehemürakas.

«Mis tal, hullul, küll pähe tuli, et ta seda tegi,» nuuksus naine kaeblikult kellelegi teisele. «Oleks veel, et meie oleks teda nii väga ajanud, aga tema ise tahtis sõita, sest onu kutsub, lubab talle seal hea koha ja teenistuse. Saime talle hea reisiseltsilisegi, sellepärast oli mul süda nii rahul, et las sõidab, saab ilusasti sinna.»

Indrek ei julgenud endast märku anda, ta seisis muidu õnnetute vanemate läheduses ja kuulas nende kaebust. Isa vaikis enamasti, ja kui avaski suu, siis ennem arutu ema lohutamiseks ja vaigistamiseks kui hädaldamiseks või kurtmiseks. Temale lõpuks Indrek julgeski läheneda, võttes tal tasakesi käest kinni ja surudes seda tummalt. Lohk ei saanud esiteks aru, mis temast tahetakse, aga siis tundis ta Indreku ära ja tõstis sõrme põiki huulile, märku andes vaikimiseks. Pikkamisi eemaldus ta naistest ühes Indrekuga ja rääkis siis tasakesi:

«Kas mõistate, et otse meie eneste silma all, otse nagu meie käte vahelt. Ja mina veel enne seda ütlen temale, kui ta kangesti nuttis, et kui sa ehk sõita ei taha, siis jää koju, aga tema vastab minule: ei, koju jääda ei taha. Hea küll, ütlen mina, nõnda ongi ehk parem, sest ma mõtlesin, et tema ka jooksis mööda koosolekuid ja võib-olla on nuhid teda tähele pand, nii et nabitakse viimaks kinni. Parem siis Ameerikasse, et oleks sellest igavesest mässust väljas. Aga veidi imelik oli see laps meil alati, nii et . . .»

Lohu kõne katkes poolel sõnal, sest rahva hulgas tekkis äkki elav liikumine ja kostsid hääled:

«Leidsid üles! Käes! Tõmbasid välja! Surnud! Valmis! Muidugi! Selle külmaga!»

Lohk tõttas oma naise juurde, kes tõstis arutut kisa.

XXX

Indrek ei saanud peaaegu kogu öö silma kinni, ja kui ta hommiku eel lõpuks uinus, siis piinasid teda mingisugused segased, tumedad ja ebamäärased nägemused, mis kadusid meelest, enne kui ta jõudis ärgata. Ainult kehasse jäi roidumus ja tuim valu, nagu oleks teda raskesti tallatud või millegi pehmega pekstud. Aga niipea kui ta katsus uuesti uinuda, algas kohe uus nägemuste rodu: oli nagu põgenemine ja tagaajamine, heitlemine ja rüselemine, kostis nagu kellegi karjumine, appihüüdmine ning kõigest sellest kihutas nagu üle lõpmatu loomakari, millest ei paistnud muud kui aga jalad. Indrek tahtis näha, kas jalgadel on kabjad või sõrad, kas nad on rautamata või rautatud, kuid jalgade väleduse tõttu ei seletanud silmad midagi. Kusagil eemal, sealpool sibavaid jalgu, paistaks nagu kellegi tume kuju. Indrek katsub ennast üles ajada, sest ta on ühes teistega ruttavate jalgade all maas, ta katsub paistvale inimkujule lähemale saada, aga ta takerdub millessegi,. langeb jällegi maha ja tunneb, kuidas temast minnakse üle, teda sõtkutakse.

Õhtul oli Lohk teda hoiatanud mitte siia jääda, sest teda käidud juba otsimas ja tema järele olevat valve, aga Indrek ei hoolinud sellest, ennem ta peaaegu ootas, et tuleksid kinnivõtjad, sest siis oleks kõik möödas — poleks enam valikut ega arutamist. Siis poleks enam midagi, ei Kristi surmast ega sellestki, et Vargamäel oigab ema, oodates temalt valuvaigistavat rohtu. Siis poleks enam millestki midagi, seda tunneb Indrek. Aga nüüd kodu seisab nagu tont kusagil kaugel ja kõrvus kumiseb ühesoodne oigamine.

Ometi tõmbas Indrek hommikul kergemini hinge tagasi, kui leidis enda alles vabana. Ta hakkas oma asju korraldama, et Lohkude juurest jäädavalt lahkuda. Esimesena võttis ta käsile säärsaapad, sest ta tahtis nad vähegi selles seisukorras tagasi anda, nagu ta nad oma jala otsa oli tõmmanud. Aga emand oleks nagu tema toimingut aimanud ja tuli teda selles takistama. Nagu pärast selgus, olid tal südamel mitte need mudased saapad, vaid teised asjad. Saapad võttis ta küll

Indrekult, et neid oma käega puhastada, aga ometi ei saanud ega saanud ta enne minema, kui pidi pisarsilmil ja värisevail huulil nukra etteheitena ütlema:

«Miks te talle siis nõnda valetasite, kui te läksite. Ta tahtis oma silmad peast nutta.»

«Ma ei valetanud ju,» vastas Indrek, nagu mõistaks ta, kellest ja millest jutt.

«Issand jumal!» hüüdis emand nüüd. «Tema on surnud, aga teie valetate ikka veel. Ta käis ju kuulamas ja sai kõik teada, rääkis mulle. Ainult seda ta ei teadnud, et teie veel elate. Kõik arvanud, et teiega on seesama mis teistega.»

«Kas siis teised kõik . . .?» küsis Indrek, ilma et oleks lõpetanud.

«Kas just kõik, aga väga paljud, nii et ka teid arvati nende hulka.»

Sellised olid asjad, mis vaevasid emand Lohu südant, kui ta seisis ukse juures, käe otsas säärikud, mis Indrek poriseks tallanud. Sellel liikus veel vaevalt keel suus, et midagi asja seletuseks või enda vabanduseks öelda. Tal oli ainukeseks mõtteks kumisevas peas: kuidas saaks rutem minema, nagu võiks ta iseoma tundmuste eest põgeneda.

«Aga matusele te tulete ikkagi?» küsis emand Indrekult, kui see oli minemas.

«Seda muidugi,» vastas see ja lisas: «kui aga olen linnas.»

Kokkupandud asjad Indrek jättis esiotsa emand Lohu hoiule, ise läks eelkõige otsima Viidikut, et rääkida ravimi pärast, ja kui võimalik, tema juurde muretseda ka öökorter. Aga Viidikut ei saanud ta kätte, nagu ka Viljasood mitte, sest see oli põranda alla pugenud. Ei jäänud lõpuks muud üle, kui pidi sammud seadma Otstaavli poole, kuigi tema pidi olema see viimane, kellelt ta tahtis minna abi otsima.

«Nagu kutsutud!» hüüdis Otstaavel talle vastu. «Just täna tuli jaoskonda järelpärimine, kas ei ela siin keegi talupoeg Indrek Andrese poeg Paas, kel kahe aasta vallamaksud võlgu, kolm kuuskümmend aastas, kokku seitse kakskümmend. Noh, mis on, kas tahad ära

maksa? Teine kord pahandasid, et tunnistasin su kadunuks ja saatsin paberid valda tagasi.»

«Nüüd olen tõepoolest kadunud, nii et politsei ei leia mind,» ütles Indrek.

«Kuidas nii?» küsis Otstaavel. «Sa oled mul ju peos.»

«Kolisin vanast korterist välja ja uut pole veel leidnud, aga mul on lootus oma koolivenna Otstaavli juurde seks ööks ulualust saada,» seletas Indrek.

«Tähendab võmmi võib sulle vana aadressi järele kaela saata?» ütles Otstaavel.

«Võib julgesti,» vastas Indrek.

«Siis on see asi klaar,» ütles Otstaavel, «aga mis ulualusesse puutub, siis on sellega pisut täbar lugu, sest esiteks on sinu koolivend politseiteenistuses, teiseks maksab sõjaseadus, kolmandaks oled sina pisut, nagu näha, põrandaalune ja neljandaks läheb teil praegu üsna räbalasti. Aga ütle, inimene, kuidas oled sina veel lahti?»

«Tulin eile õhtul maalt,» vastas Indrek.

«Mis? Maalt? Tähendab olid mõisaid üle võtmas? Ja nüüd tuled minult ulualust otsima?»

«Mitte mõisaid üle võtmas, vaid ema vaatamas, ja nüüd tulin talle linnast rohtu viima,» seletas Indrek.

«Annan sulle nõu, jäta rohud kus seda ja teist, kui tahad emale rõõmu teha, sest iga linnamees, kes nüüd maal tabatakse, tõmmatakse ilma pikema jututa oksa või tehakse muidu vagaks. Praegu valitseb meil, у нас, arvamine, et maale läheb linnast ainult see, kes mõtleb mõisaid rüüstata või põletada.»

«Ükskõik,» vastas Indrek, «rohud viin emale siiski ära.»

«Mina sinu asemel ootaks vähemalt mõne päevagi linnas, et näha, kuidas asjad arenevad. Praegu võetakse ju alles hoogu ja maal läheb asi varsti palju hullemaks kui linnas, selles võid sa meie vana teateid usaldada. Tema ütleb ikka, et hiljuti oleks võinud mässajad politsei samuti üle võtta, nagu võtsid lõbumajad ja monopolid, aga nüüd hakkab politsei neid üle võtma. Ainult kahju, et ülal Toompeal nii vähe ruumi, pole kohta, kuhu mahutada, hakka tahes või tahtmata pooma

ja pussitama. Seda aga meie vana ei armasta, sest tema on rahulik inimene ja sellepärast on ta väga rõõmus, et timukatöö teevad sõjaväed. Meie vana läheks ennem revolutsionääride poole üle, kui et hakkaks tapma, niisuke rahulik inimene on tema. Sõjavägi, see on teine asi, hoopis teine, ütleb meie vana. Sõjavägi on tapmiseks. Politsei on aga vaikne ja rahulik rahva ori . . .»

Nõnda Otstaavel õpetas Indrekule politseilist ühiskonnateadust ja Indrek katsus temale mitte vastu vaielda, sest muidu võiks tema tänaöösine ulualune luhta minna, mis paneks ta täbarasse seisukorda.

Järgmisel päeval Indrek sai Viidikult soovitud rohu, mingisugused pulbrid, aga enne kui ta nad Indrekule üle andis, veeretas ta kaua karpi peos. Sest see, mis ta tegi, polnud kuigi korralik, aga kui ta seda ometi tegi, siis ainult sellepärast, et nad olid üheskoos Mauruse Siberis maganud.

«Ühest peaks küllalt aitama,» seletas Viidik pulbrite kohta, «ainult äärmisel korral kaks, aga kolm on korraga kindlasti liig, seda pea meeles.»

«Pean meeles,» vastas Indrek, «võid üsna rahulik olla.»

Nõnda nad lahkusid. Aga kui Indrek oli mõned sammud edasi läinud, tuli Viidik talle peaaegu joostes järele ja nõudis pulbreid tagasi, sest ta tahtvat talle homme teised anda, mis kohasemad. Indrek ei tahtnud sellest kuuldagi, sest tema mõtlevat veel täna õhtul linnast lahkuda, kui see vähegi võimalik. Tükk aega seisid nad tänaval ja vaidlesid pulbrite pärast, kuni Viidik viimaks leppis ja oma teed läks.

Viljasood Indrek kohtas videvikus tänaval. Aga see mees oli sedavõrd muutunud, et teda võis tunda ainult häälest ja ninakirtsutamisest: ta oli hävitanud oma punase habeme, püganud pikad juuksesalgud, muutnud riietuse.

«Näete, mis revolutsioon võib inimesega teha,» irvitas Viljasoo nina kirtsutades. «Ta teeb temast revolutsionääri. Ning oled sa kord revolutsionäär, siis ei pääse sa enam inimeste sekka — valitsus ei lase. Revolutsionäärist võib saada ainult veel suurem revolutsionäär

või — nuhk, muud midagi, niisuke on põrandaalune looduseseadus. Nii et marksismus peab ka siin paika: iga olukord tekitab need jõud, mis hävitavad olukorra. Tsarism tekitas põrandaaluse ja see hävitab tsarismi. Põrandaalune tekitab nuhi ja see hävitab põrandaaluse. Nagu see Lohk: oli peaaegu põrandaalune, kaotas aga käe ja juba kaotab nüüd põrandaalust . . .»

«Tõesti ikka või?!» hüüdis Indrek rabatult.

«Pole mingit kahtlust,» kinnitas Viljasoo ja lisas nina kirtsutades: «Ja ega tema pole ainuke.»

«Keda siis veel kahtlustatakse?» küsis Indrek.

«Ei kedagi,» vastas Viljasoo, «aga Kröösus on alles lahti, praalib edasi ja temale ütlesin ma veel eile, et kui ma ka ise lahti poleks, siis . . .»

«Siis peaksite ka Kröösust nuhiks?!» hüüdis Indrek jahmatanult, sest talle meenus kõik, mis ta temast oli näinud ja kuulnud.

«Kas või tedagi,» vastas Viljasoo. «Ta on nii revolutsiooniline, et . . .»

Viljasoo ei lõpetanud, kirtsutas ainult nina, ja Indrek vaikis, sest talle viirastus äkki, nagu võiks Viljasoo isegi nuhk olla. Aga see oli siiski nagu muu seas, peaasi oli kusagil mujal. Peaasi oli selles, kes millalgi seletas, millisena tema näeb nuhki ja armastust, ja ta lausus endamisi:

«Siis on ju asi üsna selge.»

«Millest te räägite?» küsis Viljasoo.

«Lohu tütrest,» vastas Indrek. «Ta hüppas eile merre.»

«Teda kahtlustati ühes isaga,» seletas Viljasoo.

«Lollus!» hüüdis Indrek. «Tema oli süütu, milleks muidu merre.»

«Aga isa võis tema rumalust kasutada.»

«Tüdruk polnud sugugi nii rumal ja revolutsioon oli talle suurimaks pühaduseks.»

«Seep see häda ongi, et revolutsioon on meile kõigile mingisuguseks pühaduseks, tõelikult on ta aga paljas praktiline küsimus. Meie arvame, et inimesed, kes pühadusega tegelevad, on ka ise pühad. Aga Õnnistegijaga võib ühest karikast juua ja ikkagi tema äraandja olla. Jumalasulane võib olla kelm ja kaabakas, nagu see Lohkki. Sest mõelge ometi: samal

ajal, kui talle anti toetust kui kannatanud revolutsionäärile, võttis ta juuda palka politseilt.»

Nad sammusid tükk aega vaikides teineteise kõrval. Siis küsis Viljasoo:

«Arvate teie tõesti, et tüdruk tegi omale otsa peale isa ameti pärast?»

«Kas just ainult sellepärast, aga . . .» lausus Indrek.

Jälle vaikis Viljasoo nagu mõeldes, enne kui ütles:

«See oleks suur ohver ametialtarile. Nuhkimine oleks siis ka peaaegu püha talitus, nagu põranda all olemine gi. Õieti öelda, ühed põrandaalused on nad mõlemad, revolutsionäär ja nuhk, ainult üks on maksva korra põrandaalune, teine — põrandaaluse põrandaalune, nii et nuhk seisab taasi veel madalamal, veel sügavamal, veel pühamal paigal.»

«Kuidas te küll kõik pea peale pöörate!» hüüdis Indrek. «Tõepoolest ühed teenivad ainult raha, teised ohverduvad oma ideaalidele.»

«Ka teie näete revolutsioonis ainult pühadust,» seletas Viljasoo. «Ometi saavad nii nuhid kui revolutsionäärid tasu, ainult ühed sularahas, teised nii-öelda natuuras — ideaalides, mida vaja realiseerida.»

«Õige revolutsionäär tahab maailma lunastada!» hüüdis Indrek veendunult.

«Ja sellepärast siis pühaduse oreool, ausambad, pärjad, mis?» küsis Viljasoo ning jätkas nina kirtsutades: «Lunasta, kui süda kutsub, aga milleks see pühadus? Lunasta kas või vihmalimukaski, aga tee seda praktiliselt. Ja mis puutub tasusse, siis revolutsionääri õige tasu on surm, muidu saab tast neetud pursui. Meigas näiteks, temal on ta osa käes, tema on lunastatud.»

«On ta tõesti valmis?» küsis Indrek.

«Suu mulda täis,» vastas Viljasoo. «Langes võitluses tragunitega. Räägitakse, et ta oleks võinud ühes teistega põgeneda, aga sattus õhinasse. Imestan, et teie siin olete. Ka teie pidite ju ühes temaga . . .»

«Minu ajal ei saanud veel ükski surma,» ütles Indrek; «ma lahkusin enne, sest minu arust oli see nii meeletu ja ülekohtune.»

«Imelik inimene, tema läheb revolutsioonist otsima

aru ja õiglust,» kirtsutas Viljasoo nina. «Mina olen ikka öelnud: revolutsioon on nagu naine, aru ja õiglusega ei pääse siin kuhugi.»

«Siis ei kõlba ma ei revolutsioonile ega naistele,» arvas Indrek.

«Jah, mõlemaga peab olema kerge süda, ei tohi midagi tõsiselt võtta. Lõpuks on ehk ometi kõige targemad need, kes lasid end kinni võtta: nüüd on neil seks korraks rahu majas, ootavad kohut või väljasaatmist. Lihtsalt praktiline küsimus, kuidas on praegusel silmapilgul soodsam. Aga nii või teisiti nad vabanevad uuesti ja viivad revolutsiooni lõpule.»

«Usute teie tõesti, et viivad lõpule?» küsis Indrek peaaegu erutatult.

«Kindlasti!» ütles Viljasoo veendunult. «Mina ei taha enne surra, kui olen vabadust näinud.»

Indrekul oli nii imelik kuulda, et üldise põgenemise ja hirmu silmapilgul leidub inimene, kes usub revolutsiooni võitu. Ja kuigi ta ei osanud endale selgesti aru anda, kas ka tema ise suudab ja tahab seda kaasa uskuda, aga üks oli tal ometi selge: hea ja lohutav on teada, et on kusagil keegi, kes usub kõikumatult selle saabumisse, mida nii paljud ihaldavad.

*

Indrek ei pääsenud nii ruttu linnast, nagu ta seda oli kavatsenud. Ta pidi nii mõnegi päeva pelgupaika otsima ja alles pühade eel, kui rahvast rohkem liikumas, sai ta minema. Pelgupaiga suhtes, nagu muiski asjus, Viljasoo toonitas aina praktilisust ja sellepärast arvas ta, et Indrek tegi suure rumaluse, kui ta tuli Lohkude juurest ära. Oleks pidanud tingimata sinna jääma.

«Hunt oma pesa ümbert ei murra,» ütles Viljasoo, «ennem tõrjub teisedki hundid eemale.»

Aga nüüd polnud enam parata, pidi muidu läbi ajama ja mujalt ualust otsima. Selle leidis ta lõpuks sealt, kust ta ei osanud teda otsimagi minna. Ta astus «koeramamma» juurde sisse nälga vaigistama. See võttis ta õnneliku naeratusega vastu.

«Jumal tänatud!» ohkas ta, kui oli kutsunud Indreku tagaruumi, kus nad olid üksinda. «Teie olete alles vaba. Mina arvasin, et olete juba ammugi Toompeal, sest sinna viidavat nüüd kõik, kes ei saa põgenema. Kõik on niisukeses ärevuses, et ajab minulegi judinad peale. Isegi koer kaotas oma rahu, läks nii närviliseks, et ei saanud enam ööl ega päeval magada. Söögiisu kadus teisel sootuks, sest loom on peaaegu nagu inimenegi, koduloom nimelt, kui pole und, siis ei taha ka süüa. Ainult vingus ja niuksus teine, lamas kõhuli, lõug käppadel, silmad pärani — ööd ja päevad läbi nõnda. Nagu oleks teisele midagi sisse söödetud, mis teeb valu. Rääkisin sellest Viljasoole — te ju teate, misuke ta on — ja tema ütles kohe: koeral on revolutsiooni eliting kõhus. See olevat niisuke sigade haigus, mis hakkab revolutsiooni ajal ka koertesse. Tema vastu ei olevat muud rohtu kui aga kloroformi plaaster, mis pannakse ninale, see võtvat valu nagu peoga ära. Ma lasin tema nõuande järele teha ja teate, mis sündis? Koer suri ära. Kui ma sellest Viljasoole rääkisin, kehitas ta ainult õlgu ja ütles: «Mis parata, üks revolutsiooni ohver rohkem. Revolutsioon nõuab ohvreid ka koerte seast.» Nii olen nüüd üsna üksinda. Üks tütar põgenes kellegi revolutsionääriga, kes käis siin söömas — ma arvan, ta oli ristimata juut: niisuke must, nina tönts ja lai, suu suur ja paks ning punane; teine elab — uskuge või mitte — armukest; minust ei hooli keegi, ütlevad, et nüüd on revolutsiooni aeg.»

Sellises armetus ja mahajäetud seisukorras oli proua Kuusik, kui Indrek talle ütles, et tema seisukord on veel viletsam, sest temal pole ualustki.

«Jääge siia,» ütles proua kohe; «jääge lihtsalt minule seltsiks, sest siit ei tea teid keegi otsida.»

Ka Indrek ise arvas, et siin oleks hea ualune, sest siin liigub palju inimesi, nii et tema tulek ja minek ei ärataks kelleski vähematki tähelepanu ega kahtlust.

XXXI

Raudteesõitjate järgi otsustades pidi meeleolu maal olema vaheajal suure muutuse läbi teinud. Enne teatud ärevus ja uudishimu, nüüd aga kahtlus ja hirm. Vagun oli samuti rahvast täis nagu siis, kui Indrek oli viimati sõitnud, aga ometi valitses vaikus ja rusutud meeleolu. Iga inimene kahtles oma naabris ja ei julgenud tema läheduses õieti kõhatadagi, veel vähem rääkida. Ja kuigi kusagil mõni leidus, kes tegi juttu kõiki erutavaist sündmusist, siis tingimata hukkamõistvas toonis, hukka mõistes nimelt neid, kes tõmmanud rahvale praeguse häda kaela.

«Nojah, mis neil viga, kes tulid ja põletasid ning rüüstasid,» rääkis keegi vanamees; «on neil maja või maad? Täna on nad siin, homme seal, mine püüa neid. Aga kuhu meie lähme? Kuhu ma jätan oma naise ja lapsed, kuhu panen hooned ja loomad?»

Ja ei leidunud ühtegi, kes oleks siunatute vabanduseks ainukesegi sõna lausunud. Aga veel mõni päev tagasi oleks üks või teine seda tingimata teinud.

Raudteejaamast minema hakates sai Indrek mõni verst ühelt eidelt ja taadilt küüti, könutades nende reeotsal. Äkki paistis eestpoolt tuli, mis aina kasvas. Taat pidas hobuse kinni, et oodata ja vaadata ning aru pidada. Pöörduks tagasi, läheks teist teed, aga see oleks liig suur ring. Ei, eit ja taat otsustasid lõpuks ometi edasi sõita, sest olgu tee ääres mis tahes, neisse ju see ei puutu, sest nemad pole kellessegi puutunud. Aga Indrek arvas paremaks maha jääda. Ta ütles, et tema läheb tagasi. Tõepoolest aga pöördus ta teelt kõrvale ja sumas läbi lume, mis polnud veel kuigi sügav. Nagu hunt vahtis ta vahetpidamata tule poole, kui ta tegi tema ümber suure ringi, et pääseda tülitamatult uuesti teele.

Küla koerad haukusid, nagu haistaksid nad näljast kriimsilma. Aga mööda lumist põldu sammus ainult Vargamäe Indrek, taskus mingisugused valuvaigistavad valged pulbrid, mida ta tahtis viia oma emale. Ja ta needis külma ning lund, mis oli raskendanud salajase liikumise ning mis ei lasknud lähenevat hädaohtu

küllalt aegsasti ette teada: regi ei mürisenud nagu vanker ja lumisel teel ei kostnud ratsanikkude müdin kuigi kaugele. Kui putkasid teelt metsa, jäid igale poole äraandlikud jäljed ja isegi südaööl võis silm seletada musta inimkogu tüki maa taha helevalgel lumel.

Niisugune häda oli külma ja lumega, mille jumal oli saatnud selleks, et inimesed võiksid tuua oma loomadele heinu soode ja rabade, jõgede ja järvede tagant, et nad veaksid endale terveks aastaks puid ja hagu, käiksid veskil ja kirikus, laadal ja kõrtsis ning et nad sõidaksid isegi linna, kus saksad ootavad mune, võid ja liha. Jah, isegi sinna peavad nad sõitma, sest jumal hoolitseb sakste eest, et neil poleks millestki puudus.

Jõudnud lõpuks üksildasele metsarajale ja soid läbivale kraavile, Indrek tundis, et jumal oleks nagu temagi eest muretsenud oma külma ja lumega: praegu oli siin palju parem käia kui sula maa aegu, sest silm seletas nüüd pimedas palju paremini teed. Ainult jäljed, need äraandlikud jäljed! Neid mööda võidakse sulle veel järgmisel päevalgi järele tulla. Indrek oli kuulnud vanu jahimehi rääkivat, rebane olevat nii kaval loom, et ta pühkivat sabaga oma jäljed lumel ära. Oli see õige või mitte, seda Indrek ei teadnud, aga nii palju oli kindel, et oleks temal, Indrekul, saba, siis tema oleks küll nii kaval, et ta pühiks praegu lumelt kõik oma jäljed. Kahjuks ei olnud Indrekul sellist saba, millega jälgi pühkida, ja rebasel pole ehk nõutavat aru, vaid on ainult saba. Nõnda jäävad Indrekul kui ka rebasel jäljed lumele, kui nad kõnnivad mööda metsa või lähevad mööda kraavikallast üle lageda raba. Õnnetu inimene, õnnetu loom!

Aga ometi jõudis Indrek õnnelikult Vargamäele, pealegi veel silmapilgul, mil teda enam keegi ei oodanud, sest kõik arvasid, et Indrekuga on sündinud seesama, mis sünnib tänapäev nii mitmega: ta on kinni võetud. Nõnda siis oli üllatus suur, kui Indrek astus sisse. Aga ka Indrekut ootas suur üllatus: isa ja Antsu olid soldatid ära viinud juba eile õhtul, kuhu? polnud teada, nagu ka seda mitte, millal nad tagasi tulevad.

Ainult ühes olnud isa ja Ants ise ja olid ka kõik teised kindlad, et küllap nad juba varsti tagasi tulevad. Kahest ohvitserist osanud teine eesti keelt ja see pärinud ka Indreku järele, sest tal olnud teada, et see viibinud hiljuti Vargamäel ning et ta pidavat olema veel praegugi siin. Nõutud tema väljaandmist, vastasel korral tulega ähvardades. Ei ole aidanud isegi isa vandega kinnitamine, et Indrek käinud küll kodu, aga läinud linna tagasi emale rohtu tooma, kust ta tänini tulemata, ikka võetud terves majas läbiotsimine ette, käidud reia-all, kõlguses, aganikus, aitades, karjalautades, üldse igal pool, kuhu vähegi osati ronida ja pugeda. Mitmel-setmel korral põrutanud ohvitser Andresele uuesti peale, et andku ta Indrek heaga välja, muidu saab ta tüki tina ja hooned tehakse ahervarreks.

«Ma olen kogu oma elu võidelnud tõe ja õiguse eest, kuis ma siis nüüd vanas eas hakkaks sakstele valetama,» ütles Andres. «Mida ei ole, seda ei saa surmgi võtta.»

«Kui surm seda ei saap, keda ta tahap, siis tema votma üks teine,» vastanud ohvitser selle peale.

«Muidugi, kui see on jumala tahtmine,» öelnud Andres.

Viimaks ometi lõpetatud otsimine, aga kaasa võetud peale isa ja Antsu kõik kirjad ja paberid, kuhu midagi peale sirgeldatud, muuseas ka Indreku kirjad, mis see saatnud koju isale, Antsule või Liinele. Samuti viidud ära Indreku saadetud raamatud ja lendlehed. Soldatid oma agaruses ajanud kotti isegi Siioni kandle, Vürsti Taaveti kojast, Maailma ja mõnda, hakatuseta ja lõputa romaani, saksa keele õpperaamatu, täieliku unenägude seletaja, piibli ja muud selletaolist. Ainult Andrese vahelesegamise tõttu antud suurem osa neist raamatuist kohe tagasi, kuid Vürst Taaveti kojast ning nimetu romaan viidud ometi kaasa, sest et esimesel olnud punased kaaned ja teisel pole olnud üldse kaasi, hakatust, lõppu ega nime. Aga mis raamat niisuke on, millel puuduvad kõik need atribuudid? Nii siis rändas kõmuromaan, mis nii pikk, et tema hakatus lugedes enne ära kulus, kui lõpp pärale jõudis, mässukirjandusena kotti, kotiga reele ja reega mõisa, kust sõideti teise mõisa, sest esimene mõis oli rüüstatud ja ära põletatud.

Indrek ei saanud kuigi kaua õdedega jutelda, sest ema oigamine ei andnud rahu. Pealegi oli Indrekul endalgi huvitav teada, kas toodud rohud suudavad ema vaeva vähendada või mitte. Sellepärast läks ta haige juurde. Kui Liine emalt küsis, kas ta tunneb, kes seisab tema ees, vastas see silmi paotamata või pead pööramata, nagu näeks ta läbi laugude:

«Indrek.»

«Kuidas sa mind tunned, kui sa ei vaata?» küsis Indrek.

«Tunnen,» vastas ema tasa ja lisas natukese aja pärast: «Küljega.»

See pani Indreku võpatama.

«Jampsib,» sosistas Liine Indrekule tasa-tasa, aga ema vastas selgesti:

«Ei jampsi.»

Nüüd tuli Liinele õudus ja hirm, et ema äkki nii hästi kuuleb. Ta oleks tahtnud vennale öelda, et ema hakkab vististi surema, aga ei julgenud, sest ema oleks võinud ka seda kuulda. Nõnda seisid nad vaikides, kuni Indrek ütles:

«Ema, ma tõin nüüd rohtu, kas tahad võtta?»

«Anna,» vastas ema lühidalt.

Indrek andis talle katseks ühe pulbri. See pani haige paariks tunniks vaikselt lamama, nagu magaks ta rahulikult, aga siis algasid oigamised uuesti, esiteks segase üminana, nagu läbi raske une, pärast jällegi harilikul viisil.

Kui Indrek käis esimest korda kodu, siis arvas ta, et ema on kehaliselt seisukorras, millest haletsemisväärilisemaks ei või muutuda enam ükski elav inimene, aga nüüd pidi ta oma imestuseks nägema, et tema oli siis eksinud. Varemalt paistis, nagu poleks emast enam muud järel kui luu ja nahk, nüüd tundus, nagu oleksid veel ainult luud, imestad ainult, kuidas nad küll koos seisavad. Pea oli juba surnu pealuu.

Aga ometi puresid seda luukeret hirmsad valud, selles polnud kahtlust.

Iga paari tunni järel andis Indrek uue pulbri. Nõnda toimis ta kogu selle päeva ja ema oigamist polnud peaaegu kuuldagi.

Lähenes õhtu, jõuluõhtu, aga kellelgi ei tulnud seda õieti meeldegi. Täna pidi vorstigi tehtama, aga ei tehtud; samuti jäeti tegemata ka saiad. Keegi ei tahtnud millestki kuulda, seni kui polnud teada, mis saab isa ja Antsuga. Muretseti ainult hädatarviliku eest: et oleks inimestel igapäevane toit laual ja et loomad oleksid söödetud-joodetud. Õlgigi ei toodud tuppa soojamüüri äärde, kuigi Kadri ja Sass, eriti viimane, hästi ei mõistnud, mis puutuvad õled isasse ja Antsusse. Vorstid ja saiad, see on teine asi, sest neid peab tegema, aga õled on ju valmis, pole muud, kui too sisse. Ja kui Liine ning Tiiu sellega ometi ei leppinud, siis hakkasid Kadri ja Sass hoopis teisest otsast rünnakut jõuluõhtule.

«Kas siis loomadele ka leiba ei anna?» küsis Sass. «Ega siis nemad tea, et isa ja Antsu kodus pole.»

«Arvad, et vana mära ei tea?» küsis Tiiu vastu.

«Noh, aga lehmad ja lambad?» küsis Kadri. «Nemad ikkagi ei tea, miks siis nemad peavad ilma jääma? Kui õlgi sisse ei too, siis viime lehmadele ja lammastelegi nende osa, las tunnevad ometi nemadki, et on jõuluõhtu.»

Ja Kadri ning Sass painasid vanemate õdede kallal, kuni ka Indrek heitis nende nõusse, ja nõnda ei jäänud Liinel ja Tiiul muud üle, kui häälteenamusele järele anda. Aga nad ütlesid kohe, et kui juba saavad leiba lehmad ja lambad rõõmutäheks, et Õnnistegija on sündinud Petlemmas, siis ei või ka hobuseid ilma jätta.

Nõnda siis valmistatigi lehmadele, lammastele ja hobustele tõsine jõuluõhtu, ainult sead unustati, nagu seisaksid nemad inimestega ühel pulgal. Ja ei mäletanud Vargamäe Eesperes ükski seda hullu asja, et loomad oleksid maitsnud jõulurõõmu, kuna inimesed istuvad nukralt ümber laua ja räägivad ilmalikest asjust, nagu oleksid nemad need ainukesed paganad siin katuse all.

Aga ükski ei pannud seda imeks neil päevil, sest ilm oli kurjaks läinud ja inimeste südamemõtlemised ei

otsinud õndsuseteed. Indrekulgi, kes oli vanal õndsal ajal paukuvate kelladega jõuluõhtul kirikusse sõitnud, et seal imetseda kuuse suurust ja küünalde rohkust, tuikasid peas sootuks maised mõtted: kas ööseks koju jääda või kuhugi kaugemale küüni heinte sisse magama minna, kust teda juhtuval korral keegi ei teaks otsida?

Muidugi, ettevaatuse-abinõud polnud unustatud, neist rääkis hommikul vara Liinegi kohe: Indrek ei pidanud kogu päev ennast väljas näitama ja keegi ei tohtinud tema kojutulekust ainustki sõna lausuda ühelegi elavale hingele. Pidi igal juhul talitama nõnda, nagu poleks teda olemaski. Ainult jõulurõõmu käis ta ühes teistega südaööl loomadele viimas, sest neist polnud karta, et nad kannaksid keelt.

«Nemad ei lausu kellelegi, et oled siin, nemad on head,» ütles Liine jäära pead silitades, kes oleks tahtnud taganedes hoogu võtta ja võmmu anda, kui jõululeib otsas.

«Jah, loomad on head,» nõustus Indrek, kuna ta ise mõtles midagi hoopis muud. Ta mõtles, et mis küll saab, kui isa ja Ants ei tule ei täna, ei homme ega ka ülehomme — kui nad ei tule üldse enam tagasi? Mis hakkavad õed üksinda kodu peale? Tema, Indrek, võiks ju minna isa ja Antsu otsima, aga tal on kindel veendumus, et tema ei suuda neid aidata, viskab ainult iseenda hundi lõugu. Teda ei peleta ohver, vaid ohvri asjatus. Temal on äkki aimdus, nagu kaaluks tema elu vähem kui isa ja Antsu oma. Neid oleks nagu ilmas rohkem vaja kui teda. Vajab teda üldse keegi? Surma vaakuv ema ehk loodab temalt midagi, ilma et isegi õieti teaks, mida just. Aga sellegi jaoks pole tal muud tagavaraks kui mõned pulbrid, mis vähenevad päevpäevalt, isegi tund-tunnilt. Ja on nad kord otsas, mis siis? Läheb ta linnast uusi nõutama? Kui kaua see tal õnnestub? Kas ei lange ka tema lõksu, nagu see on sündinud nii paljude teistega?

Alles teise püha õhtul pimedas saabus isa. Ta tuli hobuse ja reega nii tasa õue, et ükski ei pannud seda tähele. Kuuldi äkki, et keegi avab reia-aluse väravaid. Kõik jooksid karjas välja vaatama, ainult Indrek jäi

kambri. Aga varsti tulid kõik tagasi, sest isa ajanud nad külma käest ära, käsutanud ainult Indreku ja Liine endale appi. Lapsed vahtisid arusaamatuses üksteisele otsa, et milleks küll isa vajab Indreku ja Liine abi. Ning äkki küsis Kadri:

«Miks Antsu ei ole?»

Nüüd pahvatas äkki kõigil meelde, et kus on Ants. Aga Ants lamas nii pikk kui ta oli reel vaiba all. See oli veel sama vaip, millega Andres ja Mari olid millalgi ammu sõitnud kirikusse, kui Juss piilus neid tee ääres kuuskede taga ja vahtis neile pärast keset teed seistes järele. Nüüd oli Juss hauas, Mari haua äärel ja vaibal juba augud sees, aga Antsu kangunud keha kattis ta veel üsna kenakesti, kuigi kirikusõiduks tarvitati tänapäev juba uuemat vaipa, mis aga ei saanud oma kirjadega selle vana vastu. Kõik lapsed arvasid Vargamäel nõnda ja imetsesid, kuidas võidi küll vanasti nii ilusaid vaipu kududa ja miks ei tehta seda enam nüüd.

«Tapsid ära,» lausus Indrek isale, nähes tumeda laterna valgusel vaiba all sirget ja liikumatut inimkuju.

«Tapsid ära, kuradid,» kordas isa kirudes, nagu Indrek polnud seda temalt kunagi varemalt kuulnud. Tundus, nagu oleks isa viha ja meeleheide sedavõrd suur, et kurvastusele ei jätku enam põrmugi maad. See isa meeleolu hakkas ka lastesse, nii et ka nemad ei tundnud venna pärast õiget leina, vaid midagi sellist, millele ei osatud anda nimegi.

XXXII

Pikkamisi selgusid isa sõnadest kogu loo üksikasjad. Neid ja teisi — sest oli ka teisi kinnivõetuid — veeti ühest paigast teise ja ikka ühes ähvardusega, et kes katsub põgeneda, see lastakse jalamaid maha. Teise püha hommikul sõideti edasi naabermõisa, kus pidi olema kohtumõistmine. Kusagilt madalalt karjamaalt läbi minnes peetud hobused kinni ja soldatid hakanud teeservalt parajaid pajusid lõikama. Sedasama pandud ka tegema nooremaid mehi, muuseas Antsu. Soldat

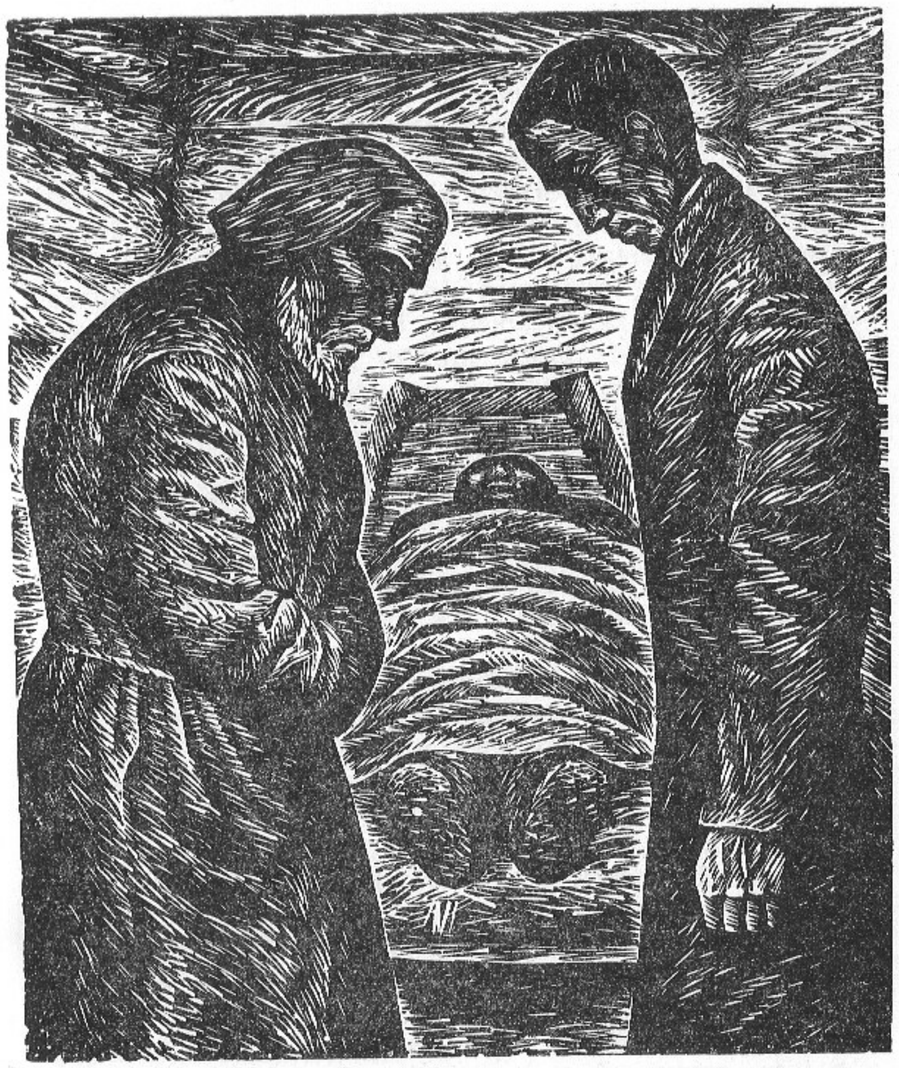

seisnud püssiga juures ja mehed lõiganud. Esiteks pole keegi taibanud, milleks see vitste lõikamine, kuid siis olnud äkki kõigil nagu tuulest selge: lõigati vitsu peksmiseks. Saksad tahtsid talupoegadele meelde tuletada vanu õndsaid aegu, kus härrad võisid oma orje kas või iga päev lasta tallis rookida. Kuid meeste arusaamisest hoolimata lõigati vitsu ometi edasi. Vargamäe Andres, kes istus reel, oli nii sügavasse mõttesse langenud, et isegi piip oli kustunud, kuigi ta seda oskas kas või magadeski popsida. Äkki ärkas ta püssipaukudest — põmm, põmm, põmm. Mitu korda just lasti, seda ta ei tea, aga kui lõpetati paugutamine, tõsteti keegi põõsaste vahelt lumelt ja kanti tema reele. Alles nüüd ta taipas õieti, mis oli sündinud. Aga Ants elas alles, ta elas veel tüki aega, kui nad sõitsid edasi.

«Peksku, keda tahavad, mind nad juba enam ei peksa,» kordas isa Antsu sõnu.

«Poeg, peksavad ehk haavatultki,» vastanud Andres.

«Surnult võivad peksta, kui tahavad,» öelnud Ants ja vaikinud.

Nõnda nad sõitnudki tükk aega vaikides edasi. Andres vahtinud ainult seda punast rada, mis jooksnud tema ree järel, vahtinud kuidagi mõttetult, nagu ei mõistakski ta, mis see tähendab. Aga siis hüüdnud äkki vahisoldat midagi, kes istunud nende reel, ja kui Andres silmad pööranud — ta istunud poolviltu, sest kange kõle tuul olnud vastu —, näinud ta, et Antsu nägu olnud imelikult valge ning silmad klaasiselt lahti. Nüüd mõistnud ta kõik. Ta pöördunud ümber, võtnud kustunud piibu suust ja labaku käest ning surunud Antsu silmad kinni. Ja alles nüüd saanud ta õieti aru, mis Ants viimseks öelnud: tema tähendab tegi katset põgenemiseks ainult selleks, et leida surma, sest nii tark pidi ta küll olema, et pääsemise lootust polnud siin mingisugust, oli ju ümberringi lage maa ja raagus võserik.

Et Ants selle soo peal surma sai, see nagu ei vapustanudki Andrest nii väga, sest oli ju kadunu soos karjas käinud, soos jahti pidanud, soos marju korjanud, soos heina niitnud ja soos kraavi kaevanud. Ta oli sõitnud üle soo kirikusse, poodi, laadale, veskile ja

linna, ta oli vedanud üle soo heinu ja hagu, kartuleid ja vilja, miks ei pidanud ta siis lõpuks soo peal suremagi, kui see on jumala tahtmine. Pealegi, kui ta oleks ellu jäänud seal soo peal, siis oleks ta vaevalt pääsenud surmast hiljem mõisas, kus mõisteti kohut. Sest kuidas oleks võidud inimesele elu kinkida, kes olevat asutanud Vargamäe vabariigi, mille presidendiks tema ise. Andres seletanud küll, et tema teada ei saa Vargamäel olla mingit vabariiki, sest poolel mäel valitseb alles tema, Andres Paas, ja teisel poolel Pearu Murakas, kes on mõlemad truud Vene riigi alamad. Aga talle pisteti mingisugune paber nina alla ja küsiti, kas ta lugeda oskab, mille peale tema vastanud, et oskab küll, kui prillid ette paneb. Aga seda ta muidugi ei saanud teha, sest prillid olid koju jäänud ja nõnda polnud tal võimalik lugeda Vargamäe vabariigist. Nüüd tahtis Andres tütardelt kuulda, kas ehk nemad ei tea, mis loom see Vargamäe vabariik on ja kes temast sellele paberilehele kirjutanud, mida saksad temale näidanud.

Vargamäe vabariigi asjadega kursis oli kõige paremini Tiiu. Tema laulis sellest kui lõoke, sest tema oli see, kes aidanud Antsu tema raskes töös. Muidu olnud kõik juba joones, ainult kodanikud puudunud uuel vabariigil. Olnud ainult üks kodanik, nimelt president ise, aga pühade ajal pidanud nad teisi juurde muretsema. Vabariigi sissetulekuiks pidid olema summad, mis saadakse vähkide, metsalindude, pähklite ja jõhvikate müügist. Nõnda pidi aasta jooksul korjatama mitu rubla. Väljaminekute hulgas olnud viimati märgitud muuseas: Ämmasoo Juulile krõmpskaunu 22 kopika eest, Hundipalu Eevile niknakki 15 kop. eest. Niisugune olnud see Vargamäe vabariik.

«Ja selle teie rumaluse pärast pidin mina peksa saama, nagu oleks ma veel mõisa ori,» ütles Andres nüüd.

Nende sõnade mõju oli lastesse otse masendav: kes karjatas, kes tegi mingisuguse ebamäärase liigutuse, kes tammus jalgel. Indrekul läks äkki kõik silmade ees mustaks ja ta pidi käega soemüürist tuge otsima, et mitte tuikuda või isegi kukkuda. Talle tundus, et

kergem oleks olnud kuulda isa surmast kui peksmisest.

«Ja sinu, Indrek, lubasid nad maha lasta või oksa tõmmata, kui nad su kätte saavad,» segas isa laste tundmusvalingut. «Nad ütlesid, et sina ja sinusugused on see kurjajuur, mis tuleb põhjani välja kiskuda.»

Alles hiljem isa seletas asja lähemalt, sest laste kuuldes ei tahtnud ta kõike öelda.

«Seda räägin ma ainult sinule, Indrek,» ütles Andres peaaegu kesköö l, kui nad läksid kahekesi hobustele ööseks heinu ette andma. Isa seisis, pihtkasukas seljas, peaaegu kummargil oma sootuks vimma kiskunud pihaga, latern pahema käe könksus sõrmede otsas. Tuli valgustas vaevalt ainult nende lähemat ümbrust ja laskis paista paaril hobuse sabal ja tagajalal, kuna heinu krõmpsutavad suud asusid juba pimedikus. Õhku täitis heinalõhna ja värske sõnniku haisu segu, mis elustas Indrekule möödunud aegu. «Sina oled rohkem käind ja näind ning oled ilmatarkust õppind, nii et võiksid juba minust vanainimesest aru saada. Kui ma seal nõnda selle surnud Antsuga sõitsin, soldat püssiga reel ja vereoja ikka veel järel, palusin ma oma südames jumalat ja ütlesin: «Armuline issand! Karista mind, kuis tahad, kui olen pattu teind, aga päästa mind sakste peksust. Minu isa oli kohaomanik ja mina olen kohaomanik, sellepärast las ma ennem suren, nagu mu poeg Ants, aga ära anna mu keha ja ausat nime sakstele määrida. Tee seda oma poja Jeesuse Kristuse, meie Õnnistegija pärast. Tee seda, oh jumal, sellepärast et sa tunned mu neerud ja mu südame mõtlemised ning näed, et kui sa mind ei aita, siis võin ma meele heita, sest see häbi on suurem, kui ma suudan kanda oma tuttavate ja sõprade ning oma vana vingamehe Pearu Muraka pärast.» Nõnda rääkisin ma oma südames jumalaga ja palusin teda silmaveega, mida nägi see soldatki, kes istus minu reel oma püssiga. Tema mõtles muidugi, et mina nutan oma surnud poega, aga ei, ma palusin ainult jumalat, et ta päästaks mu sakste peksust, kui see peaks olema nende kuri nõu minu vanainimesega. Aga kui saksad minu palvest ei hoolinud ja isegi kirikuõpetaja mulle tuli seletama, et mina pane-

vat ikka veel oma südame jumala ees kõvaks, siis tundsin ma, et jumalaga on minu südames halb lugu. Nõnda tõmmati mind väevõimuga pingile ja pekseti. Mõistad sa, poeg, et kui minule oleks antud tuhat hoopi, kui mulle oleks antud sadagi, siis oleks ma kergema meelega kannatanud kui seda viitteistkümmet. Sest mina ütlen, et need viisteist polnud mitte nuhtluseks mõeldud, vaid ainult minu, vanainimese häbistamiseks, minu retsimata nime sittamiseks, minu au määrimiseks. Sest mis süü see niisuke on, mille eest minule peab andma ainult viisteistkümmend vitsahoopi? Olen ma mõni kelm karjapoiss või väike hobusevaras? Nad ütlevad, ma ei ole õieti oma lapsi kasvatanud, sellepärast. Aga teie kõik ja kogu ilm on minu tunnistaja, et mina olen teid juhatanud jumala nimel tõe ja õiguse teed. Saksad seda ehk mulle süüks panevadki, sest neile ja ka kõigile teistele meeldib rohkem Pearu oma semlakkidega, kes istuvad kõrtsis. Aga kus on siis jumal? Kus ta on, et ta seda maailma kõverust ei näe? Kus ta on, et ta ei kuule inimese häält, mis hüüab hingehädas tema poole tõe ja õiguse nimel? Miks laseb ta seda sündida ja ei kuule õige inimese palvet? Minu südamesõnad ja silmavesi said naeruks, seda tundsin, kui istusin uuesti oma surnud poja kõrval reel ja mära, ohjad lontis, kõrvad kikkis, sörkis omapead aiste vahel, sest ta tõttas koju. Aga mina ei tahtnud enam koju, mina ei tahtnud enam Vargamäele, kus ma olen elanud ja oma lapsi kasvatanud jumala nimel. Usu, mu poeg Indrek, esimene kord elus mõtlesin ma nende inimeste peale, kes pistavad iseenda käe oma elu külge, ja puudus vähe, et ma oleks sidunud ohjaotsad reekorvi külge ja saatnud mära surnud Antsuga koju ning oleks ise läinud esimese paraja puu alla ja seal tõmmanud enda oksa. Õigel ajal tulid mul veel meelde õndsa isa sõnad, mis see ikka ütles enesetapjate kohta, ja nende läbi sain endast võitu. Inimene ei ole iseenda koer, et ta peaks oma käega enesele nööri kaela panema — nõnda ütles isa ja mina küsisin endalt, kas siis mina olen see iseenda koer? Ja mul tuli Juss meelde, kes tõmbas enese sauna taha kuuske, mille mina võtsin kõigi juurtega üles, et ei jääks temast

asetki, ning istutasin tema asemele pihlaka, mis on iga aasta punaseid marju täis. Kus on see, küsisin endalt, kes teeks sedasama selle puuga, mille oksas mina ripun? Ja ma teadsin, et seda inimest ei ole ja et see puu jääks endiselt kasvama ning võeraid inimesi ja nende lapsi kohutama. Aga kui ma jõudsin lagedale mõisasoole, kus ma sagedasti lasknud hobust jõulupühade ajal nõnda lillutada, et külm tuul käib südame alt läbi, läks mu meel härdaks ja ma nutsin suure häälega, — nii hirmus mahajäetud olin ma jumalast ja inimestest. Ja ma ütlesin iseendale: Vargamäe Andres, sa oled teinud kogu eluaeg tühja tööd. Sa oled sigitanud tütreid ja poegi, aga sina ei saa neist abi, sest tütred lähvad mehele ja pojad võtab sõda või tapavad saksad. Sul on olnud kaks naist, kes olid su laste emad, aga üks neist on juba ammugi hauas ja teine seisab oiates hauaäärel. Sina ise oled valvanud oma südame ja nime puhtuse järele, aga nüüd on su nimi määritud igaveseks, kuna aga Pearu särab sinu kõrval nagu Kristuse talleke. Sa palusid ikka jumalat, kui läksid kraavi kaevama, kiva lõhkuma või soosilda tegema, aga sinu kraavid vajuvad täis, lõhutud kivide asemele kerkivad maapõhjast uued ja soosild kaob pikkamisi porisse. Pearu ei ole kunagi palveraamatut avanud, nagu poleks jumalat ja tema poega, meie Õnnistegijat, maailmas olemaski, aga ometi elab tema paremini kui sina. Temal pole ühtegi poega tapetud, tema naine elab ja tema oma keha ja nimi on peksust määrimata. Nõnda kõnelesin ma iseendaga Antsu surnukeha juures, ja kui jõudsin oma välja alla, needsin oma südames kõik palved ja usu, needsin tõe ja õiguse, mida ma kogu eluaeg taga nõudnud ja teile, oma lastele, õpetanud, needsin jumala see isa, jumala see poja ja jumala see püha vaimu ning lootuse oma hingeõnnistuseks, sest see kõik on olnud tühi töö ja vaimunärimine siin Vargamäel tema soode ja rabade keskel. Ma vandusin, et ei kunagi enam vii ma oma jalga üle kirikuläve iseenda pärast, ning ma kahetsesin, et ma olin soldatitelt tagasi nõudnud Siioni kandle, piibli ja muud palveraamatud. Nüüd viskan nad oma kapist välja ja panen nad musta kambri lae alla laudile, et nad oleksid koos rämpsu

ja satikatega, keda inimene kiusab taga kui oma keha ja vaimu vaenlasi. Nõnda teen mina. Aga sina, Indrek, oled ainuke mu laste seas, kellel olgu teada, miks su isa talitab nõnda, nagu oleks ta mõni tölner või pagan. Ja kui sina ning ka teised tahate mind sellepärast hukka mõista, siis mõistke, minu süda ei nõrku. Kui ma olen teile halb ja ei kõlba teie isaks, siis jätke mind üksinda siia Vargamäele ja ma tahan siin elada nagu hunt. Isegi kui jumal tuleks ühes oma pojaga, meie Õnnistegijaga, mind noomima, siis ei muudaks ma oma meelt, vaid ütleks temale: Vägede Jehoova, kes sa ilmud suitsus ja pilves, tagane Vargamäelt, sest mina olen su neednud ühes sinu pojaga ja mina ei pööra oma silmi enne sinu poole, kui sa oled annud märki, et sa oled tõe ja õiguse jumal. Mine ühes oma poja ja püha vaimuga sinna, kus on kõverus ja ülekohus, Vargamäel ei pea sul pidu ega paika olema. Mine nende juurde, kes tapavad süütuid ja häbistavad ausaid. Nõnda ütleks ma jumalale endale ja tema pojale, meie Õnnistegijale. Ja kui Jeesus Kristus jätaks mind sellepärast lunastamata ning jumal saadaks mu põrgu, siis lähen ma rahuliku meelega, sest kusagil peab ometi inimene leiduma, kes kaitseb tõde ja õigust jumala endagi ees.»

Nõnda rääkis Vargamäe Andres oma poja Indrekuga, kui nad seisid südaööl hobuste juures tallis, kus need krõmpsutasid heina. Ja Indreku meel läks väga raskeks oma vana isa kuulates, sest tema ei pääsenud aimdusest, et kõik õnnetused, mis on Vargamäed tabanud, on teda tabanud tema, Indreku pärast. Tema oma kirjade, raamatute ja lehtedega põhjustas kõige selle, mis viis isa meeleheitele, röövis temalt ainukese lohutuse. Poolkuivanud pedakana seisab ta nüüd oma könksus sõrmede, kookus põlvede ja vimmas pihaga keset tühja Vargamäge ja kuulab, kuidas keegi oigab! See lõikab Indrekul luusse ja üdisse, lõikab nüüd veel palju hirmsamini kui tänini. Ajuti see polegi nagu õige oigamine, vaid lapse tihkumine või koera niuksumine, nagu sellest rääkis proua Kuusik. Seal oli Viljasoo leidnud valu ja vaeva diagnoosi — revolutsiooni elitinga, millé võib koertel parandada ainult kloro-

formi plaaster. Aga kus on see, kes ütleb, miks oigab, tihub ja niuksub Vargamäe Mari, nagu oleks temas korraga koos inimene, laps ja koer? Kus on, kes vaigistaks ka tema valud, lõpetaks tema vaeva?

Iga kord, kui ta toibub sissevõetud pulbrist ja hakkab tundma valu, on tal keelel ainuke palve, ainuke õhkamine — et ometi kord tuleks surm. Aga surm ei tule. Mari ei nea jumalat, sest tema teab, et temal pole õigust loota, et jumal võtaks tema palvet kuulda, tema palub ainult hea õnne peale, ainult et aga paluda.

Sest saadik, kus Indrek tuli oma pulbritega, Vargamäe Mari palub ka teda, palub isegi härdamalt kui jumalat, et ta võtaks temalt ta valud, võtaks jäädavalt. Mari tahab, et Indrek annaks talle pulbrit aina rohkem ja rohkem, et ta annaks, nii et kohe aitaks. Kui Indrek katsub seletada, et väga palju korraga ei või, sest siis läheb liiale, ei taipa ema kohe, mis tähendavad poja sõnad. Aga varsti ta aimab nende mõtte ja rahustub seks korraks. Öösel toibudes pulbri uimastusest, ema kuulis isa norskamist ja ütles Indrekule, kes valvas tema voodi ees:

«Isa kodu.»

«Magab,» vastas Indrek.

«Ants?»

«Magab eeskambris.»

«Annaks jumal,» ütles ema, nagu kahtleks ta Indreku sõnade tõepärasuses. Ja kui valud hakkasid talle uuesti liiga tegema, sosistas ta: «Indrek, ma tahan surra.»

«Ma annan sulle jälle rohtu?» küsis Indrek.

«Anna,» vastas ema. «Anna rohkem.»

«Ma annan, ema,» ütles Indrek.

«Anna, et poleks enam tarvis anda,» mangus ema, ja kui Indrek sellele midagi ei vastanud, küsis ta: «Kuulsid sa, Indrek?»

«Kuulsin, ema,» vastas Indrek ja lähenes pulbriga haigele. Aga see ei võtnud seda temalt vastu, tahtis teada, palju seal on. Ta kustunud silmad vahtisid mustadest pealuukoobastest õudse tungivusega Indrekule otsa ja ta krimpsus surnud huuled sonisid härdalt: «Indrek, ma tahan surra! Ma tahan Jussi juurde, et saaks ta lõõg täis! Aita mind, Indrek, kui sa võid! Aita

mind, patust! Aita mind mu küljevalu pärast! Aita mind selle kivi pärast, mis sa siis kardulimaal viskasid! Aita, mu patulaps! . . .»

«Ema, mõistad sa ise, mis räägid?» küsis Indrek.

«Mõistan, pojake, mõistan,» kinnitas ema.

«Ma ei või ju seda, ema,» ütles Indrek.

«Pead võima. Ma ei jäksa enam.»

«Oota, ema, veel ükski päev, surm tuleb,» rääkis Indrek.

«Surm ei tule,» vastas ema.

Indrek, kes istus ema voodi ees, langes kummuli, haaras kondise käe, kattis seda suudlustega ja palus härdalt:

«Halasta, ema! Halasta oma lapse peale!»

«Ei, Indrek,» vastas ema. «Vargamäel pole halastust, Vargamäel peab.»

Indrek hoidis veel tükk aega kondist kätt, lootes, et ema muudab ehk oma meelt, aga kui see mangus üksisõnu edasi, vannutades poega peaaegu hullumeelse hardusega, tõusis see viimaks voodi eest ja ütles:

«Ema, ma teen seda selle kivi pärast. Teen, et sa enam ei kannataks. Teen täie teadmisega meeletut kurja.»

Need olid ta sõnad. Aga tema mõtted olid teised. Mõtted ahmisid endasse nagu poole maailma ja selles vilksatas uppunud Kristi, mingisugune lõõtsutav koer, kel ripneb roosa keel suust, noormees, kelle kätt ta surub kramplikult, vimmas vanamees, kes ütleb: tehtud on ainult see, mis tehakse teistele, pikk, kuivetanud viltuse suuga vanahärra, kellele tahetakse ajada selga kindralimundrit, jalutu sõdur, kes räägib Mandžuuriast, surnukeha reel punasekirju aukliku vaiba all, isa oma könksus kätega, needes kõike, mis olnud talle tänini suurimaks elutoeks, noor neiu pika musta laua ees, paludes südameverd, noormees, kes tapab oma jumalat küünlajupi valgusel, palja peaga vanamees talvises tuisus, toppides talle tasku viit vene rubla, kui ta läheb eesti jumala vastu. Indrek isegi ei tea, mis vilksatas kõik sel silmapilgul tema mõtteis. Tundus, nagu teeks ta kogu oma eluarvet, pealegi veel pöörase kiirusega, sest ema ootab lausudes:

«Tee, kui mind armastad!»

«Armastan, ema,» kinnitas Indrek, ja alles nagu nüüd taipas ta esimest korda oma armastuse suurust ja oma ammuste tegude raskust, mis vaevas teda nagu kuri vanne.

«Siis on kõik hea, Indrek,» ütles ema imelise selgusega, «sest Vargamäel on armastust rohkem vaja kui kurja eest hoidmist.»

Ema vaikis. Ka Indrek ei lausunud sõnagi, nagu peaks ta kogu oma jõu hoidma tarvilikuks toimetuseks, mis muidu võiks jääda tegemata. Alles siis, kui ta võis parema käe pista ema padja alla pea kergitamiseks, kuna ta pahemaga hoidis sisseantavat rohtu, lausus ta:

«Noh, ema.»

«Jeesuse nimel, poeg,» vastas Vargamäe Mari ja võttis Indrekult rohu vastu.

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID

I trükk:
A. H. Tammsaare, **Tõde ja õigus.** Romaan.
III jagu. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu 1931.

II trükk:
Anton Tammsaare, **Teosed: Tõde ja õigus III.**
Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1954.

Käesolev III trükk
avaldatakse I trüki sellise eksemplari põhjal, mis on autori poolt põhjalikult ümber töötatud ja tugevasti lühendatud ning millel leidub autori märkus, et see on mõeldud eestikeelse väljaande jaoks. Ümbertöötatud variant saadi kirjaniku leselt 1965. aastal.

Антон Хансен-Таммсааре
ПРАВДА И ПРАВО
III том
На эстонском языке
Рисунки и оформление: Х. Ээльма

Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja E. Elisto. Kunstiline toimetaja A. Raja. Tehniline toimetaja H. Tüksammel. Korrektorid M. Sepp ja A. Nurmoja.

Laduda antud 26. IX 1967. Trükkida antud 7. V 1968. Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberivabrik, Läti NSV, 54×84/16. Trükipoognaid 16+1 kleebis. Tingtrükipoognaid 13,5. Arvestuspoognaid 13,3. Trükiarv 50 000. Tellimise nr. 2589. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.
Hind 63 kop.

7—3—5
159—68